

मगधम्

[मगधविश्वविद्यालयस्याङ्गीभूतहरप्रसाददास-जैनकालेज-
संस्कृत-प्राकृत-विभागस्य संस्कृत-
शोधवाङ्मयस्य तृतीयोदय]

गान्धि-दर्शनम्

•

संस्कृत-प्राकृत-विभाग
एच० डी० जैनकालेजः, आरा
मगधविश्वविद्यालय

गान्धिजन्मदिनम्

रविवार १९६९
विक्रमाब्दः २०२६

सागधम्

संस्कृत-प्राकृत-विभागस्य संस्कृत-शोध-
वाङ्मयस्य तृतीयोदयः

गान्धि-दर्शनम्

सरक्षक

कुलगुरुः शिक्षाशास्त्री, श्रीविश्वमोहन कुमार सिन्हा

मगधविश्वविद्यालयस्थोपकुलपति

प्रैरक

डॉ० परमहंसरायः

एम्० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)

आरास्थहरप्रसाददासजैनकालेजस्य प्राचार्य

सम्पादक

लब्धस्वर्णपदकः, प्रो० डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री

एम्० ए० (संस्कृत-प्राकृत-हिन्दी), पी-एच० डी०, डी० लिट्०,

ज्योतिषाचार्य, न्याय-काव्य-ज्योतिषतीर्थदत्त

संस्कृत-प्राकृत-विभागाध्यक्ष —आरास्थ एच्० डी० जैनकालेजस्य

संयोजकी

श्रीरामनाथपाठक 'प्रणयी'

एम्० ए० (संस्कृत-प्राकृत), साहित्यव्याकरणयुक्तेदाचार्य

डॉ० राजारामजैनः

एम्० ए० (प्राकृत-हिन्दी), पी-एच० डी०,

आरास्थहरप्रसाददासजैनकालेजस्य

संस्कृत-प्राकृत विभागस्य प्राध्यापकी

प्रकाशिका
बाणभट्ट-परिषद्,
एच० डी० जैनकालेजः,
आरा (बिहार)

तृतीयोदयः
अक्तूबर १९६९

मुद्रक
बाबूलाल जैन फागुल्ल
महावीर प्रेस,
भेलूपुर, वाराणसी-१

विषयानुक्रमिका

१. जयतु जयतु भुवि मोहनदासः

श्रीरामनाथ पाठक 'प्रणयी'

मुखपृष्ठम्

२. सम्पादकीयम्

१

डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री, एम० ए० (त्रयम्) •

पी-एच० डी०, डी० लिट्

संस्कृत-प्राकृतविभागाध्यक्ष ,

आरास्य एच० डी० जैन कालेजस्य

३. गांधी-विचारधारायामाष्टमर्धशास्त्रम्

४४

डॉ० परमहंसराय

एम० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)

प्राचार्य आरास्य एच० डी० जैन कालेजस्य

४. सन्नयनदर्शनम् (चर्चादर्शनम्)

४९

डॉ० राजाराम जैन , एम० ए० (द्वयम्), पी-एच० डी०

प्राध्यापकः, संस्कृत-प्राकृत-विभागीय

आरास्य एच० डी० जैन कालेजस्य

५. महात्मगान्धिन शिक्षादर्शनम्

५५

श्रीवाचस्पति द्विवेदी, एम० ए० (द्वयम्)

एम० एड०, साहित्याचार्य

संस्कृत-विभागाध्यक्ष आरास्य महाराजा कालेजस्य,

६. महात्मगान्धिनामीश्वरार्ष्ट

५९

डॉ० जगन्नाथ पाठक , साहित्याचार्य

एम० ए० (द्वयम्) पी-एच० डी०

अध्यापक , आरास्यराजकीयसंस्कृतोच्चविद्यालयस्य

७. महात्मगान्धिन ईश्वरदर्शनम्

६२

श्री रञ्जन सूरिदेव , साहित्याचार्य

कार्यकारि-सम्पादक , परिपद् पत्रिकाया (त्रैमासिक्या)

पाटलिपुत्रस्यबिहार-राष्ट्रभाषा-परिपद्

८. गान्धि-ज्ञानमीमांसा ६८
 श्रीदशरथसिंह, एम० ए० (लब्धस्वर्णपदक)
 प्राध्यापक दर्शनविभागीय
 आरास्थ एच० डी० जैनकालेजस्य
९. गान्धि नीतिदर्शनम् ७८
 श्रीकञ्जेलाल एम० ए० साहित्याचार्य
 अनुसन्धित्सु सस्कृत-प्राकृत-विभागीय
 आरास्थ एच० डी० जैन कालेजस्य
१०. महात्मगान्धिन जीवनदर्शनम् ८४
 गोविन्द नरहरिवैजापुरकर
 एम० ए०, न्याय-वेदान्तसाहित्याचार्य
 प्राध्यापक, वाराणसेयस्याद्वादमहाविद्यालयस्य
११. गान्धिन. शिक्षा क्रान्ति ९६
 श्रीरामनाथ पाठक 'प्रणयी' एम० ए० (द्वयम्), डिप इन-एड,
 साहित्यव्याकरणयुवैशचार्य
 प्राध्यापक, सस्कृत-प्राकृत-विभागीय
 आरास्थ एच० डी० जैन कालेजस्य

जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास !

भारतवर्ष - विभूति - विलास ॥

यो गन्धोति प्रसिद्धिं यात ,

यस्य मनसि गर्वो नायात ,

यो 'वा'-हृदय-ललितमधुमास !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

मानवताया जीवन - दाता,

मानवताया भाग्य - विधाता,

सत्याग्रह-हित विहित - प्रयास !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

बहु-जन हित - कामनासु लीन ,

बहु-जन सुख साधना - प्रवीण ,

प्रेम - भावना यस्योच्छ्वास !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

यस्याहिंसा परम शस्त्रम् ,

येन धृत करनिमित्तवस्त्रम्

सत्ये यस्य परमविश्वास !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

येनात्मनि निर्भयता नीता

कण्ठे यस्यागुञ्जद्गोता,

पीडायामपि यस्योल्लास !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

श्रम - सयम - सेवा - सलग्न ,

राम - नाम रस - सागर - मग्न ,

यस्य शुद्धि सबलमुपवास !

जयतु जयतु भुवि मोहनदास ॥

अस्पृश्यानामश्रु—धनानाम्,
बन्धुरीश्वरो दीनजनानाम्,
येन कृतो ग्रामीण-विकासः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !!

त्यागमयी यस्यार्थिक-समता,
ज्ञानमयी यस्यात्मिकममता,
येन नाशितो भवसंत्रासः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !!

यः कथितो लोकैरवतारः,
सेवा - ग्राममहर्षिरुदारः,
छिन्नो येन दासता - पाशः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !!

यस्य दर्शने जीवन - शिक्षा,
यस्य जीवने कठिन - परीक्षा,
दिशि-दिशि दीव्यति यस्य प्रकाशः !
जयतु जयतु भुवि मोहनदासः !

प्रो० रामनाथ पाठकः 'ग्रणयी'

सम्पादकीयम्

प्रास्ताविकम्

विस्तारिता शताब्दी भारतवर्षस्येतिहासाय परममहत्त्वपूर्णास्ति । अतथा शताब्द्या चिन्तनक्षेत्रे महात्मनो गान्धिन, काव्यक्षेत्रे रवीन्द्रनाथठक्कुरस्य तथा शिक्षाक्षेत्रे महामनोमदनमोहनमालवीयस्य जन्मभिरभूतपूर्वं कार्यं कृतम् । महात्मा गान्धी त्वेतादृशताधारणो महापुरुष आसीत्, येन भारतस्य सांस्कृतिकेतिहासे राजनैतिकेतिहासे चानेकानि मौलिकचिन्तनानि समुपस्थापितानि । तेनाहिंसासदृशमस्त्रं प्रदाय देशस्वतन्त्रो विहित । एव राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी स्वस्य तपसा त्यागेन चिन्तनेन च नवीना विचारधारा विस्वहिताय कल्पितवान् । तादृश सर्वतोमुखचिन्तक शङ्कराचार्यानन्तरमेकसहस्रवर्षावधौ नान्यः कोऽप्यजनि । अस्माकं दृष्ट्या महात्मा गान्धी श्रमणपरम्पराया एतादृश सन्त आसीत्, यो वर्गभेद जातिभेद तथान्योन्वावचभावनामुन्मूल्य समताया सिद्धान्तं प्रतिपादितवान् । स्वामी श्रीभगवदाचार्यमहाराज कथितवान्—

सदैव तद्वाञ्छति मुक्तिमकिका विदितसत्तामिह तत्त काङ्क्षति,
न चापि तत्कामयते कदाप्यथो विदेशिसेना विष्टता सहायताम् ।
अहिंसेनैव बलेन तत्क्षमं समर्जितुं स्वस्य महास्वतन्त्रताम् ।^१

अर्थात् विदेशिभ्यो भारतस्य मुक्तिं केवलाहिंसकशक्यैव सम्भाव्यते, या शक्ति शतश्रयादिषु द्विर्नालिकासु च नास्ति । सा शक्तिरहिंसाया समयमे चास्ति । यदा मनुष्य स्वार्थं पतति, तदा दासतागत्य तमावेष्टितं करोति । आत्मशक्तेरेकमात्रं जागरणोपायआत्मनिपन्त्रणमेवास्ति । यः स्वतन्त्रतां समीह्य, तस्मिन्नात्मबलस्यापेक्षा वर्तते । आत्मबलाभावे जनः स्वतन्त्रः न स्थास्यति । स्वतन्त्रताया स्वादः सैव जातिव्यक्तिर्वा लभते, यस्त्यागं तपश्चरणं वा स्वीकरोति । गान्धिना कथितम्—

१. पारिजातसौरभम्—पण्डितराजस्वामिश्रीभगवदाचार्यविरचितम् द्वितीय सर्गः श्लोक ६०, ६१ तथा द्रष्टव्यम्

In search of the supreme, Vol I, Nava jvan publishing House Ahmedabad —14, 23-24

“हिंसाया परिणामो बहुधा विपरीत एव भवति । अस्माकं देशे बहवो जना नैतिकदृष्टिमपहाय केवलं व्यावहारिकदृष्टेर्वै विचारयन्ति । किन्तु वयं हिंसामार्गं सारहीनं विचार्य परित्यक्तवन्तः । भारते हिंसया विनाश एव भविष्यति ।”..... निश्चितमिदं यत् यः साहसं कृत्वा कार्यक्षेत्रेऽप्रसरो भवति, विजयवैजयन्ती तमेव वृणोते ।”

महात्मा गान्धी देशस्य राष्ट्रस्य समाजस्य वैयक्तिकजीवनस्य चोहापोहनं कृत्वा का जीवनप्रक्रिया प्रतिपादितवान् । सा प्रक्रिया प्रकारान्तरेण दर्शनाभिधानं प्राप्नोति । पारिजातसौरभे ऽस्य चिन्ताधारायाः विश्लेषणं विवेचनञ्च विद्यते—

लुण्ठनानि सकलानि यन्नृणां द्रव्यवासवसनादिकानि ह ।
तान्कथं सुसुखितान्विदध्महे चिन्तयेति न शमं लभामहे ॥^१

×

×

×

सर्ववर्णजनतोपभुक्तये मूर्ख्यं च भविता निराश्रुता ।
या प्रवर्त्तत इहाद्य भावना सा सती भवतु दीर्घजीविनी ॥
ब्राह्मणाश्च वणिजश्च मुस्लिमा अन्यजा अपि भुवीह सर्वदा !
सर्वमानवहितानुगामिनी वाचनापि सुकृतिं वितन्वताम् ॥
नाहमस्मि मुखजो न बाहुजो मोरुजात इति नास्मि पादजः ।
नैव हिन्दुरथ नैव मुस्लिमः सर्व एव मयि सर्वगोऽप्यहम् ॥^२

महात्म-गान्धि-दृष्ट्या दर्शनम्

दर्शनं मनुष्यस्यैको निष्पक्षो बौद्धिकप्रयत्नोऽस्ति, येनासौ विश्वं तस्य सम्पूर्ण-
ताया ज्ञातुं प्रयतते । वस्तुतः कस्यापि वस्तुन ज्ञानप्राप्तेः साधनद्वयमस्ति । प्रथमं
साधनं तदस्ति, यस्मिन् वस्तुनोऽज्ञानं पृथक्-पृथक् कृत्वा समस्तवस्तुनः ज्ञानं प्राप्यते
तथा द्वितीयं साधनं तदस्ति, यस्मिन् समग्रवस्तुनः ज्ञानमवाप्यते ।

बौद्धिकप्रयत्नेन सह दार्शनिकचिन्तनं तदैव पुष्टं मन्यते, यदात्मानुभूतिरपि तेन
सहावस्थिता भवेत् । मनुष्ये चिन्तनस्योत्पत्तिः स्वाभाविक्याः जिज्ञासायाः फल-
स्वरूपा विद्यते । अतः स जीवनं जगन् च ज्ञातुं यतते । मनुष्यो जीवति तथा स
ज्ञातुं प्रयत्नं करोति यदसौ कथं जीवति तथा तस्य जीवनस्य कोऽर्थोऽस्ति ? तस्य

१. भारतीयम्, विष्णुप्रकाशनम्, गया, सन् १९६२ ई०, पृ० ३६५

२. पारिजातसौरभम्, पण्डितश्रीभगवदाचार्यः, ६।५१

३. सैव ६।७१-७३

जीवनेऽन्यजीवजीवनेषु च किं पार्थक्यम् ? मनुष्ये वेदलजीवनेनैव न तुष्यति, स जीवनस्यार्थं जिज्ञासते । तस्येयं जिज्ञासोत्तरोत्तरं वर्द्धते तथा तस्य चिन्तनप्रक्रिया गतिशीला भवति । जीवनं जगत्कृते जायतेऽत एव जीवनं वेत्तुं जगत् परिज्ञानं परमावश्यकमस्ति । स पश्यति यत् पुष्पाणि विकसन्ति तथा पुनः शोणानि जायन्ते; आकाशे मेघा दृश्यन्ते तथा पुनरितस्ततो विलीयन्ते । घसन्तस्य मादकतया सह ग्रीष्मस्य तप्तं पवनोऽपि चलति । चिन्तनशीलमानव एतन्निखिलदृश्यानामर्थं ज्ञातुं समीहते तथा मानवजीवनेन सह वर्तमानसम्बन्धानां विश्लेषणं विकीर्यति ।^१

घटनाणां कारणेषु विश्लेषितेषु प्रतीयते यत् प्राकृतिकघटना अपि कार्यकारणनियमानुसारं घटिता भवन्ति । एव प्रकारेण चिन्तनशीलमानव जीवन-जगतो कार्यकारणसम्बन्धं ज्ञातुं प्रयासं करोति, तथैव एव तदीयं प्रयासं दार्शनिकचितनमस्ति । दार्शनिकस्य बौद्धिकी यात्रा तदैव समाप्ता भवति, यदासौ जीवनजगतोरर्थं ज्ञातुं प्रभवति ।^२

भारतीयपद्धत्यनुसारं सर्वविधानुभूतीनां युक्तिसङ्गता व्याख्या विधाय वास्तविकतायां यथार्थज्ञानं दार्शनिकतायां उद्देश्यमस्ति । अनुभूतयो द्विप्रकारा भवन्ति ऐन्द्रिया, अतीन्द्रियाश्च । उभयोरपि गणना दर्शनसूत्रे भवति । वयं ससारस्य भौतिकपदार्थानां ज्ञानमिन्द्रियैः कुर्म, यान् पदार्थान् नेन्द्रियाण्यवगच्छन्ति, तेषां ज्ञानमतीन्द्रियानुभूत्या प्राप्यते । एषाध्यात्मिक्यनुभूतिः बौद्धिकज्ञानसदृशी न भवति । बौद्धिकज्ञाने ज्ञातृज्ञेययो द्वैतं तिष्ठति, परमस्यामनुभूत्या द्वयोरप्येक्यं जायते । एषात्मानुभूतिरन्यासं प्राप्यते । एतस्यै साधनायां आवश्यकता भवति । साधनायां अर्थोऽस्ति मनोवाकबुद्धिभाक्ताचेष्टा पवित्रा परिमार्जिताश्च सम्पाद्य एकस्यां विशेषदिशि तत्प्रेरणा । एतासां कस्मिन् कस्यामपि वा दुष्टे, दुष्टायां वा साधना क्षीयता जायते । अनवरतं साधनायां फलस्वरूपं साधकस्य परमतत्त्वस्यानुभूतिर्भवति, एषैवानुभूतिराध्यात्मिक्यनुभूतिरस्ति ।

महात्मनो गान्धिनो विश्वासोऽस्ति यद्दार्शनिकचिन्तनस्योत्पत्तिः जिज्ञासया नाभवत्, प्रत्युत दुःखमात्रस्य नाशकाङ्क्षया भवति तथैतस्योद्देश्यं मोक्षप्राप्तिर्विद्यते । मोक्षप्राप्तिश्च तदा भवति यदा साधकस्य परमतत्त्वस्य साक्षात्कारो भवति । जिज्ञासाभासस्य शमनं दर्शनस्य लक्ष्यं नास्ति । तस्य लक्ष्यं तु जीवनस्य परम-

१ In search of the supreme Val II P 320-323.

२. Cantemporaray Indian Philosophy, P 21, edited by Radhakrishnan, London, 1958

सुखस्य प्राप्तिविद्यते । एतदेव कारणमस्ति यत् भारतीयदर्शने जीवनमृत्याना मीमा-
साऽपि गर्भिता वर्तते ।

वस्तुतः विश्वमिदं किमस्ति ? एतत्कथमस्ति ? एतस्योत्पत्तिश्च कथमभूत् ?
एतस्य वास्तविकस्वरूपं किमस्ति ? घटना केनापि नियमेन घटिता भवन्ति उत
एवमेव वा ? वास्तविकसत्ता काऽस्ति ? तस्या ज्ञानं कथं भवितुमर्हति ? सत्यज्ञानस्य
स्वरूपं साधनं सीमाश्च काऽस्ति ? ज्ञानाचारयोः कः सम्बन्धः ? आचारस्य किं
मानं मूल्यञ्चायाति ? आचारस्य मूल्याङ्कनप्रक्रिया कथं केन प्रकारेण वा सम्भाव्यते ?
कीदृशमाचरणं कर्तव्यं कथ्यते ? व्यक्ति-समाजयोः कानि कर्तव्यानि सन्ति ? राष्ट्रेषु
कीदृशः सम्बन्धोऽपेक्षितो विद्यते ? तेषां सम्बन्धानामाधारभूता सिद्धान्ताश्च के-
सन्ति ? मनुष्यजीवनस्य किं लक्ष्यमस्ति ? तस्य लक्ष्यपूर्त्तिं च केन प्रकारेण समाजस्य
सहायतापेक्षिता वर्तते ? मनुष्यस्य सौन्दर्यं कथं समीहते ? सौन्दर्यस्य स्वरूपं किमस्ति ?
इत्यादिप्रश्नाः दर्शनेऽन्तर्हिताः सन्ति । एव महात्म-गान्धि-प्रतिपादितदर्शनस्य विषय-
व्यापको गहनो महत्त्वपूर्णश्च विद्यते । स हि व्यक्ति-समाजयोर्मध्ये उत्पाद्यमानानां
विभिन्नप्रश्नानां समाधानमपि दर्शनसरण्यैव कृतवान् ।^१

महात्मगान्धिनो दर्शनस्य सर्वोत्तमा विशेषतया विद्यते यत् स हि जीवनस्य
जगतश्च सर्वाङ्गीणमध्ययनमकार्षत् । जीवन-जगतो सम्बन्धे न कामपि समस्या स
परित्यक्तवान् । तस्य दार्शनिकचिन्तनं रागद्वेषपरहितं निष्पक्षं युक्तिमङ्गलञ्चास्ति ।
तस्य मतं विद्यते यद् दार्शनिकविचारः एवास्माकं गतिविधौ स्थिरत्वमानयति ।
जीवनं कीदृशं भविष्यति ? तथा तादृशजीवनेन कथं वयं विश्वकल्याणे योगं दास्याम
एतत्सर्वमस्माकं दार्शनिकविचारेष्वेव पर्यवसितं भवति । वस्तुतः विना कमपि
सिद्धान्तिकमाधारं जीवने शृङ्खला दृढता च नायास्यत । आचरणे सामञ्जस्यानय-
नाय विचारे सामञ्जस्यमावश्यकं विद्यते । विचाराणां सामञ्जस्यं च तदानीमेव
सम्भवमस्ति, यदा तेषामाधारशिलारूपेण जीवनजगतो विषये समुचिता सुदृ-
ढाश्च सिद्धान्ताः प्रस्तुता भवेयुः । एते सिद्धान्ताः जीवनं प्रति व्यक्तिदृष्टिकोण-
स्थिरं कुर्वन्ति तथा तस्य जीवनपर्यन्तस्य क्रियाणां मध्ये एका शृङ्खला समुपस्थाप-
यन्ति । सक्षेपेण वयं महात्मगान्धिनो दार्शनिकविचारान् निम्नाङ्कितवर्गेषु प्रस्तुतान्
करिष्याम —

१ "हरिजन" पत्रम्—१९३४

Mahatma Gandhi P. 5-6, edited by S. Radhakrishnan,
London, George Allen and Unwin Ltd (1949)

१ ईश्वरमीमासा २ तत्त्वज्ञानम् ३ नीतिविज्ञानम् ४ जीवनदर्शनम् ५ सौन्दर्यमीमासा ६ प्रमाणमीमासा ७ अर्थदर्शनम् ८ समाजदर्शनम् ९ मूल्यमीमासा ।

ईश्वर-मीमासा

महात्मगान्धिन ईश्वरे पूर्णो विद्वासोऽस्ति । स ईश्वरस्यास्तित्व स्वीकरोति । 'ईश्वर सर्वज्ञ शक्तिशाली च विद्यते' तस्य पूजयोपासनया चात्मशक्तीना विकासो जायते । गान्धिनोक्तम्—“अहमन्यक्त्वरूपेणावश्यमेवानुभवामि यद् यदा मामभित्त सर्वं परिवर्तित भवति, मृतमपि जायते, तदैषु परिवर्तनेष्वेका चिच्छक्तिरस्ति, यस्या कदापि परिवर्तन न भवति, या सर्वमेकत्र बद्ध्वा रक्षति, या नवा सृष्टि रचयति, एषैव शक्तिरेश्वरोऽस्ति । परमात्मा चापि कथ्यते । अहमिन्द्रियं मेपामनुभव करोमि, तेषु नैकमप्यन्यद् वस्तु स्यायित्वमहति । अत एव 'तत्सत्' एक स एवास्ति । सा च शक्ति शिवरूपा स्यादशिवस्वरूपा बाह्य तु ता शुद्धाकल्याणकारिणीमेव पश्यामि । यतोऽहं पश्यामि यन्मृत्युमध्ये जीवन स्थित भवति । असत्ये सत्यस्यास्तित्व विद्यमान जायते । अतोऽहं मन्ये यदोश्वर जीवनमस्ति, सत्योऽस्ति, प्रकाशोऽस्ति । स एव च परममङ्गलमस्ति”^१ । अथवापि लिखितमस्ति—

“If we exist, if our parents and their parents have existed, then it is proper to believe in the parent of the whole creation ” There is orderliness in the universe, there is an unalterable law governing everything and everything and every being that exists or lives It is not a blind law, for no blind law can govern the conduct of living beings that law then which governs all life is God. Law and Law-giver are one ”^२

स्पष्टमेतद् यन्महात्मगान्धिना अस्माक मातृपित्रस्तित्वबदोश्वरस्याप्यस्तित्व

१ महात्मगान्धी—धर्मपथ, छात्रहितकारी पुस्तकमाला, दारागज, प्रयाग, १९३३ ई०, पृ० ५ तथा—

In search of the supreme, vol II, P 302-303

Wit and wisdom of Mahatma Gandhi, P 116-120

The story of my Experiments with truth, P 189-200

२ The Philosophy of Mahata Gandhi, university of calcutta (1968) P 43

स्वीकृतम् । अस्मिन्ससारे एका सुनिश्चितनियमपरम्परा चलति, अस्या. परम्पराया सञ्चालिका सम्पादिका च काऽपि क्षतिरस्ति ।

महात्मा गान्धीश्वरस्य साम्राज्य हृदये मनुते । इन्द्रियजानेनेश्वरबोधो न भवितुमर्हति । य परमात्मसाक्षात्कार करोति, तस्याचारे, व्यवहारे, चरित्रे च परिवर्त्तनानि जायन्ते । गान्धी लिखितवान्—“य मनुष्य स्वपमेवेश्वरस्योपस्थितिं परोक्षितुं वामयेत्, स श्रद्धया जीवितया तमनुभवितुमर्हति तथा श्रद्धाविश्वासे बाह्यप्रमाणैरपरोक्ष्यावत् सुरक्षिततमो मार्गोऽस्ति ससारस्य नैतिकशासने विश्वासो नैतिकनियमश्च सत्यप्रेम्णो सर्वोपरिताया श्रद्धाभावो विद्यते । यन् सत्य-प्रेम-विषय प्रत्येक वस्तु निराकृत भवेत्, तन् श्रद्धाविश्वासाबलम्बन सर्वाधिकं सुरक्षित वर्त्तते ।

“अहं यावान् शुद्धो निर्विकारश्च स्यातु प्रयते, महा परमात्मा तावानेव समीपवर्त्ती ज्ञायते । अद्य तु मम श्रद्धा नाममात्रात्मिका विद्यते, पर यदा सा हिमालयसमाटला भविष्यति, हिमालयशिखरवर्त्तिहिमसदृशैव दिव्या शुभा च भविष्यति, तद्दिनं मयि कियँत्यधिका शक्तिर्भविष्यति ।”^१

स्पष्टमस्ति यत् महात्मागान्धीश्वरे विश्वसन् नैतिकतायै महत्त्वमददात् । श्री-धीरेन्द्रमोहनदत्तो लिखितवान् यन्महात्मागान्धिनो दृष्ट्या सत्य शिव सुन्दरमीश्वरोऽस्ति । ईश्वरस्य निवासस्तत्रैवास्ति यत्रेमे त्रयस्सहैव निवसन्ति ।^२

गान्धीमहोदय एकत्र लिखितवान् यन्ममेश्वरस्तु मम सत्य प्रेम च वर्त्तते, नीति-रीश्वरोऽस्ति, सदाचारश्चेश्वरोऽस्ति, निर्भयतेश्वरोऽस्ति, ईश्वर जीवनप्रकाशयोरेक मूलमस्ति, पुनरपि सर्वेभ्य एतेभ्य परोऽस्ति । ईश्वर अन्तरात्मैवास्ति, स नास्तिकाना नास्तिकताप्यस्ति । यत स स्वामर्यादितप्रेम्णा ज्ञानपि जीवितान् रक्षति । स हृदयदर्शकोऽस्ति, वाण्या बुद्धेश्च परोऽस्ति । वय स्वयं यावदात्मनो जानीम, स ततोऽधिकमस्मानस्माक हृदयानि च जानाति । यथा वय वदाम स तथैवास्मान् जानाति, यत स जानाति यद् वय जिह्वया य ब्रूम, स एव भावोऽस्माक प्रायो न भवति, तथैतत् कियन्त ज्ञात्वा कुर्वन्ति कियन्तश्चाज्ञात्वैव । ईश्वर तेषा कृते व्यक्तिरेवास्ति ये त व्यक्तिरूपे समुपस्थित दिदृक्षन्ति । यस्त स्पष्टमुच्यन्ति, स-

१ धर्मपथ, छात्रहितकारीपुस्तकमाला, दारागज, प्रयाग, पृ० ६-७ तथा—

In Search of the Supreme Vol I, Navajivan publishing house Ahmadabad, 80-90

२ The philosophy of Mahatma Gandhi, Page 58-59

तस्मै शरीरं दधाति । स पवित्रतमं तत्त्वमस्ति । यस्य तस्मिन् श्रद्धास्ति, तस्मै एव तस्यास्तित्वमस्ति ।^१

गान्धिमहोदयस्य विचारानुसारमीश्वरः परमसंवेदनशीलोऽस्ति । वयं यथान्यै सह व्यवहारं कुर्मः ते तथैवास्माभिः सह व्यवहारं कुर्वन्ति । ईश्वरः परमदयालुः वर्तते । स सर्वैः सह दयापूर्वकं व्यवहारं करोति ।

गान्धिमहोदयः रामं मोक्षदातारं मनुते तथा तस्मैपि रामोऽपि परमेश्वर एवास्ति । अस्य मते रामः केवलः दशरथपुत्रः नासीत्, अपितु अयं व्यापकः सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञोऽस्ति अयं सर्वस्य जगतः स्थित्युत्पत्तिविनाशना कारणं स्वतोऽकारणं जगद्दाहवस्थाना समाधिसहिष्णानामनुस्यूतं देहेन्द्रियादिभिर्यदगम्यं विद्यते, तदेवरूपं रामस्य ।

अत्रेवमस्ति विचारणीयम्—गान्धी मत्स्यवराहनुसिंहावतारैर्म्योऽपि मान्यता ददाति । मनुष्यः देहाभ्यासेनेश्वरस्य कल्पना देहधारिरूपे करोति । गीतासदृशं तस्यापि कथनमस्ति यत् यदा धर्मस्य क्लानिर्भवति तथाधर्मश्च वर्धते तदा धर्मस्य रक्षायै सोऽवतारं गृह्णाति । स एतदपि कथितवान् यदवतारस्य धार्त्ताभ्या तावत्येव सत्यता विद्यते, यावत्यैतिहासिकपुरुषस्येश्वररूपेऽवतारस्यैतिहासिकपुरुषस्य रूपेऽवतरण-कल्पनाया । ये-ये महापुरुषा अभूवन् तेषां गुणान् बोध्य मनुष्यस्तान् पूर्णावतारान् वाचा-धतरानमन्यत । गान्धी लिखितवान्—“वयं कस्यापि देहधारिण ईश्वरस्य पूजा न कुर्मः, वयन्तु स्वनिरञ्जितं निराकारं राममर्चाम, तस्य निकटे गतिः सरला नास्ति, अनेनैव कारणेन तस्य सामीप्यलाभार्थं मूर्तिमत ईश्वरस्य पूजा विधीयते, तथा तस्य भजनान्यपि गायाम” ।^२

गन्धीश्वरप्रार्थनाया विश्वसितिस्म । स समस्तमनुष्यै सह प्रेमन्यायपूर्णव्यव-हारञ्च सत्या प्रार्थनामग्र्यत । प्रार्थनाया सम्यग्दानेन धैर्येण श्रद्धया च सह पवित्र-तायाः प्राप्तिर्भवति । स लिखितवान्—“निश्चयात्मिका वैयक्तिकी वा प्रार्थनेश्वरं किमपि याचितुं विहिता भवेत्, सा स्वभाषाया कृता भवेत् । अनया प्रार्थनेश्वरोऽस्मान् प्रत्येकं जीवं प्रति शक्तिं ददातु, तथा कापि धार्त्ताधिका न भवेत् । प्रार्थना याच्ना न वर्तते, एषात्मन आह्वानमस्ति । ईश्वरसत्तास्वीकारस्यैतावानेवार्थोऽस्ति यत् मनुष्यो जगति किमपि दुष्कर्म न कुर्यात्, कस्मा अपि कष्टं न यच्छेत् तथा कमपि

१. धर्मपथ, पृ० १५-१७; हरिजन १९३८ ई०

२. धर्मपथ—पृष्ठ २१ तथा—

In search of the supreme Val. I पृष्ठ० 40-50

निजापेक्षया नीच नावगच्छेत् । य मानवमात्रेण सह प्रेमव्यवहार करोति, स ईश्वरस्यास्तित्वमनुभवति ”।^१

परमात्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वज्ञ सर्वानुभावी च वर्तते । अयं नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टः । गौतमन्यायवत् शरीरमन्तरेणैवेश्वरेण मन्त्रादिवत्कार्योत्पादनमिति । अत्रानुमानं भवति—ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । न पुरुषकर्माभावे फलनिष्पत्तिः । शरीरहेत्वद्रष्टाभावात्परमात्मा शरीररहित एवास्ति, अनेन सत्यरूपं परमात्मास्ति । नहि सत्यात्परोऽपर ईश्वरोऽस्ति । विशुद्धचैतन्यं पुरुषोत्तम ईश्वरः पितामह ईश्वरः अन्तरात्मानुभूतिरीश्वरः, सच्चिदानन्दस्वरूप ईश्वरः, इतीश्वरस्यानेकानि रूपाणि स्वीकृतानि महात्मना ।

गान्धिवृष्ट्या परमात्मा क्लेशकर्मविपाकाक्षयरपरामृष्टं पुरुषं स्वेच्छया निर्माणकार्यमधिष्ठाय लौकिकवैदिकसम्प्रदायप्रवर्तकं ससाराङ्गारे तप्यमानानां प्राणभूतामनुग्राहकश्चास्ति ।^२ अनेन हेतुना प्रार्थनायाः आवश्यकता विद्यते ।

यस्य जनस्य हृदयं विशुद्धो वर्तते, स एव मनुष्य ईश्वरस्यास्तित्वमनुभवति । यः कलुषितविचारयुक्तोऽस्ति, अथवा यस्य जीवने न कापि मर्यादा विद्यते, स मनुष्य ईश्वरस्यास्तित्वं नानुभवति ।

वस्तुतो मनुष्यस्य सद्विचार एवेश्वरोऽस्ति । य ईश्वरस्य साक्षात्कारं समीहते, स स्वकीयमात्मानं शुद्धं प्रबुद्धं वा कुर्यात् । प्राकृतिकनियमानां पर्यायभूता एवेश्वरीयनियमाः वर्तन्ते । मनुष्यः कर्मकरणे स्वतन्त्रोऽस्ति, स फलमपि स्वतन्त्ररूपेण प्राप्नोति । यः प्राकृतिकनियमानुसरति स एवेश्वरीयनियमान् जानाति ।

गान्धिनः श्रद्धा-या नासीत् । स तस्यामीश्वरशक्त्या विश्वसितिस्म, या शक्तिः मानवापेक्षरीयरूपं ददाति । मनुष्यस्य यदा सर्वा दुर्बलता दूरीभवन्ति, तस्य विकाराः नश्यन्ति, तदा स परमात्मनः साक्षात्कारं करोति । ईश्वरस्य सत्तायाः बोधः जीवच्छ्रद्धया भवति, येनेश्वरास्तित्वे विश्वासो विहितः, तेनैव तस्याकषणीया-ज्ञाताशक्तिरनुभूयते । यथार्थतः जगत् सम्पूर्णजन्तवः समानाः वर्तन्ते । येषामधिक उपयोगो भवति, तेषामधिकं महत्त्वमस्ति । ईश्वरद्रष्ट्या न कोऽपि लघुर्न च कोऽपि महान् विद्यते । सत्यहृद्गारे नष्टे ईश्वरीयशक्त्या परिज्ञानं भवति । ईश्वरः सर्व-

१ The philosophy of Mahatma Gandhi, Page 37-45.

२ तुलनीयम्—सर्वदर्शनसंग्रह, पृ० ३३३ तथा—

The story of my experiments with, truth, page 56-60

द्रष्टा भवन्नपि जगत्पदार्थोल्लसोऽस्ति । सैदान्तिकदृष्टेश्वर “परमतत्त्वम्” व्यावहारिकदृष्ट्या परमसाध्योऽस्ति ।

गान्धिदृष्ट्या विश्वस्येश्वर केवल निमित्तकारणमस्ति । अयमेवैकमात्र परमार्थतत्त्वमस्ति, य विना किमप्युपादानं वैविध्यपूर्णसंसारस्य रचनां विदधाति । एष संसारश्चिरन्तनोऽजादिश्च वर्तते, सृष्टे कदाप्यन्तो न जायते । ईश्वर स्वस्मिन् पूर्णो निरपेक्षश्चास्ति । ईश्वरकृते संसारस्यापेक्षावश्यकता वा नास्ति । यतः स स्वभावतः पूर्णोऽभावरहितश्च वर्तते । संसारस्य जडचेतनपदार्था केनापि नियमविशेषेणैव सञ्चालिता भवन्ति । एष नियमविशेष प्राकृतिकनियम ईश्वरोपनियमो वा कथ्यते, विश्व स्वयमेव स्वतन्त्रगत्या स्वनियमानुसारं चलति । ईश्वर तदोप शासनं पर्यवेक्षणं वा न करोति । ईश्वर कस्मिंश्चिदपि कार्ये हस्तक्षेपमपि न कुर्वते, येन सृष्टे समस्तकार्याणि निरन्तरं सम्पद्यमानानि जायन्ते । प्रत्येकादमनि स्वतन्त्रकार्यसम्पादनक्षमता विद्यते । यतः सन्तु कार्येणो ईश्वरस्य निवासो विद्यते । य सेवायाः त्यागस्य च कार्यं कुर्वते स ईश्वरानुकम्पां लभते । महात्मनोऽपि दृष्ट्या राम एवेश्वरोऽस्ति । एतस्य तथ्यस्याभिव्यक्तिं स्वराज्यविजयनामकग्रन्थे पण्डितया सौभाग्यवरया समाराधनेन निम्नप्रकारेण कृता विद्यते—

प्रकाशयति सत्त्वेन स राम परमेश्वर ।^१

तत्प्रकाशोऽसवेनासौ नन्दति प्रेमभाजनम् ॥

गान्धिना रामरहोमयोरेकत्वमपि प्रतिपादितम् । स राम कृष्ण रहोम करोमन्वैकस्यैवेदस्य रूपं भनुते । एवेन लिखितमस्ति—

रामस्य रहिमस्यापि नामनी प्राप्येवोत्तरम् ।

हृदये धेनिरुदे वस्तदेतत्परमं सुखम् ॥^२

गान्धिना मनुष्येश्वरसम्बन्धो वैष्णवसम्प्रदायाधारः स्थापितः । गीताधारे हि स कथितवान् यतः समस्तजीवा ईश्वरस्यावताराः सन्ति । ईश्वरः प्रभुरस्ति, मनुष्यश्च तदास इत्येता कल्पना नाधिका स्वस्यास्ति । ईश्वरे मनुष्यं सर्वैव शक्तिं विद्यमाना । य आत्मानुभूतिं प्रबुद्धा विनाय समताभावस्य दर्शने करोति, स ईश्वरं पश्यति ।

य विश्वस्य नैतिकमत्ताया नैतिकशासने च विश्वसिति, तस्यैवेश्वरे विश्वासो

१ स्वराज्यविजय—सौ० प० समाराध, पृ० ११० इत्यो० २०

In search of the supreme Vol II, Page 70, 72, 73, 340

२. स्वराज्यविजय, पृ० १६०, पृष्ठ ७

वर्तते । गान्धिदृष्ट्या नियमनियामकयोरेकत्वमस्ति । यो नैतिकनियमे निष्ठावान् भवति स एवास्मिन् क्रियात्मके चेतने प्रेम्णि विश्वसिति, गान्धिन ईश्वरसम्बन्धी-विचार परमसुन्दरोऽध्यात्ममूलकश्चास्ति । यदि व्यक्ति कामयेत तदा स्वात्मनि साक्षात्कारमीश्वरस्य कर्तुं प्रभवेत् । ईश्वरस्य विश्वास एव मानवताया विश्वासोऽस्ति । अनेन लिखितम्—

“I believe in absolute oneness of god and therefore also of humanity what though we have many bodies ? we have but one soul . The rays of the sun are many through refraction 'But they have the same source '”

ईश्वरेच्छा विज्ञाय सदाचारे प्रवृत्ति मानवेभ्य आवश्यको वर्तते । एतत्सदैवा-विस्मरणीयमस्ति यत् सत्यमीश्वरमेव सत्य गान्धी स्वीकृतवान् ।

तत्त्वज्ञानम्

गान्धि-दर्शनानुसार मूलतत्त्व किमस्ति ? तत्संख्या च कियत्यस्ति ? एष प्रश्नो विचारणीयोऽस्ति । सतश्च सद्भाव असतश्चासद्भाव तत्त्वम् । योयथावस्थित पदार्थ स तथाभूत प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तम् । स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविध तत्त्वमिति द्वैतवा-दिन श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्या वेदान्तिन प्राहुः । सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्त शून्यमेव तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धा । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानी ति चार्वाका आहुः । द्रव्याद्रव्यभेदेन द्विविध तत्त्वमिति रामानुजीया । पतिपशुपा-शेषु त्रिषु पदार्थेषु पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानीति पाशुपतशास्त्रकोविदा नकुली-शाचार्या । महदादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि इति निरीश्वरसांख्या । ईश्वराधिकानि तानीति पद्मविंशतितत्त्वानीति शेश्वरसांख्या पतञ्जल्यादयः । अशेषप्रत्यनीक त्रिमात्र ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति मायावादिनो वेदान्तिन । विलम्बित नृत्यवाद्यादि तत्त्वमिति नाट्यशास्त्रज्ञा आहुः । चेत स्वरूप च तत्त्वमिति काव्यज्ञा कस्यापि मतस्य तत्त्व-लोकविमोक्षमुद्ध्योपायमस्ति । अभिमत तत्त्वज्ञान यथार्थबोधसाधक नि श्रेयस-साधनञ्चेति बोध्यम् ।

गान्धिना मूलत एकसत्यमेव तत्त्व स्वीकृतम् । इदमेव तत्त्व गान्धिप्रतिपादिताना-सर्वेषा सिद्धान्तानामाधारभूत वर्तते । अस्मादेव तत्त्वादहिंसातत्त्व निस्सृतमस्ति । अनयो प्रस्फोटनेन चत्वारि तत्त्वानि जातानि ।

१. Selections from gandhi, by N K Bose, Navajivan, 1957
तथा—हरिजन जुलाई, अगस्त, १९४० ई०

१० मागधम्

१ सत्यम् २ सत्याग्रह ३ अहिंसा ४ मोक्ष

गान्धिदृष्ट्या तत्त्वमिति प्रामाणिकोऽर्थो निगद्यते । तत्तत्त्व पर सत्य ब्रह्म परमात्मा सर्वेश्वर श्रीमद्गवान् नारायण इत्यादिभिः पर्यायान्तरैः गण्यते । सर्वे चेतनाचेतन-पदार्थास्तिस्य विशेषणानि । तर्च्चैषा विशेष्यम् । अतएव मूलभूतमेकं सत्यमेव तत्त्वमस्ति । उपर्युक्तानाञ्चतुर्णां तत्त्वानां स्फोटनेन चेतनाचेतनपदार्थानां विशिष्ट-ज्ञानार्थं सप्त तत्त्वानि जायन्ते । येषु तत्त्वेषु जीवनस्य समस्तार्थिकसामाजिक-व्यवस्था अवलम्बिता सन्ति ।

(१) सत्यम् । (२) सत्याग्रह । (३) आत्मा, ईश्वरश्च । (४) रचनात्मककार्यक्रम — आत्मविस्तार (५) श्रम (६) आत्मशुद्धयर्थं प्रार्थना (७) उपवास

गान्धि-दर्शनस्य यावदस्माकमध्ययनमस्ति, वयमेतद्वक्तुं शक्नुमो यत् गान्धि-दर्शने यथार्थतः तत्त्वज्ञानं नास्ति । इदं तत्त्वज्ञानं प्रकारविशेषेण जीवनशोधनस्य कार्यक्रममाश्रमस्ति, अनेनैव कार्यक्रमेण मोक्षप्राप्तिरपि भविष्यतीत्यत्र नास्ति मना-गपि सन्देहः । यतो हि यत्र सत्यमस्ति, तत्रैव शुद्धं ज्ञानं विद्यते । अहिंसा, अस्तेयं, ब्रह्मचर्यम्, अमयम, आस्वाद अपरिग्रहप्रभृतयः सत्यस्यैव विस्तृतरूपाणि सन्ति । गान्धिमतेन सत्याहिंसे एकमेव वस्तु स्तः । सत्यं साधनमस्ति, अहिंसा च साध्यास्ति । यत्र सत्यमस्ति, तत्रेश्वरनामापि वर्तते । सत्यं सदैव ज्ञानानन्दोऽस्यानुभूतः । सत्यं आनन्दश्च साधवती स्तः । एतदेव कारणमस्ति यत् 'ईश्वर' सच्चिदानन्दोऽभिधीयते । सत्यशब्दस्य मूलम् 'सत' अस्ति । सतोऽर्थोऽस्ति भवनम् । अतएव सत्यार्थं उभयौर्भावो जातः । अनेनैव हेतुना परमेश्वरस्य सत्यं नाम सदैव साधोऽस्ति । गान्धो परमेश्वरं सत्यं सत्यञ्च परमेश्वरं मनुते । स लिखितवान्— "साधारणतया सत्यार्थं वयं सत्यभाषणमेव जानीमः । परन्तु मया सत्यार्थं विशालार्थं प्रयुक्तं । विचारे, कार्ये, वाचि आचारे, च सत्यमेवास्तु । एतत्सत्यस्य पूर्णतया ज्ञाने ससारे किमपि ज्ञानं नावशिष्यते । यत् सम्पूर्णं ज्ञानं जगच्चास्मिन् समाविष्टं स्तः । सत्यमेवैव विद्वत्स्य कार्यं कारणञ्चास्ति । सत्यादृष्टेऽप्यतिक्रमपि तत्त्वभूतं नास्ति । ससारस्य रचनापि सत्येनैव भवति ।"

"वस्तुतः सत्यं पारसमणिरूपमस्ति, कामधेनुरूपमस्ति च । एतत् कथं प्राप्येत ? चेत्, एतस्य समाधानं भीतया भगवता दत्तम्—अभ्यासेन वैराग्येण च । सत्ये सलग्न-ताभ्यासोऽस्ति तथा सत्यं विनाऽप्यद्वैतस्य आत्मन्तिकी उदासीनता वैराग्यमस्ति । अस्मिन् सत्यपि वयं द्रष्टव्यमो यदेवस्य सत्यमन्यस्मा असत्यं विद्यते । एतद्व्यश-

ताया. नावश्यकता वर्तते । यत्र शुद्ध. प्रयत्नो वर्तते, तत्र भिन्नानि प्रतीयमानानि सर्वाणि सत्यानि वृक्षस्यैकस्यैवासंख्यातानि दृश्यमानानि पत्राणीव सन्ति ।”^१

गान्धिनः प्रत्येककार्यक्रमे सत्यस्य समावेशोऽस्ति । स समस्तसमस्यानां समाधानं सत्येनैव प्राप्नोति । सम्पूर्णसफलकर्मणा मूलेषु सत्यस्य स्थितिर्भवति । सत्यमेवैकमेतादृशं तत्त्वमस्ति, यत् परस्परं प्रेम्णो विश्वासस्याहिंसायश्च भावना-मुत्पादयति । विश्वासाभावे एव संसारे दुःखचारा अत्याचाराश्च भवन्ति । यत्र सत्यतत्त्वं तिष्ठति, तत्र सम्पूर्णं सङ्घटितजीवनं कार्यसम्पादने संलग्नं भवति । अनाचारस्य, भेदभावस्य, भयस्वार्थयोश्च त्यागं सत्यं विना न सम्भाव्यते । सत्ये कार्यसम्पादनेनस्यापूर्वा योग्यता भवति । यत्र सत्यमस्ति, तत्राध्यात्मिकशक्ति-रात्मबलञ्च पूर्णरूपेण निवसतः । सत्यमेव मनुष्यं वादेभ्यस्तर्कैर्भयद्वयं दूरं करोति । भौतिकबलस्य पशुबलस्य वा निरोधोऽपि सत्येनैव सम्भवति ।

“गान्धिना लिखितम्—“सत्यशोधनेन तपश्चरणं जायते, अर्थात् सत्यानुष्ठाने स्वयं दुःखं सोढव्यं भवति । एतत्कृते मरणमपि वरणीयं भवति । सत्ये स्वार्थस्य गन्धोऽपि न तिष्ठति । एतादृशं नि स्वार्थं शोधं कुर्वन्नद्यावधि न कोऽपि तादृशो भूतो योऽन्तर्पर्यन्तं कुमार्गं गतो भवेत् । सत्यानुष्ठानेन मुक्तिमार्गस्य प्राप्तिर्भवति, तेन जप-तपो-ध्यानादीनामुपयोगिता सत्याद्भिज्ञा नास्ति । अतएव सत्यस्याराधना भक्तिरस्ति तथा भक्तिस्तु शिरःपण्यमस्ति, अथवा सा हरिमार्गमस्ति । अतस्तस्या कातरताया आवश्यकता नास्ति । तस्या पराजयसदृशं किमप्यस्त्येव न हि । सत्यं मृतेऽपि जीवनमन्त्रोऽस्ति । गान्धिनः एतत्तत्त्वं परमव्यापकं वर्तते । एतत् स्वयं परमेश्वररूपमस्ति । एतस्याराधनाऽहिंसया कर्तुं शक्यते ।”^१

१. धर्मपथ, छात्रहितकारी पुस्तकमाला, दारागज, प्रयाग, सन् १९३३ ई०, व० १३२-१३३

Wit and Wisdom of Mahatma Gandhi, P 270-180

In search of the Supreme, Vol I Page 20-35

The Mind of Mahatma Gandhi, Compiled by R. K. Prabhu and U. R. Ros, Madras, Oxford University Press (1946), Page 150

Contemporary Indian philosophers, Allahbad Kitabistan (1947) Page 70-81

2. The Philosophy of Mahatma Gandhi, Page 40-41
धर्मपथ, पृ० १३४

सत्यं व्यापकं जीवनव्यवस्थापक साधनमस्ति । कथितम्—“The path of truth is as narrow as it is straight. Even so is that of ahimsa. It is like balancing oneself on the edge of a sword. By concentration an acrobat can walk on a rope. But the concentration required to tread the path of truth and ahimsa is far greater. The slightest inattention brings one tumbling to the ground. One can realize truth and ahimsa by ceaseless striving.”

स्पष्टमेतद्व्यदर्हिषा विना सत्यं कार्यसाधकं नास्ति । सत्यतत्त्वं मूलभूतं वर्तते । अस्मादेव सत्याग्रहं निम्नुतोऽस्ति ।

सत्याग्रहः

गान्धिनो जीवनोत्थापनस्य द्वितीयं तत्त्वं सत्याग्रहो विद्यते । एतज्जगज्जीवनञ्च दर्शनस्यैकावृत्तिरस्ति । वस्तुतः सत्याग्रहः आत्मशोधकस्तथा परशोधकोऽप्यस्ति । एषा सत्याहिंसासद्गुणी साधना वर्तते, या विना कश्चिपि विकारं स्वविजयेन सह परविजयं प्रापयति । एतस्य सत्याग्रहस्यान्तिममध्येयं सत्यमस्ति । अस्माकं दृष्ट्या गान्धिनः सत्याग्रहतत्त्वस्यार्थाः सन्ति—प्रेम, कष्टसहिष्णुता, तथाहिंसया साधोपलब्धिः । उपोर्हिंसया प्रेम्णाथवा सत्यपर्यन्तं गमनस्य मार्गोऽस्ति । एषा प्रेम्णा एतादृशी प्रवृत्तिरस्ति, या स्वसर्वस्वं प्रदाय सत्यं प्रापयति । कस्यापि पीडनम्, कष्टदानम्, तिरस्कारः, क्रोधः एतदराज्यादः बहिः सन्ति । सत्याग्रहः सर्वेषां जीवानां समानरूपेण कल्याणं विदधाति । नैषा प्रतिगामिनी शक्तिः प्रत्युतात्मोन्मुखी वर्तते । प्रेम्णा त्यागस्य, आनन्दस्य, ऐक्यस्य, अध्यात्मनः—सर्वेषां समाहारः सत्याग्रहे भवति । मानवजातः विकासः सत्याहिंसयोर्मार्गेणैव भवति । सत्याग्रहः सर्वमार्गमुद्घाटयति ।

श्रीरङ्गनाथदिवाकरो लिखितवान्—“सत्याग्रहस्य विश्वासोऽस्ति, यत् मानव-विकासः प्रेम्णि तथाहिंसायामेवावलम्बितोऽस्ति । सत्याग्रहो मनुते यत् नाधिकवाहु-वर्लं, प्रयुतं नैनिकवलेन प्रेम्णा कष्टसहनेन चान्ते न्यायस्य विजयोऽपेक्ष्यते । एतत्स्पष्टमस्ति यत् सुखशान्तिदिग्गम्यामेव मानवस्य विकासो जायते । सत्याग्रहस्य प्रकृतिः विधायिका विद्यते । अतो मानवीयप्रगतिमार्गोऽज्ञानस्यालस्यस्य, मीढतायाः स्वामित्वस्य भावना, आक्रमण-शोषणयोः प्रवृत्तिः, महत्त्वाकाङ्क्षा, लालसा, सत्ता-

लोभस्तथान्यानि काठिन्यानि सत्याग्रहादेव दूरीक्रियन्ते । चञ्चकौटे सरसताया ,
श्रेष्ठप्रकारस्य शान्ते स्वर्गीयसुखस्य च दिक्षु मानवताया नेतु विकासस्य नैसर्गिक
प्रेरणायाः एकस्मिन् एकाङ्कस्पर्शेऽविभाज्ये सत्याग्रहस्य कार्यं चलति ।”^१

मानवमनसः सूक्ष्माध्ययनेन तस्य नैसर्गिकप्रवृत्तेर्विश्लेषणेन च ज्ञायते यत् सत्या-
ग्रह एक शान्तिदायकमस्त्रमस्ति । एष सत्याग्रहः सधामात् सैनिकयुद्धेभ्यश्च विरत
करोति । सत्योपासकतया सत्याग्रही स्वजीवनस्य प्रत्येकक्षणं सत्यान्वेषणे धापयति ।
सत्याग्रही नञ् परोपकारप्रयत्नश्च भवति ।^२ स सत्तालोभाद्दूरं गच्छति ।
तस्याचारविचारौ परिष्कृतौ भवतः । तस्य मार्गं एकस्य कर्मयोगिनो मार्गो
भवति । तस्मिन्नेहङ्कारात्त्याचारशोषणानोति सत्त्वानि च भवन्ति । सत्याग्रहिणः
उपास्यदेव एवमान सत्यमेष भवति । एतत्सत्यं प्रेम्णा, विश्वासेन चोपलभ्यते ।
अनुशासनस्य, समयस्य, अनासक्त्ये, स्वायत्यागस्य, शान्तेरेव धर्म्यादिगुणानां तस्मिन्
पूर्णं समवायं प्राप्यते । प्रेम विश्वासौ तस्य कार्यसिद्धे मूलाधारौ स्तः । अतएव
प्रेमसम्बन्धे लिखितमस्ति—“प्रेम मानवीयजीवनस्य सिद्धान्तोऽस्ति । प्रेमाधारेणैव
समाजस्य रचना जाता । यद्येव नाभविष्यत्, तदा कोऽपि समाजोऽस्तित्वे नाभवि-
ष्यत् तथा मानवजातिरपीदानीं यावत् नष्टाभविष्यत् । प्रेम्णो द्वेषोपरि, अहिंसाया
हिंसोपरि सृजनात्मकशक्तेः विनाशकशक्तेरपरि प्रभुत्वेनैव जीवनं गुपदितं समृद्धं
तथाखण्डं विद्यते । सत्यत्वेतदस्ति यद् जीवनस्योदय एव प्रेम्णो जातः । जीवनं
प्रेम्णैव स्थितमस्ति तथा प्रेम्णैव तस्मै पूर्णता प्राप्यते । अतः प्रेममार्गस्यावलम्बनेनैव
केवलं प्रेम्णोऽनुभूतिर्भवति । द्वेषहिंसयोः मार्गोऽसत्यमार्गोऽस्ति । एषः अयं जीवनस्य
नियमो वर्तते । अहिंसायवा प्रेम मानवीयसमाजस्य नियमो विद्यते । अतएव
सत्याग्रही सत्यसाधनामहिंसया करोति ।”^३

गांधिनः सिद्धान्तानुसारं सत्याग्रहिणो जीवनमात्मयुद्धे, समयस्य, सेवाया
स्वायत्यागस्यात्मसमर्पणस्य चारुण्डविण्टो भवति । स अनुप्याणां सत्यवृत्तिषु निष्ठा

१ सत्याग्रहं मीमासा, सस्ता साहित्यमण्डल, नई दिल्ली, सन् १९४९, पृ० १९ ।

२ सत्याग्रही अन्याय का प्रतिवार धारीरिक बल से नहीं करता । वह तो उसे
धर्म से हँसमुख रहकर सहन करता है और इस प्रकार अन्यायो के हृदय को
स्पर्श करने की कोशिश करता है । वह अन्याय और अन्यायो में बड़ा अन्तर
मानता है । दु रा और कष्ट को मिटाने का प्रयत्न करते हुए वह अन्यायो
को अन्याय का अनुभव कराने का प्रयत्न करता है ।—सत्याग्रहमीमासा,
पृ० ९

३ सत्याग्रहमीमासा, पृष्ठ ५१ ।

करोति । स्वलक्ष्यं प्रति सत्याग्रहदम्यं विदवासं विदधाति । स स्वयमेवात्मपरीक्षणनात्मवृत्तौ मनुनं परीक्षणं परिष्करणञ्च करोति ।

सत्याग्रह एक एतादृशस्तन्त्रोपेति, यदर्धमनेकगुणानां सद्भाव आवश्यकोऽस्ति । महत्तन्त्राधिर्नस्य तन्त्रस्य यद् प्रमुखसिद्धान्ता प्रतिपादितास्सन्ति ।

(१) सत्याग्रहस्य कारण न्यायोचित सत्यञ्च भवेत् ।

(२) यदा मन्थिमार्गं पूर्णतया प्रफलो भवेत्, तदा सत्याग्रहस्यावलम्बनं कार्यम् ।

(३) विरोधिने स्वदोषपरिमार्जनाय पूर्णोत्सरो देय ।

(४) सत्ये तथेश्वरे पूर्णं विश्वास विधाय कष्टसहनारम्भेनाहिंसा मार्गेण प्रतिवारो विधेय ।

(५) नम्रतापूर्वकं स्वसिद्धान्तस्य सन्धि विना परित्यागो न विधेय ।

(६) कष्टसहन विना यमपि कलह विसवाद प्रसन्नतया सह्य स्यात् ।
सत्याग्रहिभ्य निम्नलिखितगुणानां सद्भावोऽप्यावश्यको विद्यते ।

(अ) निर्भयता

(आ) वीरता

(इ) धैर्यं दृढता च

(ई) आत्मशुद्धिकृते उपवासादि

(उ) सयम

(ऊ) प्रेम-विनम्रादि

जीवनसफलताप्राप्तरेप सिद्धान्तो गान्धिर्नतादृश स्वीकृत, य सत्यपर्यन्तं प्रापयति । सत्यानिष्ठमिदं तत्त्व सत्यसाधकमात्मसोधकञ्चास्ति ।

आरमन् ईश्वरस्य च विश्वास

गान्धिनात्मन ईश्वरस्य च विश्वास जीवनविकासार्थमावश्यक स्वीकृत ।

१ सत्यका अपासक होनेके कारण सत्याग्रही अपने जीवनका प्रत्येक क्षण सत्य की खोजमें लगाता है और प्रेममय जीवन होनेके कारण वह दूसरोंका हित-करनेमें मग्न रहता है । यह सब करना मानो उसका स्वभाव धर्म ही हो जाता है । वह विनम्र परोपकारी और मिलनसार होता है । और वह जिस समाजमें रहता है तथा जिनके साथ उसका सम्बन्ध होता है, उनके हित के लिए सदैव प्रयत्नशील रहता है ।

—सत्याग्रहमीमांसा, पृ० ४०

य सामाजिकेषु राजनैतिकेषु च कार्येषु सफलता प्राप्तुं समीहते, तस्मै बाह्याचरणा-
पेक्षयान्तरिकशुद्धेरधिकावश्यकता भवति ।

आत्मन ईश्वरस्य च विश्वासः मानवाय प्रत्येककार्ये साफल्यं प्रयच्छति । यः
स्वस्मिन् न विश्वसिति, स आत्मशक्तिं विकसितां कर्तुं न शक्नोति । मानसिक-
श्रम आत्मविश्वासं विना सफलो न भवति । यः स्वान्तरङ्गशक्तौ विश्वसिति, स
एव सफलताप्राप्तेरधिकार्यस्ति । स्वातन्त्र्यस्य मूलमन्त्र आत्मविश्वास एवास्ति ।
आत्मविश्वासाभावे मनुष्यः कस्मिंश्चिदपि कार्ये दक्षो भवितुं नार्हति । दक्षताप्राप्ति-
नियमेषु सर्वप्रथमो नियम आत्मविश्वास एवास्ति । यदा प्रबल आक्रमणकारी
आत्म-याक्रमणं करोति, तदा हिंसात्मकप्रतिरोधस्य विश्वास एव तस्मादाक्रमणात्
रक्षति । यत्र आत्मविश्वासस्यालोको भवति, तत्र प्रेम, सहानुभूति, सरलता च स्वय-
मेवोपस्थिता भवन्ति । आत्मविश्वासेनैव दयाया सहानुभूतेश्च विकासो जायते ।
दयाया मनुष्ये यन्धुः प्रत्येकतायाश्च भावना जायति । सहिष्णुताया नम्रतायाश्चोत्प-
त्तिरात्मविश्वासाभावेनैव भवितुमर्हति । अतएव गान्धिना सफलताया मार्ग आत्म-
विश्वास ईश्वरविश्वासो वा स्वीकृतः ।

जीवने निर्भयताया विकासोऽपि आत्मविश्वासेनैव भवति । अयमात्मविश्वासः
दार्शनिकभाषाया सम्यग्दर्शनमभिधीयते । अहं कर्ता, भोक्ता चेत्यस्य प्रतीति
आत्मनि जागरणं कर्तुं शक्नोति । मोक्षमार्गदृष्ट्या आत्माशुद्धिकारणं मिथ्यात्व
स्वयद्वाभावोवेति चिन्तनीयम् । आत्मालोचनेनोक्ता प्रतीतिरात्मनि सजायते ।

आत्मप्रतीत्यभावे न सामान्यतः साक्षात्कारस्य कारणत्वप्रयत्नेच्छयोर्वा,
प्रमाणाभावात्, चेष्टादिनाऽप्ययासिद्धेः । व्यापारेण व्यापारिणो नान्ययासिद्धिरिति
प्रवादस्तु यत्र व्यापारिकारणताग्रहाधीनैव व्यापारसिद्धिस्तद्विषयक एव । अतएवा-
नुमानेनात्मप्रतीतिः कार्यसाधिका सिद्धयत्येव । तथापि—आत्मनिष्ठं कार्यसाधिका
सत्याहिंसासाधनान्यथानुपपत्तेः । अस्मिन्ननुमाने हेतुः असिद्धविरुद्धादिदोषैरहितः,
तेन स्वसाध्यं साध्यत्येव ।

अत्रेय विचारणीया वार्ता यदात्मविश्वासाभावे प्रमातृप्रमाणादेरपि स्यात्वे
शास्त्रादेरपि मिथ्यात्वे कथं तेभ्यः परमपदमतिरूपपद्यत इति चेद् विमृश्यताम् ।
अत्रेदं भवान् प्रष्टव्यं किं प्रमाणादेरसत्यत्वे ततः परमपदसिद्धिर्न भवतीत्युच्यते,
किं वा भवन्त्यपि सा वास्तवी न बोधव्येति, किं वाऽविद्याप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपा वा ?
भवतीति । नाहं, यतो हि सच्चिदानन्दरूपमात्मतत्त्वमेव प्रमितिर्यत्र स प्रत्यक् प्रमा-
णकः, तत्रान्येषामपेक्षाविरुद्धात्तत्स्फुरणे बाधाभावात् । अत आत्मप्रतीतिरतीवाव-
श्यका पारमाधिकफलानुपपत्तेः ।

आत्मप्रतीति प्रमेयरूपा, अगति प्रमातरि प्रमेये वा प्रमा न भवति, गति तु भवति, न पुनः प्रमातरि प्रमेये वा गति प्रमा भवत्य, किन्तु प्रमाने गति भवत्यो प्रमा भवत्येव, इति सर्वानुभवान् आत्मप्रतीति निदृष्टयन्त्रे । अर्थक्रियागाम्यपरिणामविद्वत्ताय आत्मप्रतीतिर्वा प्रमानातिदृष्टयति ।

रचनात्मककार्यक्रम

त्रोपने मर्जनात्मककार्याणां विनोद बहुरूपमस्ति । जगत्त्रय गतिरना रचनात्मक कार्यक्रमस्यापि गतिरा प्रमेयविरुद्ध सत्यरूपेण कृता । इदमनागो रनोपम्—गामा यो गान्धे मायगानविनोदबह्वमपिष्ठाख्ये प्रयोजनम् । तेनेदं निदृष्टयति यमानत्ररेव स्त्रोवनकार्येवशाच बाभ्रव मासुजनन्या धर्मरूपेण रचनात्मककार्यक्रमेण वा प्रतिष्ठापिता । अतो व्यक्तेरेव संवत्तिरयो मामात्रिकयार्थो यथमोक्षयोग्यं दायित्वम् । व्यक्ती गमात्रे च विनोदस्य माग्नूर्वा दानिनिहिर्नव विद्वते यवाग्नौ व्यक्ती समात्रे च पुनालागति परातिमुद्योपयेत्, समात्र व्यक्ति च नि श्वेयम प्रापयेत् ।

दृष्टिर्दानम् । दृष्टयत्र रचनात्मककार्यक्रमेणानुविद्धा । कार्यक्रममात्रा मामा-
त्रित्व निधिरादम् । पर रचनात्मककार्यक्रमानां स्वयनिदृष्ट्य नास्ति । अतो दार्शनिकं समाजस्य व्यक्तेर विवचनमात्रोपन च वर्तन्यम् । भारते प्राचीनदार्शनिकानां विद्वत्पणवदतिर्धनं मुमुक्षो आसीत् । साम्प्रत तया सामाज्य मुरवापि भाव्यम् । एतदर्थं गांधिना जीवनस्वागच्छनाया निद्वान्त बधित । तत्र समाजस्य परित्यागो ज्ञावश्यतः । गांधिदृष्टयानुगुना नाम नानावस्त्रे रशाय, वस्त्रानिर्माणमोर-
भेदबोधो वा, न तु नानात्म्य विनोद । वस्त्रानिर्माणयोर्दृष्टेरेव भेदानं तु यस्तु । दु म न पैरत्र संवत्तिरम्, प्रसूत सामाजिकमप्यस्ति । अतो दु मन्त्रेणै संवत्तिर एव भवेत् सर्वथा विहाय समाजम् ।

रचनात्मककार्यक्रमस्यालम्बनं समात्र एव । अस्मिन्नालम्बनं व्यापारिक निय-
त्यम्, यतो हि समाजस्य कार्यक्रमो नि य । कार्यक्रमस्यापर नाम मानवात्ता नैति-
कत्वम्, नीतिकर्म । स च प्रबहुप्रिय, न तु मिद्ध, मार्तवं साध्यत्यान् । व्यक्तेरेव पुरपाधो यस्तु स्वाध्यवसायेन रचनात्मककार्यक्रमस्य साक्षात्कार, समात्रे च तस्य प्रतिष्ठापनम् । एव सति दार्शनिकानां उत्प्रेषणं वर्तन्य यतो समाजव्यवस्थान्तिहित-
सिद्धान्तानां प्रतिपादनं पुर्णम् । महात्मा गान्धी एव एतादृश दार्शनिकः । समा-
जस्यलम्बनं रचनात्मककार्यक्रम प्रतिपादितवान् । यतो हि समन्तात् प्रसूतानां समस्थानां समाधानमकृत्वा स्वीय दर्शनं परमार्थप्रापकत्वेन बध्नुं न शक्नुयात् ।

गान्धी समाजव्यवस्थार्थं य पञ्चदशसूत्रीय कार्यक्रम प्रस्तुतवान्, तस्य सम्पा-
दनं परमावश्यकं विद्यते । एष कार्यक्रम निम्नाद्धितो विद्यते—

(१) जातीयैकता (२) अस्पृश्यतानिवारणम् (३) मद्यपाननिषेध
 (४) हस्तनिमित्तवासोव्यवहारः (खादो-धारणम्) (५) ग्रामोद्योग
 (६) ग्रामस्वास्थ्यम् (७) नवीना शिक्षायाोजना (८) प्रौढशिक्षा, साक्षरता-
 प्रचारश्च (ज्ञानप्रचार) (९) नारोणामुन्नति (१०) ग्रामसेवा ।
 (११) आर्थिकसमता । जनानामुन्नति (१२) निम्नश्रेण्या दलितश्रेण्याञ्च
 विद्यमानानां (सर्वाङ्गीणविकास) । (१३) कृषकेषु श्रमिकेषु च जागरणम् ।
 (१४) आत्मालोचनम् । (१५) जाति-वर्गभेदादीनामुत्पन्नपणम् ।

समाजे प्रचलितमूल्यानां पुनर्घटन रचनात्मकार्यक्रमद्वारेणैव सम्भाव्यते । एतत्स-
 त्यमस्ति यद् रचनात्मककार्यक्रमस्य मले क्रान्तिः समाहिता भवति । क्रान्तिं विना
 न नवीनसमाजस्य निर्माणं भविष्यति, न प्राचीनमूल्यानां स्थापनैव । मौलिक
 प्रतिभाशाली जनः कामपि क्रान्तिं गृहोत्खोत्पन्नो भवति । स च समाजे यद्येष्ट
 परिवर्तनं करोति । न्यायस्य, समतायां मानवाधिकारस्य च भावना व्यक्ति-समाज-
 राष्ट्रानां जीवनं परावर्तयति । मानवहृदये यदा मानवस्य मौलिकअधिकारानां
 विश्वासो भवति तदा स क्रान्तिमार्गोऽप्यसरो भूत्वा नवीन कार्यक्रमं समुपस्थापयति ।

मनुष्यस्य भूषणभूता चेष्टास्तथा तस्यात्मालोचनस्य प्रक्रिया स क्रान्तिमार्गोऽ-
 प्यस्य कुर्वन्ति । एतत्सत्यात् कोऽपि विमुखो भवितुं न शक्नोति, यत् शताब्दीभ्यः
 आगच्छन्तं सामाजिकदोषा समाजे विषमता दरिद्रता स्वार्थबुद्धिमनीतिश्च जन-
 यन्ति, येन जनतायां शारीरिको धौढिको नैतिकश्च विकासोऽवच्छेदो भवति । अत-
 एव क्रान्तिजन्मनः पश्चादेव रचनात्मककार्यक्रमाणां प्रारम्भो भवति तथैव रचना-
 त्मककार्यक्रमा समाजस्थायनोत्थामाचारनीत्याश्च परिवर्तनं कुर्वन्ति ।

गान्धिना भारतवर्षस्य नवनिर्माणे समाजकल्याणे च रचनात्मककार्यक्रमाय
 तत्त्वस्वरूपं दत्तम् । समाजस्य प्रत्येकव्यवस्था तत्त्वतः रचनात्मककार्यक्रमेणैव सम्भ-
 वति । अनेनैव कारणेन गान्धिमहोदयः मानवस्य समाजस्य च गम्भीराध्ययनं
 कृतवान् । स व्यक्ति-समाजयोर्जीवने लोकमङ्गलस्य दर्शनं करोति । गान्धिसिद्धान्तेनै-
 वाधुनिवयः सर्वा अपि समस्था समाहिता सन्ति । पूर्वोक्त-रचनात्मककार्यक्रमेषु
 नवीन समाजं संस्थापितो भवेत् । अस्य विधिप्रकार्यभारस्य निर्वाहस्तु गान्धि-
 महोदयेन कृतः ।

श्रम

गान्धी जीवनविकासाय श्रममाश्रयकतत्त्वं स्वीकृतवान् । यो जनः श्रमं विनैव
 सामाजिकसौविध्यानि प्राप्नोति, स समाजं प्रति तत्करोऽस्ति । सामाजिक-
 श्रमाकं कर्तव्यमस्ति । एषोऽस्मभ्यं प्रकृत्या दत्तो विद्यते । अतएव स्वजीवनं व्यव-

स्वितं विधातुं तथा मानसिकाध्यत्मिककृत्या पूर्णतयोपभोगाय शारीरिक धर्मोपेक्षितो वर्तते । कृपिकार्यम्, तातवधक्रचालनमन्यस्मिन् च वस्मिन् च दप्युद्योगे प्रवृत्तिर्जीवनयागोऽस्ति । गान्धी शारीरिकश्रमाय विशेष महत्त्वमददात् । स लिखितवान्—
“यज्ञायं शारीरिकश्रमोऽप्येवा रोटिकाभूतिश्चोपयुक्ता प्रतीयते । त्वं स्वरोटिकास्वेदञ्च वाहयित्वा धर्मं कुरु खाद च । शारीरिकश्रमं सर्वस्मै परमावश्यकम्”

मूलपरिष्कारं गृहादिवस्य परिमार्जनं श्रमान्तर्गतमस्ति । यो मनुष्यः शारीरिकश्रमं विना जीवनयापनं करोति, तस्य जीवनमहिंसकं न मन्यते । अहिंसायाः व्यवहारः शारीरिकश्रमेऽवलम्बितोऽस्ति । धर्म्येव जनः सवलतां प्राप्नोति तथा श्रमेणैव सेवावृत्तिः पुष्टा भवति । अतो जीवनेत्यानाय धर्मस्य तत्त्वरूपेण स्वीकरणं परमावश्यकमस्ति । श्रमादेव निर्भयतायाति तथा श्रमिक एव प्रेम्णः सद्भावनायाश्च व्यवहारं करोति । श्रमे भगवतो निवासो वर्तते । यः भोगं परित्यज्य पारमार्थिक-सेवावृत्तौ सलङ्गो भवति, स भगवद्भक्तोऽस्ति, पूजनीयोऽपि च विद्यते ।

गान्धिनोऽभिमतमस्ति यत् नि स्वार्थं श्रमं कुर्वन्नेव जनः भगवदनुग्रहमवाप्नोति । यः विना धर्मं तथानुत्पादितमनः गृह्णाति, स दण्डनीयो विद्यते । श्रमो जीवनविकासायानिवार्यस्वरूपमस्ति ।

प्रार्थना

प्रार्थनायाः महत्त्वं जीवनविकासाय सर्वाधिकमस्ति । गान्धिरूपेण प्रार्थनायाः परिभाषा काचिदयैव वर्तते । स लिखितवान्—“प्रार्थनायाः सर्वोत्तमः प्रकारः कः भवितुं शक्नोति ? तस्याः क्रियान् समयं यापनीयः ? मम मतेन तु न्यायकरण-मेवोत्तमप्रकारः प्रार्थना विद्यते यो मनुष्यः सर्वं सह न्यायार्थं सत्य-हृदयेन तत्परो भवति तस्मै नान्यायाः प्रार्थनायाः आवश्यकताऽस्ति । किञ्चिन्तं सन्ध्यायामधिकं समयं यापयन्ति, परन्त्वधिका जना एवविधा सन्ति, ये तदर्थमपि नावगच्छन्ति । मम मतेन तु मातृभाषायामेव प्रार्थना विधेया, तस्याः एवात्मनि प्रभावो लक्ष्यतः । अहन्तुः कथयाम्येतदपि यत् सत्याः प्रार्थना यदि क्षणपर्यन्तमपि क्रियते, तदा सापि पर्याप्ता भविष्यति ।”

स्पष्टमस्ति यत् गान्धिरूपेण न्यायः धर्मः सत्यतः जीवनयापनं वा प्रार्थनान्तर्गतमस्ति । प्रार्थनायाः पवित्रतोत्पद्यते । प्रार्थनायाः आत्मविश्वासः कार्यक्षमता चोत्पद्यते । गान्धी आत्मशुद्ध्यं प्रार्थना साधनभूतां मनूते । तस्याभिमतमस्ति यत् प्रार्थना याच्ना

नास्ति, एषा आत्मन आह्वानमस्ति । वैयक्तिकया प्रार्थनया सह सामूहिकी प्रार्थना-
प्यपेक्षिता वर्तते । अतः प्रार्थनैकमेतादृशं तत्त्वमस्ति, यज्जीवनं श्रुशासनं विश्वासं
स्वावलम्बनञ्चोत्पादयति ।

गान्धिसिद्धान्तोऽस्ति—“Religion, in the opinion of Gandhi, is a friend of liberalism and a foe to fanaticism. It is conquest of passion and quest for compassion. Religion wears equation with his Maler. It is to become what he is. By religion, Gandhi means to cognize the self (आत्मा), to recognize the cosmic self (परमात्मा), to realize Reality, to see God face to face, to attain Moksha through service to man.”¹

स्पष्टमेतद्यत् मानवसेवायां रूपान्तरं प्रार्थना विद्यते । यः मानवसेवां करोति, स
सेवाश्रमरूपप्रार्थनया स्वकार्यमचिरेणैव साधयति । मोक्षप्राप्तिरपि सेवारूपप्रार्थनया
सहजं सम्भवतीत्यत्र नास्ति कोऽपि विवादः ।

उपवास

उपवासः शरीरशुद्धयर्थं परमावश्यकतत्त्वमस्ति । उपवासेन विकाराणां शमनं
भवति । आत्मोत्थानस्य मार्गं उपलभ्यते । गान्धिनोपवासः जीवनशोधनार्थं स्वीकृतः ।
तथाहि—उपवासः आवश्यकं तत्त्वं जीवनशोधनसम्भवात् । अनेनैव हिंसायाः सत्य-
स्य च प्राप्तिर्भवति । उपवासविषये गान्धिसाहित्येऽधिकाधिकं विचारो लभ्यते ।
अस्माकं दृष्टेयं जीवनशोधनप्रक्रियाचारविशेषेणाभिमतत्वात्तत्त्वशब्देनोच्यते, यस्तु तत्
तत्त्वस्यार्थादुद्देशोऽर्थो न विद्यते, यादृशं आकाशजलादीनां मूलभूतानां पदार्थानामर्थो
विद्यते । अत्रैव विचारणीयं यदुपवासकारणसत्त्वे आत्मशुद्धिः कार्यसत्त्वमिति यावत् ।²

1 Candhi Marg, July 1969, Page 211

Truth is God, Navajivan Publishing House (1959)
Page 5 तथा—

The mind of Mahatma Gandhi, Page 175-178

२ उपवासः शब्दः का अर्थः हो है भगवान् के पास बैठना । इसलिए कि परमात्मा
के नजदीक हमारा चित्त रहे, बाहरी भोगों का दरवाजा बन्द करने की
जरूरत है । परन्तु बाहर से विषयभोगों को छोड़कर यदि मन में भगवान्
का चिन्तन न होता, तो फिर इस बाहरी उपवास की क्या कीमत रही ?

उपवासकारणाभाव आत्मशुद्धिरूपकार्याभाव दृश्यते । अतोऽव्यव्यतिरेकाम्या सह-
कारित्वेनोपवासस्यावश्यकता सिध्यति । उपवासः ज्ञानसाधकमपि भवति । ज्ञान-
व्यक्ते उपवासव्यक्तितो भेदाभावेऽपि विज्ञानत्व-प्रमात्वधर्मयोरभेदात् । तथा च
घटत्वस्य पृथिवीत्वप्रयोजकातिरिक्तप्रयोजकत्वसाधन इवोपवासस्य विज्ञानत्वप्रयोज-
कातिरिक्तप्रयोजकत्वसाधने बाधाभावात् । उपवास आत्मशुद्धिकारणाद्विज्ञानं जन-
यति, विपक्षे बाधकाभावात् । उपवसन् व्यक्ति आत्मशुद्धिं लभते, तेन ज्ञानमुत्पा-
दयति । अनेनैव कारणेनोपवास पृथग्भूत तत्त्वं स्वीकृतम् ।

नीतिविज्ञानमाचारदर्शनञ्च

महात्मा गान्धी नैतिकचेतना नैतिकीमनुभूतिं वा व्यक्ता कर्तुमाचारं विस्तार-
पूर्वकं निरूपितवान् नैतिकचेतनाया आशय शुभोऽशुभ, उचितोऽनुचित, वाञ्छनीयो-
ऽवाञ्छनीय आदिरस्ति । एता अनुभूतय सार्वभौमा सन्ति । स्वरचितस्कृत्यनुसारं
सदसदोचेतनाऽर्थात् सर्वेषां भवति । अतो नैतिकविज्ञानं नैतिकनिर्णयानामध्ययनं
कृत्वा नैतिकचेतनाया युक्तिमङ्गता व्याख्या करोतितया यस्या सार्थकता स्थिरा
करोति । महाराम गान्धी स्वाचारस्य व्याख्यायै नैतिकताया मानदण्डं स्थिरं कृत-
वान् तथा तस्य मानदण्डस्थानुबूलमेव कर्त्तव्याकर्त्तव्यो समीक्षा कृतवान् । शुभ्रूपा-
श्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहवत्त्वाभिनिवेशा हि नैतिकाचारानुष्ठानेन प्राप्नुवन्ति ।
सर्वसुखं परिपूर्णं मोक्षमुखमपि नीतिविज्ञानं विना न प्राप्नोति कश्चिज्जनः । विप-
रीताभिनिवेशविशक्तिमात्मन स्वरूपमपि न कोऽपि लभते यदाचारेण विना ।
नैतिकानुष्ठानेनैव मनुष्यस्य कर्त्तव्यपरिज्ञानं भवति तथान्तरङ्गमलानामपि परिशालनं
सम्भवति ।

अलौकिकाविनीतशिष्टाचारविषयत्वन्नैतिकविज्ञान आत्मशोधकमस्ति विद्वेष-
रागरहितत्वात् । शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि कर्माण्याचरति । वाचा
हितसत्यादीनि । मनसाजिज्ञासादीनि । सेयमात्मशोधनरूपा प्रवृत्ति आचारदर्शन-
मिति गान्धिताभिमतम् ।

ईश्वर का चिन्तन न करते हुए यदि उस समय खाने-पीने की चीजों का
चिन्तन करें तो फिर बड़ा ही भयंकर भोजन हो गया । यह जो मन से भोजन
हुआ, मन में विषय चिन्तन रहा, इससे बढ़कर भयंकर वस्तु दूसरी नहीं ।

—मोता प्रवचन, विनोबा भावे, सस्ता साहित्य मंडल
(सन् १९५२), पृ० ४६-४७

गान्धिन आचारदर्शनं सत्याहिंसाग्रहचर्याम्यादास्तेषापरिग्रहाभयेषु^१ सप्तप्रतेषु वैरादशप्रतेषु विभक्तमस्ति । तेनैव सप्तमहाप्रतसप्तप्राप्यभिहिता । निस्सन्देह जीवन-समाजयो राष्ट्रस्य चोत्थानाय चोत्तममूलकाचारस्य पालनमावश्यकमस्ति । गान्धिना प्रवृत्ति-मानवयोग्ययो प्रूरताना निराकरणस्य प्रयत्न कृत । तस्याहिंसासिद्धान्तं वैयल व्यक्तेरेव घोषन न करोत्यपितु समाजराष्ट्रयोर्मध्येऽप्यात्मीयता स्थापयति । गान्धिनो मतमस्ति, यत् समूह विना व्यक्ति नापि नास्ति तथा कोऽपि समूह व्यक्ति विनाप्येन वेनापि सह चलितु न शक्नोति । यदि समूहस्य व्यवहारो व्यक्तौ हितको यस्मिन् तदा तस्य प्रतिबूल प्रभाव व्यक्ते सामाजिकजीवने तथा सामान्ये सदाचारे नोत्थाञ्चावश्यमेव पतति । मानवता तदानीमेव सम्प्राप्ता सती स्थापयति, यदा तस्या द्वापि पक्षौ व्यक्ति समूहश्चायवा सामाजिक राजनैतिकश्च सम्प्राप्ता भवेताम् । सदाचारो जनो दुराचारो समाजश्चाधिकदिनानिपर्यन्त सह्य नहि चलितु शक्नुत । वैयक्तिकप्रगत्या सामाजिकप्रगत्या च सह यदि समूहगता राजनैतिकप्रवृत्तिगामिता चलन्ती तिष्ठेत्, तदा स्थिरोन्नतिकृत आयश्यक सन्तुलन नष्ट भविष्यति । गान्धिमहोदयोऽहिंसाव्याख्या धर्मशिक्षकरूपेण न कृतवान्, प्रत्युतैकस्य विचारकस्य व्रान्तिद्रष्टु रूपेण कृतवान् ।

धर्माचार्या यथाहिंसाया सम्बन्ध केवलवैयक्तिकजीवनेन सह स्वीकृतवन्त, गान्धी तस्या सम्बन्ध समाजेन राजनीत्या च सह योजितवान् । प्रेम, विश्वास निष्ठा चाहिंसाया प्रतिरूपाणि सन्ति । आचार्यकृपलानीमहोदय महात्मगान्धिनोऽहिंसाया व्याख्या कुर्वल्लिसितवान्—“स्वश्रद्धाया, स्वदेशस्य प्रतिभापरम्पराणाञ्चानुकूल गान्धी विश्वशान्तिवृत्ते एकस्या योजनाया एवस्य तत्त्वज्ञानस्य च निर्माणं कुर्वन्नास्ति । तस्य विश्वासोऽस्ति यद् यथाहिंसाया, सत्येन च व्यक्ते सामाजिक-सम्बन्धेषु सा सम्प्राप्ता निर्मिता, तथा तेनैवचान्त सामूहिकसम्बन्धानामन्तराष्ट्रिय सम्बन्धानाञ्च मार्गदर्शनं विधेयम् । आसीत् कञ्चन समय एतादृशो यत् वैयक्तिकी हिंसा कदाचित् व्यक्ते समस्याना समाधानमकरोत् । वैयक्तिकप्रतिहिंसा द्वारेण तस्यैकमानव्यायप्राप्ते सम्भावनासीत् ।

१ तुलनीयम्—

हिंसाऽनुत्तरीयाऽग्रहपरिग्रहेभ्यो विरतिर्ब्रतम् ।—तत्त्व सूत्रम् ७/१

प्रतमभिसन्धिकृतो नियम । बुद्धिपूर्वकपरिणामोऽभिसन्धिः, हृदमेवेत्यमेव वा क्तव्यमित्यन्यनिवृत्तिः नियमः, अभिसन्धिना कृत अभिसन्धिकृत सर्वत्र व्रतव्यपदेशमागु भवति ।—

परमद्यतनपुरे गान्धी सामूहिकविकासेऽप्यहिंसाया प्रयोगमनिवार्यं मनुते । कर्तव्यपालनं विना कामपि दुर्भाविना सत्यमभयार्जहिंसात्मिकया च रोत्यावश्यकमस्ति ।”^१

चिराद् विच्छिन्नाया भारतीयसमाजव्यवस्थाया सन्धानं वैयक्तिक-सामाजिक-वैतिकाचरणेनैव सम्भवति । अनेनैव सिद्धान्तेनाधुनिक्यं सर्वत्रापि समस्या समाहिता स्मृ, तद् द्वारैव वाञ्छुं दर्शनमपि सदुदभवेत्, यस्य पवित्रताया यथार्थभूताया च भूमिकाया नवीनं समाजं संस्थापितो भवेत् । अस्य विधिष्ठकार्यभारस्य निर्वाहस्तु नैतिकानुष्ठानेन विद्ये । एतदर्थं तत्त्वचिन्तनस्य स्वतन्त्रता-प्रवृत्तिर्नूतनमुद्बोधयितव्या । अतः सामाजिकजीवनोपजीव्यदार्शनिकतत्त्वानामाकलनं गम्भिरं कृतम् ।

सत्याहिंसाया उत्पत्तिर्भवति । गान्ध्याहिंसान्तरं ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वमवदात् । यतो ब्रह्मचर्यस्य सम्पूर्णपालनं महिषाचरणं विना शक्यं न भविष्यति । सर्वव्यापिने प्रेम्णे ब्रह्मचर्यमपेक्षितमस्ति । यं कुटुम्बं सृष्टवान्, एतादृशो जनं व्यापकं प्रेमकर्तुं न शक्नोति । व्यापकप्रेमकृते “वसुधैव कुटुम्बकम्” इति सिद्धान्तस्यावश्यकता विद्यते । मनसो वाचं शीलस्य च निषिकाररक्षणं कर्तव्यपालने सदा सलग्नता च ब्रह्मचर्यान्तर्गतमामात । गान्धी लिखितवान्—“यदि यय मनोऽधीना भवेत्, तदा शरीर-मनसो विरोधो जायते, मिथ्याचारस्य कदाचारस्य वा प्रारम्भो भवति । परं वक्तुं शक्यते यत् यावन्मनोविकारं निरद्वो भवति, तावन् उभयो सहैव गमनं भवति ।”^२

तत्त्वार्थवार्तिकम्—भारतीय ज्ञानपीठकाशी, प्रथम संस्करण, पृ० ५३३, ७।१।३
एवमिहापि य एव मनुष्यं श्रेष्ठापूर्वकारी स पश्यति य एते हिंसादयः परिणामाः पापहेतवः पापवर्मणि च प्रवर्तमानमिहैव राजानो दण्डयन्ति परं यं बहुविधं दुःखमवाप्नोतीति स्वबुद्ध्या सम्याग्यं निवर्तते ।

—बही, पृ० ३३, ७।१।५

१ गान्धीमार्गः, साधनासदन, इलाहाबाद (१९४७ ई०), पृ० ८९

२ धर्मपत्र, छात्रहितकारी पुस्तकालय, मारामज, प्रयाग, सन् १९३३, पृ० १४१ तुलनीयम्—

अहिंसादिगुणबहुलाद् ब्रह्म—अहिंसादयो गुणा यस्मिन् परिपात्यमाने बृहन्ति वृद्धिमुपयन्ति तद् ब्रह्मेत्युच्यते, न ब्रह्म अब्रह्म । किं तन् ? मैयुतम् । तत्र हिंसादयो दोषा पुण्यन्ति । यस्मान् मैयुतमेव प्रयत्नं स्यात्परिष्कृत्य प्राणिनो हिनस्ति भूतवायुमापद्ये अदत्तमादत्ते सनेनमित्रारं च परिपहं गृह्णाति ।—
तत्त्वार्थवार्तिक ७।१।१०, पृ० ५४४।

गान्धी विषयेन्द्रियविजितारं ब्रह्मचारिणमलौकिकशक्तिशालिनं मनुते तयैतादृशं ब्रह्मचार्यैव स्वविकासं कृत्वा समाजं व्यवस्थितं कर्तुं शक्नोति । गान्धी ब्रह्मचर्य-लाभानां विचारपूर्वकं विवेचनं विहितवान् । तस्याभिमतमस्ति—“संयमादुत्पद्यमानस्य रोगस्य वस्यापि कोऽपि नाम वक्तुं न शक्नोति । परमसंयतविषयभोगेभ्य उत्पद्यमानानां भयङ्करव्याधौना नामानि को न जानाति । शरीरेणु विवृतं वस्तु जायमानमस्त्येव, वस्त्रनाश्र्वते, हृदयस्य वृद्धेऽथ दशा नितान्तं भ्रष्टा जायते । दिशि दिशि चरित्तपतनम्, युवकानामुद्दामवासना, स्यार्थपरतायाश्च वृद्धे रोदनं श्रूयते ।”

गान्धी जीवनोत्थानाय समयमावश्यकं मनुते । यस्मिन् संयमस्य प्रकाशो विद्यते, स स्वचरित्रवर्द्धारेण समाजस्य देशस्य च प्रसाहं परिवर्तयति । ब्रह्मचारिण स्वभावः सन्यासिनो भवति । तस्मै सम्पूर्णं विश्वं समानं दृश्यते । स समर्पितरिस्ति तथा विश्वप्रेमद्वारेण समाजाय नवीना गतिविधिं ददाति । ब्रह्मचर्यस्यामिता शक्तिरस्ति । विकाराणां यशोकरणे समर्थो जन जितेन्द्रियो भूत्वा परं शक्तिशाली भवति । वस्तुतः समस्तविकाराणां मूलकामवासना वर्तते । येनैषा वासना विजिता, स सर्वेभ्योऽप्यायेभ्योऽप्याचारेभ्यश्च मुक्तो भवति ।

ब्रह्मचर्यस्य सहायकोऽस्वादव्रतोऽस्ति । यस्य यतस्य सम्पक् पालनं क्रियते, तदा जीवने समयोपलब्धिरसम्भवा नास्ति । अस्वादस्यार्थोऽस्ति भोजनकाले-ऽस्वाद्यपदार्थानामस्वादनम् । यद्यौषधसेवनकाले औषधस्य स्वादापेक्षा न भवति, तथैव शरीरस्यावश्यकता मत्वा भोजनं कुर्वन्नपि स्वादापेक्षा न विधेया । यः भोजनेऽसक्तो भूत्वा तत् स्वाद्यते, तस्यैव व्रतो भग्नो भवति । जिह्वेन्द्रियस्य दासतायां अर्थोऽस्ति समस्तेन्द्रियाणां दासता । यः स्वादं विजितवान्, सोऽहिंसायां, सत्य-ब्रह्मचर्ययोरपि सम्यक् पालनं कर्तुं शक्नोति ।

स्वादजयः साधारणो नास्ति । सामाजिकजीवनकिष्ठा-प्रतिक्रियाणां कृते इन्द्रियजमित्वमावश्यकमस्ति । गान्धी लिखितवान्—“मम स्वानुभवस्तु एषोऽस्ति, यः जिह्वा न विजितवान्, विषयवासना जेतुं न शक्नोति, जिह्वाजयः परम-कठिनोऽस्ति । विजितायां जिह्वायामन्यविजयो लभ्यते । जिह्वाविजयस्यैक उपाय एषोऽस्ति यद् यथासक्तिमरिचादिसेवनस्य परित्यागं विधेयं । द्वितीयोऽपि वलवानुपायोऽस्ति, यन्मनसि सदैव भावो रक्षणाय यद् वयं यद् खादाम, तत्सर्वं शरीरपोषणार्थमेव । स्वादाद्यं वयं कदापि भोजनं न कुर्मः । वयं स्वादाद्यं न

१. आत्मसंयमः, सस्ता साहित्यमण्डल, नई दिल्ली, १९६० ई०, पृ० ३२ ।

तुलनीय—हस्तपादपुद्गलसघट्टनादिभिरब्रह्म सेवमाने—तत्त्वार्थवातिक
७।१६।५, पृ० ५४३

गान्धिनो विचारेण मनसापि कस्यापि वस्तुनो ग्रहणाकाङ्क्षा तस्करतास्ति । एषा पतितकारिण्यस्ति । वयं कस्यापि सुन्दरमाकर्षकं वस्तुं वीक्ष्य लोभं कुर्म, तत्प्राप्तुमिच्छाम । अस्माकमेव स्वभावः तस्करतान्तर्गतो विद्यते । उपवासी शरीरेण न खादति, यदि स द्वितीयं खादन्तं वीक्ष्य मनसा स्वादेच्छां करोति, तदा स चौर्यमाचरति, उपवासं जहाति । यः उपवासत्यजन् खादितुं समीहते सोऽस्तेयमुपवासं द्वावपि नाशयति । अस्तेयव्रतपालकं नम्रं विचारशीलं विवेकीं तथा साधारण-वसनो भवति । यः स्वजीवनेऽस्तेयव्रतं पालितवान्, स भौतिकीं बौद्धिकीं नैतिकीं कलागतांश्च शक्नोति नियामयति । अतः समूहस्य व्यक्तेष्वेव उभयोरेपि कृते सम्भूतायै, सदाचरणशीलतायै चास्तेयव्रतस्य पालनमपेक्षितमस्ति ।

अपरिग्रहस्य सम्बन्धोऽस्तेयेनास्ति । यद्बस्तु मले चौर्यस्य नास्ति, परन्तु देवा-नावश्यकमस्ति, तदा तस्य वस्तुनः संग्रहः व्यक्ति-समाजोभयकृतेऽनावश्यकोऽहित-करश्च विद्यते । परिग्रहस्यार्थं सञ्चयो विद्यते । सत्यशोधकः परिग्रहं न सञ्चयति । परमात्मैव परिग्रहं न सञ्चयति । स आत्मनः आवश्यकं वस्तुं प्रतिदिनं जनयति । यदि वयं परमात्मनि विश्वासं कुर्याम तदा ज्ञास्यामः यदावश्यकतायां वस्तूनि प्रतिदिनं जायन्ते । यः सञ्चयं करोति, स जगति विषमतां सृजन् यदुःखानाञ्च सर्जनं करोति । अतः सञ्चयः सामाजिकदृष्ट्या, राष्ट्रदृष्ट्या चाहितकरः कथितो विद्यते । मानवतृष्णां प्रत्यहं वर्धते । स क्वापि न तुष्यति । यो लक्षाधीशोऽस्ति, स कोट्य-धीशतायै, यः कोट्यधीशोऽस्ति, स ततोऽप्यधिकाधिपतित्वाय यतते । दरिद्रोऽपि स्वावश्यकतानुसारं वस्तुं प्राप्य न तुष्यति, सोऽपि घनाढ्यो भवितुमिच्छति । यो मनसा कर्मणाच दिग्गम्यो भवति, स एव सत्यसाधको विद्यते । उक्तञ्च गीतायाम्—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोडभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रसः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥^१

१. गीता, २।६२-६४ ।

तुलनीयम्—

हृदि यस्य पदं घटे परवित्तामिपस्पृहा ।

करोति किं न किं तस्य कष्टलम्बेन सपिणो ॥—ज्ञानार्णव, रायचन्द्रशास्त्र

माला, ११७

गान्धी लिखितवान्—“सत्यस्य संस्कृते. सुधारस्य सम्बन्धायाश्च लक्षणं परिग्रहवृद्धिर्नास्ति, प्रत्युत् विचारपूर्वकं तस्य न्यूनता वर्तते । यथा-यथा परिग्रहो न्यून. क्रियते, तथा-तथा सुखसन्तोषयोर्वृद्धिर्भवति । सेवा क्षमता च वर्धते । केवलं सत्यात्म-दृष्ट्या विचारेण शरीरमपि परिग्रहे गण्यते । भोगेच्छार्थमस्माग्नि. शरीरावरणं गृहीतम् । भोगेच्छा यदि परंस्त्रीणा भवेत्, तदा शरीरेच्छा नश्येत् । यो विचारो-ऽस्मानोदवराद् विमुखान् करोति, ईश्वरसन्निधौ वा न नयति, स परिग्रहे गण्यतेऽत एव च स त्याज्योऽस्ति ।”

महात्मगान्धिना परिग्रहव्याख्या परमविस्तरेण कृता । स सर्वपिपसंग्रहं परिग्रहं मनुते । यावत् संसारस्य पदार्थ. विषय. वा ममता संलम्भा भवति, तावत् परिग्रहस्य मोचनमावश्यकमस्ति । ममता मोहवृद्धिश्च परिग्रहे स्तः । अतः साम्य-वादाय परिग्रहस्य त्याग आवश्यको वर्तते ।

सप्तमहाव्रतस्यान्तिमा शृङ्खला—अभयमस्ति । इदं ब्रुव गान्धिमहोदय. गीताया. पौण्डराध्यायत् प्रेरितो भूत्वा प्रतिपादितवान् । गीताया लिखितम्—

अभयं मत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्तबन्धम् ॥—गीता १६/१

विनाभयमाध्यात्मिकसम्पदोऽलभ्या सन्ति । अभयं विना नार्हिषा पालिता भवेत्, न सत्यमेव रक्षितं भवेत् । यो भीतः कापुरुषश्चास्ति, स सत्यार्हिषयो पालनं कर्तुं न शक्नोति । अभयार्थोऽस्ति समस्तबाह्यमयेभ्यो मुक्तिः । मृत्युभयं घनापहरणभयं कुटुम्बपरिवारादिभयं रोगभयं शस्त्रप्रहारभयं सम्मानभयमेव भवान्यर्थस्येयानि सन्ति । भयाक्रान्तः संसारे किमपि सत्कार्यं कर्तुं न प्रभवति । स. भयात् न सत्यं वक्तुं शक्नोति, न नार्हिषाया. पालनं करोति । यो निर्भयो भूत्वा सर्वविधानि प्रलोभ-नानि विजितवान्, स एव स्वकल्याणे परकल्याणे वा प्रवृत्तो भवितुमर्हति । भयं कातरताया लक्षणमस्ति । भयाक्रान्त एव जन इन्द्रियदासो भवति । स एव च परिग्रहादीना सम्बन्ध विधायावश्यकताना पूति करोति ।

एवंप्रकारेण महात्मगान्धिना वर्तव्यावर्तव्यो समीराः स्वनीतिविज्ञाने धृता । यस्य जन्मस्वाचरणं दुष्टं परित्यक्तञ्चस्ति, स स्वभाषनाया सकलो भवितुं शक्नोति । आत्मसंयमस्येन्द्रियसंयमस्य च प्राप्तिस्तत्समहाव्रताचरणद्वारेण सम्पत्स्यते । दया, सहानुभूतिः, सहिष्णुता, व्रतताप्रमनयोऽपि गुणा अपेक्षिता गन्ति । सत्याचरणेन विना जीवनशोषनस्य किमपि कार्यं न सम्भवति ।

जीवनदर्शनम्

महात्मगान्धिनो जीवनदर्शनमाचारोऽप्यात्मोपरि चावर्तन्वितमस्ति । न सामा-

गान्धिनो विचारेण मनसापि कस्यापि वस्तुनो ग्रहणाकाङ्क्षा तस्करतास्ति । एषा पतितकारिण्यस्ति । वयं कस्यापि सुन्दरमाकर्षक वस्तु वीक्ष्य लोभं कुर्म, तत्प्राप्तुमिच्छाम । अस्माकमेव स्वभाव तस्करतान्तर्गतो विद्यते । उपवासी शरीरेण न खादति, यदि स द्वितीय खादन्त वीक्ष्य मनसा स्वादेच्छां करोति, तदा स चौर्यमाचरति, उपवासं जहाति । य उपवासतयजम् खादितुं समीहते सोऽस्तेयमुपवासं द्वावपि नाशयति । अस्तेयव्रतपालकं नम्रं विचारशीलं विवेकीं तथा साधारण-वसनो भवति । य स्वजोवनेऽस्तेयव्रतं पालितवान्, स भौतिकीं बौद्धिकीं नैतिकीं कलागताश्च शक्नोति नियामयति । अतः समूहस्य व्यक्तेश्च उभयोरपि कृते सम्यग्यै, सदाचरणशील्यै चास्तेयव्रतस्य पालनमपेक्षितमस्ति ।

अपरिग्रहस्य सम्यग्योऽस्तेयेनास्ति । यद्वस्तु मले चौर्यस्य नास्ति, परन्तु देवा-नावश्यकमस्ति, तदा तस्य वस्तुनः संग्रहं व्यक्तिः समाजोभयकृतेऽनावश्यकोऽहित-करश्च विद्यते । परिग्रहस्यार्थं सञ्चयः विद्यते । सत्यशोधकः परिग्रहं न सञ्चयति । परमात्मैव परिग्रहं न सञ्चयति । स आत्मनः आवश्यकं वस्तु प्रतिदिनं जनयति । यदि वयं परमात्मनि विश्वासं कुर्याम तदा ज्ञास्यामः यदावश्यकतायां वस्तूनि प्रतिदिनं जायन्ते । यः सञ्चयं करोति, स जगति विपमतां तज्जगन्मदुःखानाञ्च सर्जनं करोति । अतः सञ्चयं सामाजिकदृष्ट्या, राष्ट्रदृष्ट्या चाहितकरं कथितो विद्यते । मानवतृष्णां प्रत्यहं वर्धते । स क्वापि न तुष्यति । यो लक्षाधीशोऽस्ति, स कोट्य-धीशतायै, यः कोट्यधीशोऽस्ति, स ततोऽप्यधिकाधिपतित्वाय यतते । दरिद्रोऽपि स्वावश्यकतानुसारं वस्तुं प्राप्य न तुष्यति, सोऽपि घनाढ्यो भवितुमिच्छति । यो मनसा कर्मणाच दिग्म्बरो भवति, स एव सत्यसाधको विद्यते । उक्तञ्च गीतायाम्—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सजायते कामः कामाः क्रोधाभिजायते ॥
क्रोधादुभयति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥^१

१. गीता, २।६२-६४ ।

तुलनीयम्—

हृदि यस्य पदं धत्ते परवित्तामिषस्पृहा ।

करोति किं न किं तस्य कण्ठलज्जेनैव सपिणी ॥—ज्ञानार्णव, रामचन्द्रशास्त्र

माला, ११७

विश्वासोऽस्ति यत् दुष्टं निर्दोषैश्च साधनैरेव पवित्रसाध्यस्य प्राप्तिर्भवति । साधनानि यदि सदोषाणि सन्ति तदा तेष्वपि निर्दोषसाध्यस्य प्राप्तिर्न भविष्यति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखलक्ष्यं सरलजीवनमुच्चविचाराश्च सन्ति । यावत्प्रवृत्तयो भोगप्रधाना भवन्ति, तावत् मानवमूल्यानां प्रतिष्ठा न जायते । जीवनधारणायार्थं आवश्यक, परमस्य सञ्चयस्थावश्यकता नास्ति । अर्थो निजधर्मद्वारेणोत्पादनीयः, प्रत्येकमानवः यमवान् भवेत्, धर्मेणोपाजनं कुर्यात्, एतदेव जीवनलक्ष्यमस्ति । गान्धी लोकात्मानं दृष्टिन्नारायणरूपे पश्यति । यो निर्भयतापूर्वकं धर्मं करोति, स्वावश्यकपदार्थानां उत्पादनं करोति, स एव जीवनानन्दं प्राप्नोति । गान्धिजीवनदर्शनं वैयक्तिकजीवन-लोकजीवनयोर्न कम्पि भेदं स्थापयति । प्रत्येकमन्त्रवत्स्य वा भावना लोकासेवायां सलम्नास्ति, लोकसेवया व्याप्तास्ति, सा भावना जीवनमूर्ध्वं परोति जीवने च क्रियाशीलतामुत्पादयति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखवेन्द्रं मनुष्योऽस्ति । स ससारस्य सर्वान् प्राणिनः सुतिष्ठन् द्रष्टुमिच्छति । तस्याचारमहिम्ना कल्पितादर्शो नास्ति, प्रत्युत यथार्थजीवनमस्ति । मनुष्यस्य शरीरस्य, मनुष्यस्य मस्तिष्कस्य मनुष्यस्य हृदयस्य च विश्वासः गान्धिजीवनदर्शने समाविष्टोऽस्ति । स भोगशक्तैस्तत्पादनशक्तेरेव समानरूपेण विश्वार्थं धाञ्छति । जीवनान्मरणपर्यन्तं प्रसिद्धमस्य जीवनदर्शने समायाति । उत्पादकशक्तौ विश्वासे व्यक्तौ व्यक्तित्वस्य निर्माणं जायते, मानवसंस्तुतेस्तथा मानवसम्भ्रतायाश्च सत्त्वं भवति, स्वावलम्बनशक्ते स्फुरणं भवति । जीवनस्य स्वावलम्बनाय शारीरिकधर्मद्वारेणोत्पादनमपेक्षितमस्ति । ईतिवृत्ता, पामिबृत्ता, सहानुभूति, पारम्परिक प्रेम, अग्रगृह्याचार्यं स्वार्थत्यागं, परोपकारं, अग्रेष्वपि दत्त्वा भोजनग्रहणमादिगुणां दैनिकजीवनयापनामावश्यकता सन्ति ।

गान्धिदर्शनस्य सारभूतं स्वल्पमत्रमस्ति । निर्भयं जनं स्वल्पप्राप्तिवर्णे समर्प्य भवति । अनेन जीवनदर्शनानुसारेण यावत् पवित्रतापि परमावश्यकता वर्तते । येन स्वशक्तीं पावनीं विहिता तथा यो हितवचनस्य पालनं करोति, स जनं दैविककार्येषु सशक्ती भवति । यच्चनशुद्धया सह मनः शुद्धिरप्यपेक्षितास्ति । यदि मायि कष्टा गृहस्थविचारः प्रविशति तदा यावत्पि विवृता जायते । यावत्मानो विकाररहितः न भवति तावन्मनुष्यः स्वकार्यक्षेत्रेषु सिद्धिं न प्राप्नोति । यः आत्मानोत्पादपूर्वकं देवगमादयो कार्यं प्रयुज्यते भवति, स एव समाजे गतिशीलतामुत्पादयति । प्रार्थनायाः प्रतिष्ठायाः गान्धीमहोदयः आत्मशुद्धयः परमावश्यकतां स्वीकृतवान् । सदाशरणा तथा मज्जननापूर्वी व्यवहारो वैयक्तिकव्यवस्थायां एव मूले म स्तोत्रेणु सामाजिकव्यवस्थायां अस्ति मूले सत्यम् । यतएव मानवस्य अन्तर्बन्धनद्वारं एतादृशं

जिकराजनैतिकविचाराणां समाधानमप्यात्मजीवनदर्शनद्वारेण कृतवान् । निश्चयतो महात्मगान्धिना वैयक्तिकजीवनाचरणे सामाजिकजीवनाचरणे च स्वजीवनदर्शन-मवतारितम् । गान्धिनो जीवनदर्शनमेकत्र जीवनरहस्याना प्रतीतिं कारयति, अन्यत्र च सृष्टिनियमाना शक्तोन्नाखावेपणं विदधाति । एतावदेव न हि, प्रत्युतात्मज्ञानविज्ञानञ्च मिलित्वा ता शक्तौ वैयक्तिकजीवने सामाजिकजीवने चावतारयत ।

गान्धिना जीवनदर्शने नवोना वक्रता निहिता 'तस्य धर्मं न्यायो नास्ति, प्रत्युत कष्टा विद्यते । अ-येषा जीवनाय दर्शनमस्ति' "जियो और जीने दो"—'जीव जीवय च' स्थाने गान्धिनाऽप्येभ्यो जीव इत्येष सिद्धान्तः स्थापितः । गान्धि-दर्शनं सर्वोदयदर्शनमस्ति । अस्य दृष्ट्या वैयक्तिकशक्तीनां गुणानाञ्च विनियोगः सामाजिकजीवने विधेयः । विषयप्रवृत्तिनिषेधोपवासप्रायश्चित्तादिविधायकत्वेन वैयक्तिकजीवनस्याभ्युत्थानमपेक्षते, लोकद्वेषोपकारकत्वात् । गीतायां लिखितमस्ति—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परा

अनन्येनैव योगेन मा ध्यायन्त उपासते ॥ गीता १२।६

कष्टायां अहिंसाप्रेम्णो तथाशक्ते वैयक्तिकगुणानां सामाजिकगुणे परिवर्त-नस्य कला गान्धिना सर्वोदयेऽभिहिता । तत्रार्थिकसमतायां कल्याण-प्राप्तयोरिव स्थापनया विशेषरूपेण बलं प्रदत्तमस्ति । तेन प्रत्येकतम्य विचाराश्च मानवीय-मूल्यानां निकषासु परिश्रितास्तथाक्रान्तिमयस्य नवसमाजस्य, नवमानवस्य, नव-मूल्यानाञ्च सृष्टिः कृता । सत्तायां सम्पत्तेश्च विक्रेन्द्रोत्करणमपेक्षितमस्ति । भौतिकसमृद्धिकृते तेनैका नवा व्यवस्था नवस्तन्त्रं दत्ता । वैयक्तिकस्वार्थानां सामाजिकस्वार्थे कल्याणेन च सह सामञ्जस्यस्थापनार्थं पूर्णं प्रयासः कृतो विद्यते । गान्धिममत-जीवनदर्शनस्य स्पष्टीकरणं गीतयापि भवति—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी मवितमान्यः स मे प्रिय ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानारमानयो ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सद्गविवर्जितः ॥

—गीता १२।१७-१८

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रं करणं एव च ।

निर्ममो निरहकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥—गीता १२।१३

स्पष्टमेतद् यत् गान्धि-जीवनदर्शनानुसारमाध्यात्मिकमूल्यानां मोक्षिकमूल्या-पेक्षया प्राथमिकता विद्यते । इमे समाजस्य कल्पना पारिवारिकसमाजरूपे कुर्वन्ति तथा पारिवारिकगुणेषु प्रेम्णैर्हिंसार्थं कष्टात्यागादिभ्यश्च महत्त्वं ददति । तेषां

विश्वासोऽस्ति यत् सुदृढं निर्दोषैश्च साधनैरेव यवितसाध्यस्य प्राप्तिर्भवति । साधनानि यदि सदोपाणि सन्ति तदा तेभ्यो निर्दोषसाध्यस्य प्राप्तिर्न विवक्ष्यति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखलक्ष्यं सरलजीवनमुच्चविचाराश्च सन्ति । यावत्प्रवृत्तयो भोगप्रधाना भवन्ति, तावत् मानवमूल्यानां प्रतिष्ठा न जायते । जीवनधारणायार्थं आवश्यक, परमस्य सञ्जयस्यावश्यकता नास्ति । अर्थोनिबन्धमद्वारेणोत्पादनीयं, प्रत्येकमानवः श्रमवान् भवेत्, श्रमेणोपार्जनं कुर्यात्, एतदेव जीवनलक्ष्यमस्ति । गान्धी लोकात्मानं दरिद्रनारायणरूपे पश्यति । यो निर्भयतापूर्वकं श्रमं करोति, स्वावश्यक-पदार्थानाञ्चात्पन्नं करोति, स एव जीवनानन्दं प्राप्नोति । गान्धिजीवनदर्शनं वैयक्तिकजीवन-लोकजीवनयोर्न कश्चिद् भेदं स्थापयति । प्रत्येकमन्त्रवस्य सा भावना लोकसेवायाः सत्प्रवृत्तिः, लोकसेवया व्याप्तास्ति, सा भावना जीवनमुत्थरं करोति जीवने च क्रियाशीलतामुत्पादयति ।

गान्धिजीवनदर्शनस्य प्रमुखवेन्द्रं मनुष्योऽस्ति । स ससारस्य सर्वान् प्राणिनः मुक्तिं द्रष्टुमिच्छति । तस्याचारसंहिता कल्पितादर्शो नास्ति, प्रत्युत यथार्थ-जीवनमस्ति । मनुष्यस्य शरीरस्य, मनुष्यस्य मस्तिष्कस्य मनुष्यस्य हृदयस्य च विरासः गान्धिजीवनदर्शने समाविष्टोऽस्ति । स भोगक्षक्नेरुत्पादनक्षक्तेरेव समान-रूपेण विकासं वाञ्छति । जीवनान्तरणपर्यन्तं प्रशिक्षणमस्य जीवनदर्शने समायाति । उत्पादकक्षक्तेः विवासे व्यवस्ये व्यक्तिस्वस्य निर्माणं जायते, मानवसृष्टौ तैस्तथा मानवसम्भवादाश्च सज्जनं भवति, स्वावलम्बनक्षक्तेः स्फुरणं भवति । जीवनस्य स्वावलम्बनाय शारीरिकश्रमद्वारेणोत्पादनमपेक्षितमस्ति । नैतिकता, धार्मिकता, सहानुभूति, पारस्परिक प्रेम, अन्यसहायार्थं स्वायत्त्याय, परोपकार, अयेभ्यो दत्त्वा भोजनग्रहणमादिगुणाः दैनिकजीवनमापनायावश्यकता सन्ति ।

गान्धिदर्शनस्य सारमूलं तत्त्वमभयमस्ति । निर्भयो जनः स्वल्पप्राप्तिकरणं समर्प्य भवति । अनेन जीवनदर्शनानुसारेण वाग्मा यवितवतापि परमावश्यकं धरति । येन स्वकाणी पावती विहिता तथा यो हितवचनस्य पालनं करोति, स जनः दैनिक-कार्येषु तपस्वी भवति । यवनशुद्धिः सह मनः शुद्धिरप्यपेक्षिताः सन्ति । यदि मनसि यथा गृहीतविचारः प्रविशति तदा वाग्यपि विवृता जायते । यावन्मनो विकार-रहितं न भवति साधनमनुष्यः स्वकार्यक्षेत्रेषु सिद्धिं न प्राप्नोति । यः आत्मालोचन-पूर्वकं देवतामाजयोः कार्यं प्रवृत्तो भवति, स एव समाजे गनीयोल्लसामुत्पादयति । प्रार्थनामामनिसंज्ञायां गान्धीमहोदयः आत्मशुद्धयः परमावश्यकं त्योक्तवान् । सदाशरणं तथा सञ्जयतापूर्वकं व्यवहारो वैयक्तिकजन-सत्ताया एव मूले न स्वीयतेन सामाजिकसत्ताया अपि मूले एव । अतएव मानवस्य श्रेयस्कर्मवद्भार एतादृशः

स्यात्, येन तस्मिन् हिंसा स्त्रायीं समाहितौ न भवेताम् तथा परहितवामना निहिता भवेयु ।

गान्धो जीवनोत्थानायान्वविश्वासनिरावरणमपि समीहते । योज्यविश्वासेषु सलग्नोऽस्ति, शारीरबौद्धिकश्रमेभ्यो दूरेऽस्ति, स सफलता प्राप्नु न शक्नोति । बौद्धिकश्रमेण सह जीवनस्यावश्यकता पूर्णा विधातु शारीरिकश्रमोऽप्यपेक्षितो विद्यते । शारीरिकावश्यकता शरीरेणैव पूर्णा भवेत्, एतस्याधिकावश्यकता विद्यते ।

जीवनदर्शनारम्भ जनस्यात्मनिरोधणाच्च भवति । य स्वदोषान् स्वयं जानाति, तस्य दोषा ततः स्वयमेव निर्गच्छन्ति । पर योऽहङ्कारवशेन स्वदोषानपि स्वगुणेषु गणयितु समीहते, स स्वयमात्मानं छलयति तथैवान्यानपि । विश्वप्रेम्णा समाजसेवया च जीवनार्थमावश्यकतत्वेन भाव्यम् । विश्वप्रेम्णोदारतयैव च मानवतायाः द्वारोद्घाटनं सम्भाव्यते । त्याग सेवा च व्यक्तिसमाजयोरुभयोरपि कृते सुखदायिन्यौ स्तः । गान्धिमहोदय आध्यात्मिकतां कमपि विशेषधर्मं मतमुपासनां पट्टति वा न मनुते । स आध्यात्मिकतामपि नैतिकतायाः पर्यायं स्वीकरोति । तद्दृष्ट्या धर्मं नैतिकजीवने च न कोऽपि भेदो विद्यते । केवल सिद्धान्तेषु विश्वासेन मनुष्यो नात्तमो भवितुं शक्नोति । तदर्थं सत्कर्मकरण सदाचारपूर्णजीवनयापनञ्चावश्यके स्तः । कर्म विना श्रद्धा क्षून्या वर्तते । सदाचार आत्मनीश्वरे च विश्वास, विकारशमनम्, इन्द्रियदमनम्, सयमश्च जीवनोत्थानाय परमावश्यकानि सन्ति । कार्ये प्रवृत्तिरुद्योगशीलता च जनेभ्योऽनिवार्ये स्तः । संक्षेपेण गान्धिजीवनदर्शने निम्नाङ्किततत्त्वानि समादिष्टानि सन्ति—

१ सप्तव्रतानामाचरणम् । २ आधिकसमताया विश्वासः । ३ वर्गविहीनस्यान्यभेदविहीनस्य च समाजस्य स्थापना । ४ परसेवायाः परोपकारवृत्तेश्च कामना । ५ निभयता । ६ सदाचारः प्रति निष्ठा । ७ शरीरश्रममहत्त्वम् । ८ पारिवारिकसमाजस्य स्थापना । ९ ग्राम्यजीवनस्य विश्वासः । १० वैयक्तिकजीवनस्य लोकजीवनस्य च सन्तुलनम् । ११ सर्वोदयसमाजस्य प्रतिष्ठा । १२ स्वार्थत्यागः । १३ आत्मनिरीक्षणभावना । १४ भौतिकव्यामोहत्यागः । १५ आत्मशुद्धयर्थमुपवासः प्रति निष्ठा । १६ साधनसाध्ययोरेकता । १७ वैयक्तिकानां सामाजिकमूल्यानाञ्च पुनर्घटनम् । १८ साम्ययोगस्वामित्वस्य भावना । १९ वैयक्तिकस्वामित्वस्य वैयक्तिकसम्पत्तेश्च त्यागः । २० सहयोगव्यवस्था प्रति निष्ठा । २१ दुष्टसंकल्पः ।

अर्थदर्शनम्

वर्तमानयुगे महात्मगान्धिना ये विचाराः प्रस्तुता ते तदर्थदर्शनान्तर्गता सन्ति । स स्वार्थनोते व्याख्यां कुर्वल्लिखितवान्—“यद्दरिद्रता महत्पापमस्ति । यदि

मानव. जीवनदायिनी आवश्यकता; न तर्पयति तदा अतोऽधिकममानवीयं पापं किं भवितुमर्हति । एतस्मा रियत्या जीवननिर्वाहस्य स्तरं चर्द्धयितुं लिप्ता पूर्णतया मानवीया वर्तते । अतो मानवापमानस्य, शोषणस्यात्याचारस्य च अन्मानि आयन्ते । अर्थशास्त्रेणैतस्या. प्रक्रियाया अवरोधो विधेयः । प्रतिस्पर्द्धास्थाने सहयोगस्यापनं भवेत्, येन मानव. सहोपभोगस्य, सहजीवनस्य तथा सहोत्पादनस्य लक्ष्यं प्राप्नुयात्, एतदेवार्थशास्त्रमस्ति । एतदर्थं प्रत्येकजनेन शारीरिकश्चमोर्जनवार्थरूपेण विधेयः । एषा जीवनस्य परमावश्यकता विद्यते । प्रत्येकजनस्य व्यक्तित्वं दीव्येदेतदर्थं चेष्टा भवेत् । सर्वेषा व्यक्तित्वस्य संभावनाः विकसिता. भवेयुः, तथा सर्वे स्वजीवन-दायिनीनानावश्यकतानामुपार्जनं कुर्युः, एवं प्रयत्नो विधेयः । यावदन्मो जन बुभुक्षितः स्यात्सति, तावत् स्वबुभुक्षापि शान्ता न भविष्यति, अतोऽन्यबुभुक्षा-क्षमनाय योऽहिंसकोपायो विद्यते, तदेव गान्धियर्थदर्शनमस्ति ।”

गान्धिनार्थदर्शनस्य व्याख्यानावसरे लिखितमस्ति यन्नैतिकधारणं स्वनियन्त्रणञ्च जीवने समाजे च महत्त्वपूर्णं स्तः । प्राकृतिकजीवनस्य प्राकृतिकव्रतस्यैवं प्राकृतिक-नियमानामाचरणेन मनुष्य. सबलो भवति तथा निजावश्यकता अहिंसाचरणद्वारेण पूरयति । सत्यामेव कर्मदेताया वासनालस्यञ्च स्थानं न प्राप्नुतः ।

गान्धिनोऽर्थदर्शनस्य स्तम्भद्वयमस्ति—(१) सत्यम् (२) अहिंसा च । यथार्थतो मानवजीवनस्याधारमेव सत्याहिंसे स्तः । जीवनस्य मूलभूतान्वयस्मावश्यक-ताना समाधानं स स्वराज्येन रामराज्यद्वारेण वा स्थापितवान् । हस्तनिर्मितवस्त्राय (खादी) ग्रामीणोगाय च विशेषं महत्त्व दत्तमस्ति । गान्धिमतानुसारमुपभोग्य-स्थाने उत्पादकस्य प्रतिष्ठा वर्तते ।

१ विशेष जानकारी के लिए देखें ।

गान्धोजी एव मुद्राके एव व्यावहारिक अर्थशास्त्री थे । इसलिए इनकी समाज-रचना का चित्र पूर्णतया सत्य है । अन्य अर्थशास्त्रियों की भांति गान्धोजी ‘वम काम ज्यादा दाम’ या ‘सस्ता सरीदो मेंहगा बेचो’ या ‘निर्जीव माँग और पूति मन्तुलन’ आदि के अमानवीय एकांगी रूप को अपनाने वाले नहीं हैं । इन्होंने मानवीय अर्थशास्त्र को थोड़ा परम्परा अपनाया है । मानव जीवन के समग्र विकास राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, नैतिक एवं व्यक्तिगत पहलू का पूर्ण ध्यान गांधीजी को है । आर्थिक जीवन एकांगी नहीं है । साथ ही उनके आर्थिक सिद्धान्त हवाई नहीं हैं, बल्कि सब विचार पहले आचार से पुष्ट करके निकले हैं ।

—महात्मा गांधीजी का आर्थिक दर्शन, बाजी विद्यापीठ, पु० १०२-१०६

वर्तमानार्थशास्त्र यत्र मानवस्य शिष्टता, सम्यक्ता सस्कृति मानवताञ्च विकृता करोति, तत्र महात्मगान्धिनोऽर्थदर्शनं भौतिकव्यामोहमपनीय मानवताया प्रतिष्ठा करोति । अध्यात्मन भौतिकतायाश्च सघर्षविरोधौ महात्मनो वाण्यपनीतवती । महात्मा गान्धी स्वावश्यकताया पदार्थानां स्वयमुत्पादने बलं ददाति । यावन्मनुष्य श्रमेण स्वावश्यकपदार्थानामुत्पादनं स्वयं न करिष्यति, तावत् तस्यार्थिकसमस्याया समाधानं न प्राप्स्यते । शारीरिकश्रम जीवनस्य पवित्रो व्रतोऽस्ति । श्रम पूजा-सदृशः पवित्रः प्रतिष्ठितश्च मान्यः ।

कार्लमार्क्सेनं वगविहीनस्य, शोपणविहीनस्य राज्यविहीनस्य च समाजस्य कल्पना कृता । मर गान्धी शारीरिकश्रमस्य प्रतिष्ठया तं साकारं कृतवान् । स्वराज्यान्दोलने स्वदेशवस्त्राणां व्यवहारे तथा मानवाधिकारं प्रति विहितकुठाराघात-विरोधे सत्याग्रहो जन्मालभत । गान्धी भारतीयकृपकं परमेश्वरं मनुते । यतस्तदृष्ट्या शारीरिकश्रम एव सर्वोपरिवैभवमस्ति । कृपकं श्रमस्य प्रतीकमस्ति । स उत्पादकोऽस्ति, अनेनैव प्रकारेण स भगवान्निस्त्युच्यते । यतो भगवतः निवासः श्रम एवास्ति । अतः सर्वे स वन्दनीयो विद्यते । कृपकं श्रमिकावुभावपि तद्दृष्ट्या महान्तौ विद्येते ।

गान्धिनोऽर्थदर्शनं वयं सर्वोदयाय दर्शनं वक्तुं शक्नुमः । सर्वोदये समताया भावोऽस्ति । अतएव साम्यवादो न भूत्वा साम्ययोगो भवति । फलतः उत्पादनस्य, वितरणस्य, विनिमयादेश्च सर्वेषां सम्यक् विकासो भवति । एतदर्थदर्शनद्वारेण समाजस्य प्रत्येकजनस्य विकासो जायते । गान्धिनोऽर्थदर्शनस्य दृष्टिं निम्नप्रकारेण विचार्यते—

१ एतस्यां समाजरचनायां आधारे नीते, धर्मस्य, सत्यस्याहिंसायाञ्च प्रमुखं स्थानम् । जीवनस्य प्रमुखावश्यकतानां पूर्त्यर्थं नैतिकदृष्ट्या श्रमकरणमावश्यकमस्ति । श्रमं विना जीवनं विफलं विद्यते । सफलतायां एकमात्रसाधनं शारीरिकश्रमः मन्यते । श्रमं तपश्चरणमपि कथ्यते । श्रमेण विना किमपि कार्यं न सिद्धयति । आर्थिकसमस्यायां समाधानं श्रम एव विद्यते । श्रमेणैवाभीष्टसाधनं जायते ।^१

विशेषं जानने के लिए देखें—

१ प्रत्येक मनुष्य श्रमवान् बने, श्रम से ही उत्पादन सम्भव है । श्रम प्रत्येक मनुष्य का प्रतिदिन का व्रत बन । श्रम ही उत्पादन का साधन है । श्रम ही वस्तुओं का मूल्य निर्धारित करता है—महात्मा गान्धीजीका आर्थिक दर्शन ।
पृ० ७ ।

२ आर्थिकसमता । ३ स्वातंत्र्यहणस्य सिद्धान्त (ट्रुथीशिप) । ४ सामाजिक-
क्षेत्रेपून्नावचमेदाभाव । ५ बौद्धिकशक्ते विकासस्य सर्वेषां कृते समानोऽधिकार ।
६ श्रमानुसार पदार्थानां मूल्यनिर्धारणम् । ७ स्वशासन बाह्यशासनाभ्यां भुक्ति ।
८ श्रमनिष्ठमजस्य सद्भाव । ९ व्ययसाध्यविविधसास्थाने प्राकृतिकविवि-
धसायां प्राधान्यम् । १० लोकहिताय साहित्यस्य, कलायां विज्ञानस्य च स्थापन,
संवर्धनञ्च । ११ सहकारितायां आवश्यकता । १२ साधनशुद्धि । १३ सामाजिक-
लामार्थं कार्यसञ्चालनम् । १४ सम्पत्तेः सदुपयोगः स्वायत्तेतुक न वरणीयोऽपि तु
समाजकल्याणार्थं तस्य विनियोगः विवेकः । कोऽपि जनो यया स्व प्रत्युत्तर-
दायी, तथैव समाजः प्रत्यपि । १५ वस्तुना स्वामित्वं सामाजिकमेव स्यात् ।

गान्धिनोऽर्थदर्शनस्याधारः मानवीयमूल्यमस्ति । अयं जगति या आर्थिकपद्धतय
सन्ति, तासामाधारः भौतिकमूल्यमस्ति । यानि बाह्यवस्तूनि सन्ति, तान्यस्माकं
शारीरिकावश्यकतानां तृप्तिं कुर्वन्ति । अयं शास्त्रे च तेषां भौतिकपदार्थानां
मूल्यानां विवेचनं भवति । परं गान्धिविचारानुसारमर्थशास्त्रस्य लक्ष्यं मानवीय-
मूल्यानां प्राप्तिरस्ति । मनुष्याणां कृतं एव समस्तभौतिकोपकरणानां साधनानाञ्च
प्रयोगो भवति । अत एतेषामुपकरणानां प्रयोग एवप्रकारेण भवेत्, यन्मानवतायां
अधिप्राधिको विकास जायेत । आदर्शमूल्यानां स्थिती माध्यमस्य प्रधानता भवति,
भौतिकमूल्येषु साधनस्य । गान्धिविचारानुसारं मनुष्यस्य नैतिकविकासस्यात्य-
धिकवाश्यकता विद्यते । गान्धाः शोधदर्शनपूत्यथ पञ्चदशमूलात्मकं वायजम प्रदत्तं
यान्, यस्मिन् ग्रामाणां विकासोऽपि समाविष्टास्ति । महारमा गान्धोयोगो-
पकरणस्य विरोध्यासीत् ।

तस्य मतमासाधनं भारतसदृशजनसङ्घबन्धनदशकृतं महता यन्त्राणामुपयोगो
लभ्यदायको नास्ति । औद्योगिकरणं घातञ्च यन्निषेधजगतां हस्तेषु नवन्ति । येन
समस्तार्थव्ययस्यां कतिपयजर्नं सञ्चालिता भवति । स्वभावतः समाने आर्थिके
समानतायाति । यदा धनस्य समग्रं कार्यं कतिपयं जनां करिष्यन्ति, तदा तदु
प्रलोभनं भविष्यति, समाजे चातमानता आस्ता भविष्यति । अतः भारतसदृश-
निर्धारेण कृते भौतिकोपकरणस्य सद्रूपं स्थोऽकृतं भविष्यति यद् विदेशेषु स्थोऽकृतम् ।
महारमा गान्ध्यादिस्तद्वृत्तामेव निर्मातुं समोदने येनाधिकारिजनतां गमयन्ति
भवेयुः, समाजे पार्थिवतामानता भवेत् । भौतिकोपकरणस्य सवाधिको महान् दोषः
गान्धिसदृशोऽस्ति यद् गिद्धं यन्नु ग्रामेभ्यः नगरां गच्छन्ति, येन नगराणां वृद्धिर्भ-
वति ग्रामाणाञ्च ह्रासो जायते तथा ग्रामीणपार्थिवतासङ्घातः कृत्वा जायते ।^१

१. विरोधं जानं के लिए देश—‘भौतिकोपकरण पर गांधीजी के विचार’—
महारमा गांधीजी का आर्थिक दर्शन, बाराणसी, पृ. २४०-२५० ।

एकस्मिन्नेवस्थानेऽयधिकोत्पादनकारणाद् व्यर्थता (बेकारी) प्रसरति । निर्जीवित्पशालानान्तु वृद्धिर्भवति, पर सजोवमनुष्या आजीविकारहिता भवन्ति । फलत आजीविकाहीनाना समस्या प्रतिदिन वर्द्धते तथा समाजेऽव्यवस्था भ्रष्टाचार-श्रोत्पद्यते । स्वामिभृत्यभावना समाजे प्रसरति ।

महात्मा गान्धी यन्त्रोद्योग मर्यादितं चिकीर्षन्नासीत् । स महता वस्तूनामुत्पादनमेभिर्हृद्योपैरावश्यक मनुते स्म । फलत तद्दृष्ट्या ग्रामोद्योगस्य स्थान प्रथममासीत्, यन्त्रोद्योगस्य च द्वितीयम् । गान्धी स्वदेशिवस्तुन परिभाषा लिखन् कथितवान्—
“यद्वस्तु कोटि कोटि-भारतीयाना हिताना सर्वार्थं कुर्यात्, यद्यपि तस्मिन् विदेशस्य सम्पत् लाना भवेत् कौशलञ्च लग्न भवेत् तद्वितसाधकत्वेन स्वदेश्यस्ति । पर सा सम्पत् तत्कौशलञ्च भारतीयनियन्त्रणे स्याताम् ।”^१

“किमपि वस्तु स्वदेशि तदैव कल्पते, यदैतत् सिद्ध भवेत्, यत्तद्वस्तु जनसमुदायहितायास्ति, तथा तस्मिन् कार्यकर्तार श्रमिकाश्च भारतीया सन्ति ।”^२

स्पष्टमस्ति यत् गान्धी ग्रामोद्योगाय विशेषमहत्त्वमदवात् । सोऽनेनैव जनसामान्य समृद्ध समानञ्च चिकीर्षन्नासीत्^३ । मानवमूल्याना स्थापना ग्रामोद्योगेनैव सम्भवास्ति । स्वास्थ्यस्य स्वच्छताया सन्तुलितभोजनस्य तथा सामाजिक मानसिकाध्यात्मिकविकासस्य साधनानामुपलब्धि ग्रामोद्योगद्वारेणैव सम्भवति । मानवजीवन ग्रामोद्योगद्वारेणैव स्वावलम्बि भवितुमर्हति । सन्तोषस्य स्वावलम्बनस्य, सदाचारस्य तथा सहकारिताया सम्मुख तदप्रसर भवितु शक्नोति । अपरिग्रह, अहिंसा तथा सत्यमेव नवजीवनस्याधार सम्पत्स्यन्ते । अतएव महात्मगान्धेदृष्ट्या ग्रामोद्योगस्य महत्त्वपूर्ण स्थानमस्ति ।

महात्मनो गान्धिनोऽर्थदर्शनस्य प्रमुखाधार श्रमोऽस्ति । शरीरस्यास्तिरवाय पोषणाय च यावती खाद्यपदार्थस्यावश्यकता विद्यते तावत्यवधमस्यापि । ॥ वैज्ञानिकवार्मिकविचाराणा सम्मिश्रण विधायार्थव्यवस्था श्रममूला सिद्धा कृतवान् । तस्य विद्वांसोऽस्ति यत् प्रकृति समाजे सर्वान् जनान् समानान् सृष्टवती । एतस्य समत्वस्य निर्वाह पारस्परिकसम्बन्धानामाधार एव सम्भवोऽस्ति । यावत् भेदभावस्य वर्गसघर्षस्य चास्तित्व स्थास्यति, तावत् समत्वस्य स्थापना न भविष्यति । अर्थसदृशेन भौतिकसाधनेनापि सह समताया, स्वतन्त्रताया भ्रातृत्वस्य च सम्बन्धोऽस्ति । य

१. हरिजन सेवक ३०।१०।३७ ।

२. वही, नवम्बर, दिसम्बर १९३८, १८३९ ।

३. Young India 18।10।20, 21।7।20, 16।6।28 ।

समाज स्वमूल्याना प्रतिष्ठा कुर्वन् स्वमूलभूतशक्तीना कलात्मक विकास समीहते,
स समाजे संमताया स्वतन्त्रतायाश्चाधार एव तयाकत्तुं शक्नोति । गोताया
भगवता कृष्णेन कथितम्—

आशापादाशतैर्वद्धा कामक्रोधपरायणा ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ —गोता १६।१२

अहंकार बल दपं काम क्रोध च सञ्चिता ।

सामासमपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका ॥—गीता० १६।१८

प्रत्येकजन समाजे परस्परनहायतया सम्पदो भौतिकवस्तूना वार्जन करोति ।
मनुष्यस्य कापि सम्पद् परस्पर साहाय्य विना नाजिता भवितु शक्नोति । मनुष्यस्य
प्राथमिकावश्यकता भोजनस्य शरीरसरक्षणस्य च सन्ति । इमा आवश्यकता
कस्मिंश्चिद्देशे समाजे च पूर्णरूपेण तृप्ता भवन्ति, क्वचिदल्पमात्रायाम् । अस्या स्थितौ
समुत्पादितशक्ते कश्चिदभाग यस्मिन् कस्मिन्नपि रूपे समाजस्य कतिपयसमर्थ-
जनाना सविधे सम्पत्तिरूपे धनरूपे वा एकज जायते । अस्या सम्पद साधनस्य वा
स्वामित्वमस्य जनस्य न हि, प्रत्युत समग्रसमाजस्य जायते । स जनस्तु केवल
तद्धन सरक्षण- (द्रष्टृशिप) रूपेण स्वसमीपे रक्षति, येन तस्योपयोग समाजस्य
कार्याणि कृते विहित स्यात् । भूमि, सम्पत्ति, धन, बुद्धि, साधनञ्चैतानि
सर्वाणि जनविशेषसमीपे सरक्षणार्थं सन्ति । स्वयमुपयोगार्थं न । महात्मगान्धिन
सरक्षणस्यैव सिद्धान्त तदीयार्थदर्शनस्यैव पञ्चोऽस्ति ।

प्राचीनार्थदास्ये जीवनम्, सम्पत्ति, तथा सुखमतानि श्रीणि मानवस्य मौलि-
याधारे प्रतिष्ठितान्यासन् । समाजवादिना विचारधारयैतस्य खण्डन कृतम् । सम्प-
दश्च क्षोपणस्वरूपा स्वीकृता । एवंप्रकारेण प्राचीनार्थविचारधारायां समाज-
वादिना विचारधारायाश्च मतभिन्नतास्ति । महात्मा गांधी स्वग्रन्थेषु सयोग्याप-
त्त्यिह परिग्रह स्त्रेयरूपेण स्वीकृतवान् । परिग्रहस्य द्वे प्रमुखरारणे स्त लोभ रक्षा
च । यत समाजे आवश्यकताना तृप्तेराशवासन नास्ति, सम्पत्तिर्न पूर्णतया लोभ-
परिणामोऽस्ति न वा पूर्णतया मनुष्यस्य पुष्ट्यर्थस्य भिन्नव्ययितायाश्च परिणामो
विद्यते । एतस्य प्रमुखरारण मूलद्रव्यवादी समाजो वर्तते य मानवाय तस्य
अत्रिप्पदावश्यकताना तृप्तेराशवासन न ददाति । एतदर्थमेव जन सग्रह परोति ।
एतत्सग्रहरारणान् एकनाभाव आवश्यकता चान्यत्राधिनय विपुलताश्च जायन्ते ।
स्पष्टमस्ति यन् सम्पत्ति स्वामित्वञ्च धोर्यमनेतिवता च स्त । महात्मा गांधी श्रम्यद-
वन् एवास्मिन्नजनवर्तारि धोरं मनुते । तत्सर्वतदपि वचनमस्ति यन् सम्पत्तिराष्ट्री,
स्वामियान् च जन सर्वे द्रष्टे न भवति । अतएव सरक्षणसिद्धान्त समाजनिर्माणार्थ-

मावश्यकोऽस्ति । अस्तेयमपरिग्रहश्चाधिकरचनाया मूलभूतौ स्त । इमौ द्वावपि सिद्धान्तौ गान्धी सरक्षणसिद्धान्ते मेलितवान् । समाजवादिन स्वामित्व सम्पदश्च धनिकेभ्य पुञ्जपतिभ्यश्चादाय श्रमिकवर्गैभ्यो दातुमिच्छन्ति । परमेतादृश्यादान-प्रदानव्यवस्थाप्यनर्थकारिभ्यस्ति । एषोऽनर्थोऽपि सरक्षणसिद्धान्तद्वारेणैव दूरी-कृतो भविष्यति ।

सामाजिकपरिस्थित्या स्वयंकृतपुरुषार्थेन च यत्किञ्चन मानवेन प्राप्यते, तस्य न्यासरूपेण सरक्षणीयरूपेण वा स्वीकृति सरक्षणस्य सिद्धान्तोऽस्ति ।^१ प्रत्येकजन-समोपे वा सम्पत्ति स्वामित्व वा वर्तते तदसौ न स्वोपभोगायावगच्छेत्, तथा न केनाप्याधिकसाधनद्वारेण तद्वृद्धिं कुर्यात् । एष सरक्षणस्य न्यासस्य वा सिद्धान्त सामाजिकपरिवर्तनस्य कारणमस्ति ।

गान्धी श्रममपि सम्पद मनुते । स श्रमायार्थिकोपकरणाय च समानमादरं प्रयच्छति । स सर्वाणि वस्तूनि भगवद्दत्तानि मनुते । अतएव कस्यापि दुष्टप्रयोग पापमूलकोऽस्ति । अथर्ववेदेऽपि लिखितमस्ति—

श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्मणा वित्तं श्रिता ।

सत्येनावृता श्रिया प्रावृता यशसा परीवृता

स्वधया परिहिता श्रद्धया पर्युढा दोषया गुप्ता यशे प्रतिष्ठिता लोको निधनम् ॥

—अथर्व० का० १२, सू० ५ म० १-३

गान्धिदर्शनानुसारं प्रत्येकमनुष्य स्वतन्त्रप्रेरणया स्वस्य शक्ते रुचे वानुसार-मुनतरूपेण कार्यं करिष्यति तथाधिकाधिक समाजाय दास्यति तथा न्यूनातिन्यूनं ततो ग्रहीष्यति । इमा प्रत्यर्पणभावना यदा मानवो मनसि समानयति, तदा स स्वकीयां कलां प्रतिभा श्रमञ्च समर्पयति । फलतः जनदृष्ट्या सार्वभौमदृष्टे विकासो भवति स्व-पर-भावनाया लोपो जायते ।

सरक्षणसिद्धान्त (ट्रेडशिप) वैयक्तिकसम्पत्ते स्वामित्वं न स्वीकरोति । केवलं तस्मीमाप्यन्त स्वामित्वाधिनारं स्वीकृतो भविष्यति, यत्स्मीमाप्यन्तं समाज सर्वकल्याणं पश्यन् स्वामित्वस्वीकृतिं दास्यति । यस्य प्रकारस्य स्वामित्वेन सम्पूर्ण-

- १ प्रत्येक सम्पत्तिवाला यह समझे कि सब सम्पत्ति उसीकी नहीं है, बल्कि सारे राष्ट्र की है । राज्य, जिसका जन्म हो हिंसासे हुआ है, लोगों की सम्पत्ति लेनेमें हिंसाका प्रयोग अवश्य करेगा । लोग स्वेच्छा से दृष्टियों की तरह जब व्यवहार करने लगते हैं, तो राज्य या हिंसा की कोई आवश्यकता नहीं है ।

—यमदण्डिया ३०।४।३१, १०।९।३१

समाज लाभान्वितो भवति, तत्प्रकारमेव स्वामित्व सीमितरूपे मर्यादितरूपे च स्वीकृतं भवितुं शक्नोति । एतावदेव नहि, प्रत्येकजन स्वनिर्वाहयोग्याना स्वावश्यकताना पूर्ण सहजरूपेण करिष्यति । सक्षोपेणैतत् सिद्धान्तस्य मूलतत्त्व सार्वजनो-
नोपभोग. कल्याणश्चास्ति । शोषणसञ्चययोरभावे जाते व्यक्तिसमाजौ समत्वस्य,
साम्यस्य सार्वजनोपकल्याणस्य सिद्धान्त प्राप्नुयात् ।

समाजदर्शनम्

गान्धिन समाजदर्शनमीशोपनिषद् साम्यवादस्याधारं प्रतिष्ठितमस्ति । अस्य
महात्मन समाजदर्शने द्वैत नास्ति, एकतामात्रं विद्यते । अहिंसाया धनिकेषु सरक्षण-
भावना प्रतिष्ठाप्य सर्वेभ्यः समानरूपेणाधिकविकासस्य द्वारोद्घाटनं गान्धिन समाज
दर्शनस्यैका प्रमुखमान्यतास्ति । विशेषरूपेण मानवजाते सामाजिकसंघटनाभिमुख
मानवध्यानं केन्द्रितं विधाय तेन सह सामाजिकपदानां महत्त्वस्य व्याख्यानं समाज-
दर्शनमस्ति । गान्धिनास्मिन् विशेषरूपेण जीवनस्य मूलानाम्, उद्देशानामादर्श-
नाञ्चाध्ययनं कृतम् । स प्रत्येकजनस्य आर्थिक्या, सामाजिक्या, राजनैतिक्याश्च
समस्यायां समाधानं स्वकीये समाजदर्शने समुपस्थापयति । सर्वे मनुष्याः समाना
समानरूपेणोत्पन्ना सन्ति । अतस्तेभ्यः विकासाय समानावसरः लभ्यो भवेत् ।
अहिंसात्मकसमानतायां मूलमन्त्रोऽस्ति—आर्थिकस्वतन्त्रता । सत्यामार्थिकविपम-
तायां स्वस्यसमाजस्य स्थापना न भवितुमर्हति । अल्पतया जना धनाढ्या भवेयुः
समूहश्च च बहुधन्या भूतो भवेत्, एतादृशं समाजं कल्याणकारी भवितुं न शक्नोति ।
गान्धिन समाजदर्शनस्य प्रथमं मन्त्रोऽस्ति—सरलजीवनमुच्चविचारश्च ।^१ एतस्य
व्याख्यां कुर्वन्मुक्तवान्—“अहमेतादृशभारताय चेष्टां करिष्यामि, यस्मिन् निर्धना,
हीनतमाश्नापि शक्त्यन्ति यदयं तेषां देशोऽस्ति, यस्य निर्माणे तेषां दाण्या महत्त्व-
मस्ति । अहमेतादृशाय भारताय वदित्वै, यस्मिन्नुच्चनीचयोर्वैभवेभेदो न स्यादिति
तथा यस्मिन् विविधसम्प्रदायेषु परस्परं प्रेमभावना निहिता भविष्यति । एतादृशे
भारतेऽप्युपपत्ताय। मयास्य तथान्यमादकपदार्थानामभिज्ञायाय किमपि स्थानं न
भविष्यति । न वयं कस्यापि शोषणं करिष्यामः न वा केनापि कृतं स्वशोषणं
वक्ष्यामः ।^२

महात्मागान्धी “सर्वे भूमि गोपालको” वाक्ये विश्वसिति । समस्ता भूमि
जनताया अस्ति । पूञ्जपतिभ्यः हिंसकरीत्या पुञ्जस्यापहरणविधायाहिंसकरूपेण

१ young India 3015131

२ वही, १०।९।३। तथा हरिजन, दिसम्बर १९४०,

तस्योपयोगो विधातव्यः प्रतिस्पर्द्धायाः स्थानं गान्धिनः समाजदर्शने नास्ति । गान्धि-
समाजदर्शनस्य सम्यक् ज्ञानाय तस्य निम्नांकिततत्त्वानां ज्ञानमावश्यकमस्ति ।

१ समानतायाः स्थापना न केवलमार्थिकक्षेत्रेऽपितु जीवनस्य प्रत्येकक्षेत्रे
विधातव्या । ससारस्य सर्वे प्राणिनः समानशक्तिमन्तस्सन्ति । सर्वेभ्यः स्वतिरोहित-
शक्तिविकासाय समानाधिकारः प्राप्तो विद्यते । कस्यापि वर्गस्य समाजस्य सम्प्रदायस्य
वा सर्वेभ्यः मानवेभ्यः समानरूपेण स्वावश्यकतातृप्त्यै अधिकारः उपलब्धोऽस्ति ।
फलतः वर्णभेदस्य जातिभेदस्य वा क्वापि स्थानं नास्ति । गान्धोलिखितवान्—
“वर्णेषु चान्येषु सन्त्येव न हि । स तु पतित एतदर्थं कथ्यते यत् स स्वपतितताम् विहाय
परावृत्य ब्राह्मणो भवितुं शक्नोति । उच्चाय च वास्तां परित्यज्यैतदेव भग्यताम् यत्
बद्धं किं बद्धं कित्यं विहाय यदि मलस्वच्छतायाः कार्यं कुर्यात् तदा किं गीता तम्प्र-
ति व्यक्ति यत् स धर्मच्युतो जातः — “स्वधर्मो निधनं श्रेयः” तत्तत्र स्ववर्णकारस्य
कार्यं यदि न कुर्यात्, वेदाध्ययनमेव करोतु, सदा त्वहं तं पतितमेव तत्तत्र वक्ष्यामि ।
धर्मकर्मणोः समन्वयः कर्तव्यो विद्यते । जनान् साहसिनः कर्तुं व्यवस्येत् वदेच्च यत्
सर्वेभ्योऽपारं कुर्युस्तदा किं चलिष्यति ? अतएवानुवशिकानिकर्माणि सन्ति । यद्य तु
वक्ष्यामि यत् स्वयुद्धे समाजस्य नित्यकल्याणायोपयोगः कुर्यात् । अद्य कञ्चनजडो-
पर्यारोहकाणां प्रशंसा भवति । मम हृदयं तेषां प्रशंसां न करोति, प्रत्युत निन्दां
विदधाति । अस्माकं देशे समाजप्रतिष्ठापनार्थं मानवीयमूल्यानामन्वयेण परमावश्य-
कमस्ति । पतञ्जलिर्हि सायाः शास्त्रीयमन्वेपणमकरोत् ।^१ गीतायाः वाङ्मयतपसः
लक्षणं प्रतिपादितमनेन लक्षणेन समाजस्थापनार्थं वचनशुद्धिरपि परमावश्यकी, इत्यनु-
मीयते । यथा—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायश्चाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तपश्चरेत् ॥—गीता ०१७।१५

दरीदृश्यते लोके, मनुष्याः परमकल्याणमजानन्तो] विषयभोगेच्छया परस्परं
वैरमुत्पाद्यात्पमुखस्य हेतोः पर्वतप्रायदुःखमनुभूय दुःखस्य कारणं जिज्ञासन्ते, परन्तु
सम्यक्त्वात् न जानन्ति ।^२ परस्त्वनेककल्पना कुर्वन्तः सुखदुःखकारणविषये विचि-
दन्ते । केचन स्वमेव स्वकीयदुःखस्य कारणतया वर्णयन्ति, परे देवम्, अन्ये कर्म,

१ महादेव भाई को डायरो, तृतीय भाग, नवजीवन प्रकाशन मन्दिर, अहमदाबाद,
पृ० ६१

२ लोके स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्भोज्यात् समीहेत निवामवाम ।

अन्योन्यवैरं सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं न च वेदं भूद ॥—भागवत ५।५।१६

केचित् स्वभावम्, एके परमेश्वरं च निरूपयन्ति ।^१ वस्तुतो विचारदृष्ट्याऽहङ्कार एव दुःखकारणमस्ति, स्वस्वरूपज्ञानं सुखस्य कारणश्चास्ति ।^२ गान्धिना स्वस्वरूपज्ञानेनात्मालोचनं स्वीकृतम् । योऽहिंसात्मकदृष्टिष्वलम्ब्यात्मालोडनं करोति, स स्वदोषं स्वयमेव पश्यति । स्वदोषानामवलोकनमेव सामाजिकदृष्ट्याहिंसाऽस्ति । अत इन्द्रियविजयपूर्वकं स्वकार्यं प्रवृत्तिविधेया । इन्द्रियविजयं विना नि स्वार्थवृत्तेरुत्पत्तिः न स्यात् । नि स्वार्थवृत्त्यभावे वर्गहीनसमाजस्य कल्पनापि न सम्भवति ।

स्पष्टमस्ति यत् गान्धी प्राचीनवर्णव्यवस्थां न मनुते स्म तद्दृष्ट्याद्यसर्वे कर्म-चाण्डालाः सन्ति । सर्वा जातयः समानाः तुल्यधर्मादिकाः तुल्यगुणाश्च सन्ति । गान्धी स्वयमात्मानं कर्मानुसारं शूद्रं वैश्यं क्षत्रियं ब्राह्मणं वा कथयति स्म । मनुष्यः यथा कर्म करोति तथा तस्य वर्णः मन्यते । जन्मतो भ्रमरपर्यन्तमेव वर्णं स्तिष्ठतीति मान्यता गान्धिदृष्ट्या समोचीना नास्ति । सहर्षिजनानुच्चैरुत्थापितवान्, तेषां शिक्षा-दीक्षयोः प्रबन्धं विहितवान् तथा तेषां स्वसमानसामाजिकाधिकारप्रदानस्य वार्तां कृतवान् ।

(२) गान्धिनः समाजदर्शनस्यैकोन्यं पक्षः सांस्कृतिकमूल्यानामाध्यात्मिक-मूल्यानाञ्चास्ति । सम्पूर्णं भौतिकं नैतिकं बौद्धिकं कलाजगत्तत्र मूल्यमायिकशक्तिभिः नियन्त्रितं भवति । एवमप्रकारेण तस्य समाजदर्शनं केवलमायिकसिद्धान्तोपयोग्यं वा बलम्वितं नास्ति, प्रत्युत सम्पूर्णजीवनेन सम्बद्धा विचाराः कार्याणि च तत्र समाविष्टानि सन्ति । वस्तुतः समाजस्य समस्या न शुद्धार्थिका सन्ति, नार्थप्रधाना न धार्मिकोपपत्तिमूला एव । ताः केवलजीवनस्याश्रूताः सन्ति । एतस्याशस्य प्रभावः जीवनस्य विविधदिशास्ववश्यमेवापतति । परन्तु केवलमेकोऽश्रू एव सर्वस्वः नास्ति, सर्वाङ्गीणता विकासोपापेक्षिता वर्तते । अतः आर्थिकक्षेत्रेण सह जीवनस्यान्यक्षेत्रेष्वपि मूल्यानां परिवर्तनमावश्यकमस्ति । जीवनस्य प्रत्येककार्यं विवेकसम्मतं भवेत् । समस्यानां समाधानं केवलरोटिकाभिः सम्भवः नास्ति । यत् रोटिकोत्पादकानां साधनानां शुद्धिर्वावश्यकी विद्यते । साधनानि चेच्छुद्धानि सन्ति, तदा प्राप्तरोटिका अपि शुद्धा भविष्यति । अतः साधनसाध्ययोरेकरूपता गान्धिनः समाजदर्शनस्यैका महत्पुलन्धिरस्ति ।

वर्तमानसमाजवादः यत्र केवलं साध्ये दृष्टिः रजति, तत्र गान्धिदर्शनं साधनाना-

१. केचित्स्वल्पवसना आहूरात्मानमात्मनः ।

द्वैतमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥—भागवत १।१७।१९

२. भागवत ३।२६।६-७

मपि परोक्षानं मनुते । निस्सन्देह साधनानां महत्त्वं कार्यसिद्धावधिकमस्ति । यदि साधनानि शुद्धानि स्मुस्तदा दोष होन क्षोपितजनानां समाजे दर्शनमेव न भवेत् ।^१ एव महात्मा गान्धी समाजस्य पुनर्घटनाय तथा आर्थिकसामाजिकभीषणविपमतायां निराकरणाय साधनशुद्धी विशेष ध्यानं ददाति । समाजस्य सर्वे सदस्या समाना सन्ति, सर्वे चैकस्यैव परमात्मानोऽज्ञा सन्ति । अतः प्रत्येकजनस्य सामूहिकस्नेहोत्थानमपेक्षितमस्ति ।

समूह विना व्यक्तिर्न वाचितुं, व्यक्तिं विना च समूहोऽपि न कश्चिदस्ति । यदि समूहोऽहिंसको विद्यते, तदा तस्य प्रतिकूलप्रभावः सामाजिकजीवनेऽवश्यमेव पतति । अनैतिकव्यक्तिद्वारेण नैतिकसमाजस्य स्थापना नैव भवितुं शक्नोति । अतो गान्धिनः समाजदर्शनं व्यक्तिशुद्धेर्दशनमस्ति । अस्पृश्यतानिवारणस्य श्रमस्य च तेनावश्यकता प्रतिपादिता । कुटुम्बस्य तत्प्रचलद् व्यवहाराणाञ्चादर्शं प्रतिपादितो विद्यते । अतएव गान्धिनः समाजदर्शनं न काल्मास्यस्य समाजदर्शनसदृशं साम्प्रदायिकमस्ति, न वा प्राचीनविचारधारानुसारं भोगवाचायस्ति ।

गान्धिनायिकक्षेत्रे सरलकतायां सिद्धान्तं प्रतिपाद्याधिकक्रान्तिस्तु कर्तव्यं, परधार्मिकसामाजिकस्वतन्त्रतायां प्रतिपादनं विधाय तेन नवमूल्यानामपि स्थापना कृता । गान्धी वर्गविहीनसमाजस्य स्थापनां वाञ्छति स्म, यस्यां क्षोपण-क्षोपितयोः पीडक-पीडितयोर्भेदो न स्यात् । सहयोगधारे संघटितसमाजे सर्वे छन्ते समानमवसरं प्राप्नुवन्तु तथा सर्वे पवित्रजीवनं यापयन्तु । समयद्वारेण स जनसंख्यावृद्धय-रोधं समीह्यतस्मै, येनोपभोगसाधनानां न्यूनता न भवेत् । प्रेम्णा, कदम्बा, मानव-तया सद्भावनादिभिः शाश्वतगुणैः व्यक्ति-समाजयोः सम्बन्धं संस्थाप्य जीवनं नवीनरूपे परिणतं द्रष्टुं वाञ्छति स्म । तस्याभिमतमासीत् यत् श्रमजीवि बुद्धिजीवि-नोद्योगयोः समतापेक्ष्यते । शारीरिकश्रमं विना केवलं बौद्धिकश्रमः सर्वोद्योगस्य कारणं भवितुं नाहति । महात्मा गान्धी प्रमुखरूपेण शारीरिकश्रमस्य महत्त्वं प्रतिपाद्य समाज-उत्पादकस्य प्रतिष्ठां स्थापितां विकीर्यति स्म । निस्सन्देहं बौद्धिक-श्रम-आवश्यकोऽस्ति, परमसाधनविचाररूपेण प्रमुखस्थानं ग्रहीतुं शक्नोति । यो

१. गान्धीजी के मतानुसार—प्रत्येक मनुष्य अपनी श्रम-शक्ति, बुद्धि शक्ति, साधन शक्ति, सम्पत्ति शक्ति का प्रयोग पूर्ण निष्ठा एवं योग्यता से करेगा । अपनी उत्पद्यकतानुसार उपभोग करने के पश्चात् शेष समाज के लिए छोड़ देगा । अधिकतर पुरस्कार मुझ में न होकर वस्तु में होगा ।

—महात्मा गान्धीजी का आर्थिकदर्शन, पृ० ११४

बौद्धिकथमद्वारेण शारीरिकथमस्य शोधनं चिकीर्षति, तस्य स विरोधं करोति । तस्य दृष्ट्या शारीरिकथमः सर्वोपरि वर्तते ।

गान्धिनः समाजदर्शनमहिंसोपर्याधृतमस्ति । तदनुसारं रोगो दरिद्रता च वास्तविकसमाजे न स्यातुं शक्नुत । यदा समाजस्य प्रत्येकजनोर्ब्रह्मसकः श्रमिकश्चाभविष्यत्, तदा सर्वा विषमता स्वयमेव समाप्ता अभविष्यन् । न वर्गयुद्धं भविष्यति न वान्या काचन प्रतिक्रियैव ।

सत्यमेतदस्ति यत् शाश्वतमूल्याधारे गान्धिनैकस्य द्वागन्तिमयस्य मानवसमाजस्य परिकल्पना कृता । समाजस्य विषन्नान् दीनान् जनान् समाजस्य समृद्धिशोल जनः स्नेहेनालिङ्गते । एषा तस्य संरक्षकताया व्याख्या वर्तते । प्रत्येकजनः स्वावलम्बी भूत्वा परस्परवलम्बिनः कौटुम्बिकसमाजस्य सदस्यो भवेत् । जीवनदायीनि वस्तूनि अन्नवस्त्रादीन्यापने क्रीतानि विक्रीतानि वा न स्युः । मानवश्रमो मनुष्यस्याधिकारवश्यकता न भूत्वा सांस्कृतिकावश्यकता भवेत् । तस्य समाज भौतिक-नैतिक-सांस्कृतिकसुखानामागारमस्ति । स्वस्थमनुष्यस्य स्वस्थसमाजस्य च लक्ष्यं तदैव पूर्णं भविष्यति, यदा स्वस्थसाधनानां प्रयोगो भविष्यति । त्यागस्य, संयमस्य, सहानुभूतेः, परोपकारितायाश्च वैयक्तिकगुणानां समाजीकरणं गान्धिनः समाजदर्शनस्य सर्वप्रमुखमङ्गमस्ति । अपरिग्रहः सरलकृता, शारीरिकश्रमश्चैतादृशा गुणा सन्ति, ये समाजस्य शोषणं व्यक्तिद्वारेण व्यक्ते वा शोषणं रुन्धन्ति । समर्पणं त्यागनिर्भरान्प्रति तादात्म्यस्य वा भावना प्रत्येकजने जायैरन् ।

गान्धिनोऽभिमतमस्ति यत् प्रत्येकजने समाजस्थान्तिमजनेन सह स्वजीवनयापनस्याभ्यासं कुर्यात् । एतेन तस्य भोगाकाङ्क्षा स्वयमेव समाप्ता भविष्यति ।

१. बेकारी, शोषण, दरिद्रता, वितरण की विषमता, प्रतिस्पर्धा, साम्राज्य-लिप्सा इत्यादि का अन्त गान्धीजी बड़े सरल तरीके से करा देते हैं । सामाजिक रोगों को समूल नष्ट करने में ये पूर्ण सफल होते हैं । आजतक कोई ऐसा अद्भुत व्यक्ति विश्व में उत्पन्न नहीं हुआ, जो गान्धी जी की भाँति समग्र मानवजीवन के प्रत्येक पक्ष का पण्डित हो । भारतीय सार्वजनिक जीवन में उनका प्रवेश देश की दरिद्रता को देखकर ही हुआ । मध्यकालीन भूमि-व्यवस्था, रुढ़िप्रस्त सामाजिक पद्धति, भारतीय जनता की दरिद्रता, ह्रासोन्मुख उद्योग आदि आर्थिक समस्याओं को लेकर गान्धीजी ने अपना कार्यक्रम निश्चित किया । अर्थशास्त्र के उपभोग, उत्पादन, विनिमय, वितरण तथा राजस्व के सभी पहलुओं पर इन्होंने प्रकाश डाला ।—महात्मा गान्धी जी का आर्थिक दर्शन, पृ० १०७

इन्द्रियनिग्रहो भोगाकाङ्क्षाशमनार्थमत्यन्तमावश्यकोऽस्ति । यावत् समाजस्यैकोऽपि-
जनोऽन्यस्य शारीरिकश्रमस्योपरि—अवलम्बितो भविष्यति, अन्यस्य शारीरिकश्रमेण
स्वजीवनयापनं करिष्यति तावदालस्यस्य शोषणस्य चावरोधो न भवितुं शक्नोति ।
विनोत्पादनमुपयोगः, अधिकोपभोगः, अन्यान् वुभुक्षितान् त्यक्त्वोपभोग, अन्याश्रित-
त्वञ्च तत्सर्वमायिकहिंसा विद्यते ।

ग्रामीणजीवनस्य श्रेष्ठतोत्पादकस्य श्रेष्ठतास्ति । कृषकाः श्रमिकाश्चोत्पादका
सन्ति । अतस्तेभ्यः पूर्णा प्रतिष्ठा देया । आधिकारिकशक्तिरपि तेभ्यो देया । सर्व-
विधा समता—राजनैतिको, आर्थिको, सांस्कृतिको वा सर्वेभ्यः प्राप्या भवेत् । एवं
महात्मा गान्धी वर्गविहीना राज्यहीना शोषणहीना मानवतायाः सर्वोत्कृष्टशासिका
सामूहिकसमाजव्यवस्था ग्राह्यामकथयत् । अनर्थं व्यवस्थया व्यवर्त्ते । समाजस्य च
सर्वाङ्गीणो विकासो निर्धारितोऽस्ति । तस्य समाजदर्शने उपनिषदा चिन्तनं, रामा-
यणस्य समाजशास्त्रीयसिद्धान्ताः, बौद्धस्य जैनदर्शनस्य चाध्यात्मवादिनोऽहिंसक-
सिद्धान्ताः पार्श्वात्यसिद्धान्तानां नवीनविचाराश्च सम्मिलिताः सन्ति ।

गान्धिवृष्ट्या संक्षेपेण समाजदर्शनस्य निम्नाङ्किताः तथ्याः आदर्शाः वर्तन्ते—

१. भय-द्वेष-हिंसा-स्तेय-परिग्रहादीनामभावः, एतेषां स्पष्टीकरणं वा । २. करुणयाधृतमहिंसादर्शनमालम्बनीयम् । ३. आत्मशक्तेः पूर्णविश्वासः । ४. समा-
जोत्थानाय सप्तव्रतानामाचरणम् । ५. स्वदेशं प्रति दुहास्था । ६. जीवनस्य प्रत्येक-
क्षेत्रेऽहिंसाचरणं परमावश्यकम् । ७. जातिभेद-वर्गभेद-रंगभेदानां सर्वथा त्यागः ।
८. प्रेम-त्यागानन्दैक्यादीनां जीवने प्रयोगः । ९. सर्वोदयविचारधारा प्रति निष्ठा ।
१०. आर्थिक समता । ११. संरक्षणसिद्धान्तस्योपयोगः (ट्रस्टीकरणं का व्यवहारः)
१२ सहकारितायां विश्वासः । १४. नैतिकचेतना । १५. ग्रामीणोद्योगानां महत्त्वम् ।
१६. सर्वेषां शक्तिविकासस्य पूर्णविस्तरः । १७. सम्पत्त्यर्जनार्थमुपलब्धसाधनानां
यथार्थं उपभोगः । १८. भोग्यवस्तूनामुपयोगिवस्तूनां च वैयक्तिकस्वमित्वस्या-
भावः । १९. संयमपूर्णजीवनम् । २०. प्राथमिकावश्यकतानां तृप्त्यनन्तरं यद्ब्रह्ममव-
शिष्टं तस्य विनियोगः समाजकल्याणार्थं करणीयः । २१. शोषणविहीनसमाजस्य
स्थापना । २२. धर्म-समता-सयमाधारे समाजविकासस्य कल्पना । २३. अ-
हिंसकार्यव्यवस्था । २४. जनतान्त्रिकप्रणाल्या विश्वासः । २५. निर्धनानां, भूमि-
हीनानां कृषकाणां सेवकानाञ्चाम्युत्थानार्थं यतनीयम् । २६. महयोगपद्धत्या ग्रामीण-
विकासो विधेयः । २७. प्राकृतिकचिकित्सायाः प्रयोगः । २८. मद्यमासादीनां
त्यागः । २९. स्वकार्यं स्वेनैव हस्तेन करणीयम् । ३०. विकेन्द्रितोत्पादनम् । ३१.
व्यक्तिश्रेयः समष्टिगतश्रेयसि निहितमस्ति । ३२. सर्वकार्याणां समानमहत्त्वमस्ति,

॥ किमपि कार्यं श्रेष्ठं न च निम्नम् । ३३. श्रमिकस्य जीवनं ययार्थम्, सर्वो
 तृष्टश्चास्ति । ३४. प्रत्येकजनाय सेवकगुणा अपेक्षिताः । ३५. सत्य-अहिंसा-
 ब्रह्मचर्य-अस्वाद-अस्तेय-अपरिग्रह-अभय-अस्पृश्यतानिवारण-शरीर-श्रम-सर्व-धर्मसम-
 भाव-स्वदेश-भावना, इत्येकादशव्रतानामाचरणम् ।

उपसंहारः

महात्मा गान्धी युगद्रष्टा, क्रान्तिकारो शिक्षक, कल्याणकारी समाजप्रतिष्ठापकः
 तथा पुरातनजीवनमूल्यानां पुनर्मूर्त्याङ्कक समाजशास्त्रासोत् । ॥ मानवजीवनस्य
 विद्वत्सम्बद्धानां समस्यानाञ्च समाधानमेवस्यचिन्तकस्य दार्शनिकस्य च रूपेणोप-
 स्थापितवान् । यद्यपि दर्शनशास्त्रस्य प्राचीनमान्यतानामाधारे गान्धि-साहित्येऽप्यस्याः
 सिद्धान्ताः उपलब्धाः सन्ति । परं नवीनद्रष्टा नवचिन्तनस्यानेकतरङ्गानि तस्मिन्
 समाविष्टानि सन्ति । सत्याहिंसयो, अस्तेयस्य, ब्रह्मचर्यापरिग्रहयोश्च ग्रहणं तेन
 श्रमणमसृजे कृतम् । श्रमणसंस्कृते, प्रघातनस्त्वं श्रमञ्च स सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं
 स्वीकृतवान् । निश्चयतो महात्मा गान्धी एकस्तत्त्वचिन्तक एतादृशो दार्शनिकोऽस्ति
 य म्यस्यस्य सुदलस्य च भङ्गलपुरुषस्य कल्पनया पारिवारिकगुणाधारे नवस्यैकस्य,
 समाजस्य निर्माणं चिन्तयति स्म । तस्यैव समाजः न देशविशेषस्य कृते हितकारी
 अभविष्यन् प्रत्युत विश्वस्य कृते ।

अन्तिमनिवेदनम्

गान्धि-अतागदिममारोहावनरे 'मामघ'स्य गान्धिदर्शन-विशेषाङ्कप्रकाशनप्रेरणा
 भारतीयसंस्कृतिशाहिग्ययोरनुसगिणो विदुषो मगधविश्वविद्यालयस्य माननीयोपकुल-
 पते श्रीविश्वमोहनकुमारसिंहामहोदयात्तयास्यस्य एव. डी. जैनकालेजस्य
 प्राचार्यान् डा० श्रीपरमहंसरायान् प्रातावोहमुक्तोभयोरपि वरिष्ठविदुषोर-
 भार्यम्भि । युगपुरष श्रमणतपस्वी महात्मा गान्धी देशायास्मै केवलं स्वन्त्रता-
 मेव ॥ दत्तयान् परमेवम्य नवग्रमास्य कल्पनामप्यवच्छन् । तदोपादगाधारे निर्मित
 समाजः शिष्टस्य गमस्तचितकैः कल्पितस्य समाजस्थापेययापि च श्रेष्ठ
 आनन्दमदस्य अभिष्यति । आधिकविषमता धनवितरणदारेण दूरीकृता न भविष्यति ।
 एतदर्थमहिग्यचरमं शक्यं च प्रति निष्ठावस्यको वर्तते । अस्मिन्नवसरेऽहं तं श्रमण-
 तपस्विनं प्रति धनं भविष्य समर्पयामि । धन्योऽयं महानुभाव, येनाहिगक
 गुणोदयग्रमाजस्यस्याविष्टता ।

अभ्युत्थः

संस्कृत-प्राकृत विभागः

नेमिचन्द्र शास्त्री

प्राग्विषय एव० डी० जैन कालेजः

मगध विश्वविद्यालय

गांधी-विचारधारायामाधृतमर्थशास्त्रम्

डा० परमहंसराय, एम० ए०, पी-एच० डी० (लन्दन)

सर्वप्रथम महात्मा गांधी एव आध्यात्मिकोन्नेपक आसीत् । तस्यैक एवास्य आसीत्तथा स आस्य एव आसीत्, यत् भगवतो दर्शन कथं भवेत् । भगवत्साक्षात्कार केन प्रकारेण स्यात् । स स्वयं लिखितवान्—‘यदहं प्राप्तुमिच्छामि, एतेभ्यस्तिशद्दर्पेभ्यो यं प्रयत्नमहं कुर्वन्नागच्छामि तथा यदर्थमहं लालायितोऽस्मि, सोऽस्त्यात्मसाक्षात्कार, ईश्वरस्य परस्परस्य पुरतो दर्शनम्, मोक्षप्राप्ति ।’

अर्थशास्त्रस्य भाषाया महात्मनो गान्धिनः प्रमुखावश्यकतासीदीश्वरस्य परस्परस्य पुरतो विलोकनम् । ईश्वरमसौ सत्यरूपेऽन्वेष्टुं प्रारब्धवान् तथा कथितवान् यदीश्वरः सत्यमस्ति । स्वाध्यात्मिकान्वेषणस्योत्तरार्द्धे स एवमनुभूतवान् यत् सत्यमेवेश्वरोऽस्ति । पुनः सत्यान्वेषणे तेन प्राणा अपि न गणिता । एष एव तदीयं स्वार्थं आसीत् तथानयैव स्वार्थं भावनया प्रेरितोऽसौ स्वेष्टवस्तुप्राप्त्यर्थं प्रयत्नमकरोत् । नियमतः स प्रथमं सत्यस्य स्थूलपरिभाषाकृतवान् तथोक्तवान् यत् अस्माकं जीवनस्य समस्यायाः सम्बन्धेऽस्माकमन्तरालं यत्किमपि समाधानं प्रसीति, तदेव सत्यमस्ति । तस्यान्तरालस्य तात्पर्यं तदन्तःस्थितवदनि (Inner voice) गतमासीत्, यद्वाह्यप्रभावशून्यमस्ति, तथा सत्यवदनं यस्य स्वभावः एव विद्यते । अतः सत्यान्वेषणे स स्वान्तरालं बाह्यप्रभावशून्यं कर्तुं प्रारब्धवान् तथा स्वभावतस्तत् सत्यं वदेन् तथाभ्यासं कर्तुं तेनारब्धम् ।

एतदाध्यात्मिकान्वेषणकृते तस्मै प्रयोगशालायाः एकस्याः आवश्यकतासीत् । स्वसंस्कृते स्वसंस्कारस्य चानुरूपं स परम्परागतविधिभूतं पूजापाठादिकं व्रतादिकञ्च स्वीकृतवान् । परन्तु तस्य सर्वथेष्टा विशेषतयासीत्, यत् स वनपरिगुहा निर्जनस्थानञ्च परित्यज्य स्वार्थपीडितं सधर्मपरिपूर्णमशान्तं मानवसमाजं सत्यान्वेषणार्थं प्रयोगशालारूपं स्वीकृतवान् ।

1 The Selected works of Mahatma Gandhi—Vol I Page XIX Nawjeeewan Publishing House, Ahmadabad.

मानवसमाजस्य यो ह्यनन्तम अभावग्रस्तः, शोषितः, पददलितोऽस्पृश्यत्वेन घोषितो वर्ग आसीत्, तस्यैव समस्याना समाधानान्वेषणे तेन जीवन यापितम् । उल्लिखितवर्गं स स्वस्मादभिनतममन्यत तथा यत्रासाधुत्तिष्ठितवर्गाद्भिन्नोऽमन्यत तत्रैव स स्पष्ट विद्रोह चकार तथा स्वदुःखास्थायाः कारणात् विरोधिना हृदयपरिवर्तनं कृतवान् । गजेरा (गुजरा) गुजरात-ग्रामे यदैकस्या सभायामस्पृश्या पृथ-गुपवेशिता अभवन् तदैतत् तस्मा असह्य जातम् । तदा च तेन यदुक्तं तत् स्वामिना भगवदाचार्येण स्वकाव्यग्रन्थ एवमुक्तवान्—

भिन्नो भवेय भुवि पण्डितोऽहं तथा पराकृत्य निजाधमाय,
गच्छेयमेतन्न गर ममीहे, पराभवेद् दुर्बलमत्र कोऽपि ॥१॥

मानव-समाजात् उल्लिखितदुर्बलताना निवारणाय स विचारितवान् यत् अन्य-कारणातिरिक्ता पराधीनतैव भारतीयानां चतुर्दिग्घातस्य मुख्यमाधारभूत कारण-मस्ति । यदि पराधीनता निमूर्त्य भारतीयस्य स्वतन्त्रवातावरणं प्राप्ते तदेह-स्थाना निवासिनां दुःखं दैन्यादिकं विनष्टं भविष्यति । एतदेव विचार्य तेन राज-नीतिरेव स्वप्रयोगशाला कल्पिता, यतो राजनीतावधिकारादुत्पद्यन्ते वैदेशिक-शासनमपामृण्य स्वदेशीयशासनस्थापनविना देशदैव्य निर्धनत्वञ्च नापगते भविष्यत् । स विलोकितवान् यदस्या परिस्थिरयामेतदेव सत्यमस्ति यत् स्वतन्त्रताप्राप्तिं विना देशे लोकं सप्रहस्य कार्यं भवितुं न शक्नोति । निर्धनता नापगता भवितुं शक्नोति, देशश्च मोरियतुं शक्नोति । एतादृशस्य सत्यस्यान्वेषणं राजनैतिकप्रयोगशालाया-मेव सम्भवमासीत् । फलतः महात्मा गांधी राजनीतिनेतृत्वं स्वहस्ते गृहीतवान् । राजनीतिनेतृत्वं कुर्वन्, एतन्न विस्मर्तव्यं यत्, स सत्यान्वेषणमेवाकरोत् । तस्य स ईश्वर एवाभीष्ट आसीत्, यदर्थं स उत्कृण्ठित आसीत् ।

राजनीति-प्रयोगशालाया पराधीनताया मूलप्रश्नस्य समाधानान्वेषणन्तु तस्मै परमावश्यकमासीदेव परमेतदपि विस्तृतमभीष्टमासीद्यत् निर्धनताया रोगं कथमप-गती भवेत् । शोषित-शोषणं कथं समाप्तं स्यात् । अस्पृश्यताया व्याधिं कथं नश्येत् । राजनैतिकप्रयोगस्यापि सीमा निर्धारिता आसीत् । प्रथमा चार्तयमासीद्यदेतदन्तः शास्त्राख्ययो वर्जनमासीत् । मनसा, वक्त्रा, कर्मणाऽर्हिसकोयूत्वा राजनीत्या भाग-ग्रहणमावश्यमासीत् (द्वितीया चार्तयमासीद्यत् साध्यं यावत्पवित्रमासीत् तदनुकूलं साधनमपि पवित्रं रक्षणीयमभवत् । राजनैतिकस्वतन्त्रताप्राप्तिं यदि प्रथमं पवित्र-

१ भारत पारिजातम्, प्रथमो भागः, अष्टादशसर्गः, श्लोक-सत्या—१२,
पृ० ३५१

लक्ष्यमासीत्तदा सत्याहिंसात्मकसाधने तत्प्राप्तिरपि प्रथमं पवित्रं लक्ष्यमासीत् । अस-
त्यस्य हिंसायाश्च प्रयोग पूर्णतया वर्जित आसीत् । ऋते शास्त्रयो प्रयोगात्
वैदेशिकशासनस्य बहिष्कार परो नवीनमार्ग आसीत् । महात्मा गान्धी स्वप्रयोगेण
सामूहिकाम्यासद्वारेण चैन नव मार्गं सक्रियमापादितवान् । देशार्थं राजनैतिक
स्वतन्त्रताप्राप्ति स सफलतामपि प्राप्तवान् । परमार्थिकस्वतन्त्रतायै अहिंसकमार्ग-
स्यानुसन्धानमिदानीमवशिष्टमासीत्, पर महात्मन इहलीला समाप्ता । तस्याधिक-
विचारा तस्य जीवने, लेखने च तद्वारेण पाल्तिनानामाधिकसंस्थाना कार्यक-
लापेनैकत्र कर्तुं शक्य ते, यदाधारेऽहिंसामूलकस्यार्थशास्त्रस्य प्रारम्भिकशिलास्थापन
कर्तुं शक्यते । संक्षेपेणात्र तस्य तेषामेव विचाराणामुल्लेखो विधीयते ।

(१) पाश्चात्यमर्थशास्त्रमावश्यकताया चिन्तनेष्वाधृतमस्ति । तदनुसार
व्यक्तेरावश्यकताया सबर्द्धनेन तत्प्राप्तु तदनु रूप प्रयत्नोऽपि वदर्थते, येन वस्तुन
उत्पादन जायते । अभावो नश्यति । जीवनस्तरद्वयोर्बहुस्थितो भवति । महात्मा
गान्ध्यापि मानवेन क्रियमाणस्मोत्तरोत्तरवृद्धिशीलस्य प्रयत्नस्य पक्षेऽस्ति । पर तदर्थ-
मावश्यकता सा विद्यते या धर्माविरुद्धा भवेत् । 'धर्माविरुद्धावश्यकता वदर्थताम्'
एतदेव तदीय मन्तव्य विद्यते । तदनुसारमावश्यकतासबर्द्धनातिरिक्त तन्मिमात्रेण
सम्पत्ता वर्त्तते । नियन्त्रणार्थमेव तेनावश्यकता-सीमा निर्धारिता । स न सीमारेखो-
ल्लिखितधर्माविरुद्धशब्देन व्यक्ता कृता विद्यते । एतादृश्यावश्यकतया प्रेरितो य
प्रयत्नो भविष्यति, तस्यैवाध्ययन गाधिविचारधारायामाधृतमर्थशास्त्रकरिष्यति ।
स्पष्टमस्ति यदेतदर्थशास्त्रमन्यादृशमर्थशास्त्रमविष्यति ।

(२) अर्थशास्त्र विज्ञानत्वमस्ति पर तेन व्यावहारिकार्थशास्त्रेण भाव्यम् ।
यत् भारते प्रमुखप्रश्नो निर्धनता निवारणस्यास्ति तथार्थशास्त्रस्यैतेनोद्देश्येन
भवितव्य यत् तदीदृशमध्ययन कुर्यात् यदस्य प्रश्नस्य कृते किमपि समाधान नि-
सृत भवेत् । महात्मन दृष्टार्थशास्त्र सोद्देश्य भवेत्, यदभावत्रस्तमानव दरिद्रताया
कर्ममात् हस्तमादाय सादर बहिराययेत् । जनकल्याण लोकसंग्रहो वा तस्योद्देश्य
भवेत् ।

(३) तददृष्ट्या सहजे ग्रामीणार्थिकसघटने मानव विकासकस्याधिकवाता-
वरणस्य रचयितृणा मानवप्रयत्नानामध्ययनमर्थशास्त्रस्य विषयो भवेत् ।

(४) पदार्थानामुत्पादन वृद्धिगत स्यादेवविधौ यत्नोऽवश्य भवेत्, परन्तु
समस्तवस्तूनामुत्पादनमेककलाकारद्वारेण स्यात्, येन कलाया कलाकारस्य चोभ-
योरुत्तरोत्तरो विकासो भवेत् तथा कलाकार आत्मसतोपस्यात्मगौरवस्य मुख

प्राप्नुयात् । सर्वप्रकारस्योपभोक्तुर्वस्तूनामुत्पादनमस्मिन्नाधारे भवेत्, येन मानवतो सुरक्षिता स्यात् ।

(५) व्यवसायस्य सघटने लघ्वायत स्यात्, येन मानव-मानवयो मध्यस्थाध-
वा सेवकमध्यस्य विप्रवर्षो न्यूनो भवेत्, तथा मानव परस्पर सहानुभूते व्यवहार
रक्षेत् । लघ्वायतव्यवसायस्य सघटनेन पारिवारिकभावनाया वृद्धि सम्भाव्यते
तथा पारिवारिकावस्मिकविकृते निराकरणमपि सम्भवमस्ति ।

(६) प्रत्येकाधिकप्रयत्ने शारीरिक श्रम प्रतिष्ठित मग्नमानस्य प्रत्येकजनस्यै-
रत् कर्त्तव्य भवेत् यत् स प्रतिदिन स्वावश्यकतापूर्त्यर्थं शारीरिकश्रममवश्य
कुर्यात् । एतेन मानवविकास शोध सम्भाव्यते ।

(७) नापणे विक्रयार्थं किन्तु स्वप्रायमिकावश्यकताना पूर्त्यर्थमुत्पादन कर्त्त-
व्यम् । उपभोगादवशिष्टस्यैव विक्रय कुर्यात्, अथ त्वर्थशास्त्रमापणस्यैवार्थशास्त्र-
मस्ति, परन्तु यस्मिन्नापणे केवल लाभस्यैव (बचत) वस्तुनो विक्रयोभविष्यति,
तदापणोऽप्यतनापणापेक्षया निहान्त भिन्नो भविष्यति तथा तत्सार्थशास्त्रस्य स्वरूप-
मपि भिन्न भविष्यति ।

(८) यन्त्रस्य (मशीनस्य) तावत्येवप्रतिष्ठा भवेत्, यावत्पाददमकी यत्ते ।
तदुपयोगदश्च तत्रैव स्यात् यत्र तदीयावश्यकता विद्यते । यन्त्रस्य सर्वत्रोपयोग
लाभकरो न भविष्यति । यत्र श्रमिका निरर्थका उपविष्टा भवेदुस्तत्र यन्त्रस्य
प्रतिष्ठापन मितव्ययिताया उदाहरण न भविष्यति । यत्र श्रमिका न भवेदुस्तत्र
यदि यन्त्रस्योपयोगो भवेत्तदा नात्र विप्रतिपत्ति स्यात् ।

(९) फाटवापणो (Dealings of future) न प्रोत्साहितो विधेय ।
तेनैवस्यैतादृशस्य समूहस्याविर्भावो जायते यो विना शारीरिकश्रम नानाप्रकारै
रदोभर्त्ता साधनं धनार्जन करोति तथा स्वान्त स्थित मानव यन्त्रे परिधत्त विद-
धाति, यस्तदा भावस्यापचयोपचयविषये दीवति तथा स्वस्वार्थसिद्धिपर्यमावश्य-
कमपचयोपचयी कारयति येन जनसाधारणस्यास्य कल्याण भवति, कष्टस्य च
मात्रा वर्धते ।

(१०) यथाविधि मुद्राप्यवहारो न्यूनो विधेय । यत्र लाभ पित्र्यसंवादेशो
भवेत्, अथवा सदाचार एव व्यावसायिक व्यापारिक वा सघटन भवेत्, तत्र मुद्रा
व्यवहार स्वभावत न्यूनो भविष्यति । परमेतदाधारे देनीय, विदेनीयोन्तर्देनीयो
वा ध्यापार सघटनीय । यत्र एतदाधारे विश्वव्यापिनि सघटने जात एव मुद्राप्य-
वहार न्यूनो विधेय दास्यते । एवंतु सम्प्रति देनीयान्तर्देनीयमुद्राणामावश्यकता

दिनानुदिनं वर्द्धत एव तथा वर्द्धिष्यते । यतो नवप्रकारेण चिन्तनाय कार्याय च कोऽपि समयोजनं तत्परोनास्ति ।

(११) ग्रामं ग्रामसमूहं वैकाकं मत्वाधिकयोजनाया. विकेन्द्रणप्रणाल्या कार्यान्वयनेनाल्पव्ययेनाल्पसमयेनचाधिकं कार्यं भवितुमर्हति तथा साधारण जनताधिकं लाभान्वितानुप्राणिता च भविष्यति । तत्पश्चात् महत्यायते विकेन्द्रित-संस्थाना सहायतार्यं केन्द्रितसंघटनस्योपलब्धि. वर्त्तव्यो भविष्यति । यत्र विकेन्द्रित-काका एव प्रमुखा सदस्यता प्रदातुं समर्था. भविष्यन्ति ।

गाधिन एतस्यामेव विचारधारायामाधृतस्यैकस्य नवीनार्थशास्त्रस्य रचना भवितुं शक्नोति, मदनुसारमायिकप्रयत्नानामेतादृशं संघटनं संपत्स्यते, यदहि-सात्मकं भवेत् तथा मानवस्य सुखसौविध्येन सह तन्मैतिकस्तरमुच्चै रक्षितुं समर्थो भवेत् ।

तन्त्रयन्त्रदर्शनम् (चर्यादर्शनम्)

डा० राजाराम जैन , एम्० ए० (द्वय), पी-एच० डी०

राष्ट्रपिता गान्धी आपुनिकयुगस्य युगपुरुषो मन्यमानोऽस्ति । किमेतस्य कारणम् ? किमेतदर्थं यतोऽसौ भारतीयस्वतन्त्रतायामग्रमस्य नेतासीत् ? यद्येतावन्मात्रमेव कारणं विद्यते तदाव्यस्मिन् युगे बह्वो देशा स्वतन्त्रा अभूवन् तथा तेषामपि नेतार अप्सन्त, परन्तु ते युगपुरुषा येष न मन्यन्ते । ग्रियन्ता वदन्ति यदहिंसासंदेशदानकारणात् गांधी युगस्यास्य महापुरुषो मन्यते । परन्त्वर्हिना-शब्दस्तु पर प्राचीनोऽस्ति तथा युद्धमहावीरान्यामद्यारभ्य द्विसहस्रवर्षपूर्वमस्य महत्त्वस्य प्रचार-प्रसारो कृतो । पुन गांधिनोऽहिंसाप्राप्तिदृष्टी वा वार्ता विद्यत, यस्या कारणान् गान्धी महाराम गान्धी संज्ञातः ।

यथार्थतो युगपुरुषोऽसौ वक्ष्यते य एताराय कामपि नया वास्तुमुपदिशति । सा च वार्ता युगसमस्या-समाधानसमर्था भवति । अहिंसाशब्दो यद्यपि प्राचीनोऽस्ति, तथापि गान्धी तमेवस्मिन् नवे रूपे विद्यमानमुत्तममुपस्थापितवान् । इदानीं यान् 'अहिंसा' वैयक्तिकजीवनस्य साधनरूपेण प्राप्तात् परन्त्वैवो सामाजिकविद्वत्सम्यक् राजनैतिकी सामाजिकोच्चापदयनतामवस्थयन् । अधुना यावत् साधरा अहिंसा नैतिक जीवनस्याध्यात्मिकजीवनस्य पाथेयभूतवन् पर गान्धी सामान्यायस्य प्रतिहाररूपेण धर्मयुद्धस्य च दानरूपेण गृहीतवान् । एतद्व गान्धिना गवोनम-वैपणमासीत् । इदानीमेव प्रदन उचितो भवति यदेतन्नवीनमन्येपण युगसमस्याया समाधानरूपेण यय गृह्यते । तदा ह्येतदेव शोचनीय विचारणीयप्रारित यन् अद्य प्राय सर्वे जना एतन्मन्यन्ते यन् एतस्य युद्धस्यावश्यकता नास्ति, प्रत्युत सान्त रयापनाप्रक्षिता विद्यते । एतदर्थं चेत् ? दुन्यते हि मानवस्य निरन्तर शास्त्रतिरविवासा आदमानोऽस्ति, परन्तु किमयतनाया विद्वत्पिन्वा सान्तरयाता ययन्मनुष्यस्य शास्त्रतिक्रमो कारणादेवास्ति । हिंसाशब्दादुत्तमरूपमस्ति, परन्तु मुरचनारूपमप्रदेव नास्ति । अद्य युगपराय तु विज्ञानस्योपप्रतिरस्ति । यय यान्तेयराय गांधितिकविकामपरायान् तावती गोपप्रा यावती वैज्ञानिकविकानरायान्ता ।

निगिप्रगमावस्य सम्मुखे यदा गांधियो वार्ता रदन्ते तदा तस्य व्यक्तित्वस्य

समादर कुर्वन्नप्यसौ तामवैज्ञानिकी ब्रवीति । स विस्मरति यदयं समयं विज्ञान-
स्यास्ति, अतः मानवसमाजाय गान्धिन आवश्यकता जाता तथा युगावश्यकतैव
युगपुरुषाणां जननी जायते । युगेऽस्मिन् सहास्तित्वस्य वार्ता साधारणवार्ता जाता
विद्यते । परं मानवः निःसन्देहं ज्ञातवानिदं यत् स्यान्नामान्यवस्तुसहास्तित्वं परं
विज्ञान-हिंसया सहास्तित्वमवाञ्छनीयमस्ति । यत एव सति मानवस्यास्तित्वमेव
समाप्तं भविष्यति । अतो मानवेन विज्ञान-हिंसयोः कस्याप्येकस्यैकस्या वा चयनं
क्रियमाणमावश्यकं जायते । स्वभावतो बुद्धिमान्मानवः मानवकल्याणाय विज्ञान-
सरक्ष्यं हिंसां त्यक्नुमिच्छति । अर्थादस्मिन् वैज्ञानिकयुगेऽहिंसा केवलं नैतिकी वाध्या-
त्मिक्यावश्यकतैव नास्ति, प्रत्युत मानवस्यात्मरक्षायै भौतिक्यपि जाता विद्यते ।
अर्थात् येन विज्ञानेनैव हिंसात्मकप्रवृत्तौ नैतिकी तथाध्यात्मिकीरुक्त्वा मानवः
एतां अनादृत्य एताभ्योऽहिंसेनपुटिकाकयनाय शिक्षितः, तेनैव विज्ञानेनाद्य मानव-
समाजोऽहिंसास्वीकरणाय बाध्यः क्रियमाणोऽस्ति ।

अतएव गान्धिनो जन्माहिंसायाः एतन्नववार्ताविधनायापि नाभूत् । अजातेऽपि
गान्धिन्येवा वार्त्ततिहासस्यानिवार्यावश्यकतावशात् शोचनीयाभविष्यदेव जनेभ्यः ।
तैः बाध्यं हिंसामुक्तिमार्गोऽन्वेपणीयोऽभविष्यत् । गान्धिजन्मतमार्गप्रदर्शनायैवाभूत् ।
अतएव गान्धिदानं गान्धि-दर्शनं न प्रत्युत गान्धिमार्गो विद्यते । एतदेव कारणमस्ति
यदितं पञ्चविंशतिवर्षपूर्वं 'गान्धिजयन्ती' कृतं याचिते मदेशे स जन्तवान् यत् अयं
दिवसः 'गान्धिजयन्ती' नास्ति, प्रत्युत चर्खा — (तातव चक्र) जयन्ती वर्त्तते । स
एतन्नोक्तवान् यदेव दिवसोऽहिंसाजयन्तीरूपेण भाष्यो भवेत् । यतः तस्य विशेष-
सदेशः 'अहिंसा' न वर्त्तते प्रत्युत तातव (चर्खा) चक्रमस्ति । तस्मै तातव-
(चर्खा) चक्रमेवाहिंसाप्रतीकमासीत् । अर्थात् तातवचक्रमेवाहिंसामार्गोऽस्ति ।
एतत्कथमिति विचारणीयं वस्त्वस्ति ।

एतत्सत्यमस्ति यदद्य विश्वमानवा हिंसामुक्तये व्याकुलाः सन्ति । तेऽन्ताराष्ट्रिय-
सम्मेलने शान्तं सकल्पं विदधति । ते निरस्त्रीकरणस्य वार्तां कुर्वन्ति, परन्तु
विश्वस्य प्रत्येकदेशस्य व्याकल्पः (वज्रट) दर्शननानुमीयते यत् ससारस्य प्रायः सर्वे
देशाः सैनिकशक्तिमद्बद्धेः सलभनाः सन्ति । इदानीमेवा विचित्रा वार्ता विद्यते ।
चिन्तनस्यावश्यकतास्ति यत् शान्त्यन्वेषणे युद्धसज्जता कथं ? एतस्याः मुख्यं कारण-
द्वयमस्ति । प्रथमं कारणमेतदस्ति यत् मानवबुद्धिः हिंसामुक्तये स्यान्नाम यावती
व्याकुला, परं तस्याः संस्कारे हिंसा बद्धमूला वर्त्तते । द्वितीयकारणमेतदस्ति यत्
मनुष्यः एतद् ज्ञातवान् यत् अद्यतनयुगे कस्या अपि समस्यायाः समाधानं हिंसात्मक-
रात्या न भवितुं शक्नोति । यतः यदि हिंसया मनुष्यस्य कस्या अपि समस्यायाः

समाधानस्य चेष्टा भवेत् तदा समस्याया अन्तःस्थाप्रवा परं येषां समस्येष्ट ३०
मन्तस्तु भविष्यत्पेव । परन्तु समस्याया समाधानेऽहिंसाया शक्ती तेषां विस्वास
न भवति । एतदेव कारणमस्ति यत् अद्यतन मानवः किञ्चित्-विविधोऽस्ति
किञ्चित्-व्यविमूढोमानव अवश्यं भाविनं नाश पदपक्षपि प्राचीन मार्गं त्यक्त्वा सोऽस्मि
न करोति । एतदेव कारणमस्ति यत् प्रत्येकदेशस्य राष्ट्रनायकः अन्ताराष्ट्रियाया
महत्या अमान्यताः स्वर्द्धौ वक्तुं "गुलिना चालन" नियिद्धमस्ति—इत्येवं वदति,
परन्तु स्वराष्ट्रस्यान्तरिवाशान्ति-स्पृहाया गुलिना चालयति । एतदेव च कारण-
मस्ति यत् ये सम्पूर्णदेशे शान्तिप्रतिज्ञा-पत्रे हस्ताक्षरं कारयन्ति, ते मुग्धया, प्रमाणे,
यारागस्थामहमदावादे वा इष्टिना-वापाण-वर्षणारम्भं कुर्वन्ति । यदि ययमस्मान्
यस्यामपि यात्रायामस्वोक्ततायामिष्टिना-वापाण-वर्षणं कुर्मः, तदा मित्रेण, हगरी
द्वारेण चास्वीकृताया यात्राया स्म, टङ्गलैंगो वा यदि स्वहस्तगतं पदार्थं प्रदोष्यु
याञ्छति तदा तयो यथ निन्दा ?

अधुनाऽपि यत्तने सस्तरवातां । सहस्रवर्षेभ्यो मनुष्या आत्मोन्नतिवृत्ते
एवमपि विशिष्टस्य दर्शनस्य सुष्टिं कृतवन्तः । ते मन्वो यत् स्वर्गं एव जीवनमस्ति
तथा प्रतिद्वन्द्वितयोऽप्रतिभूलमग्नौ रिचने । एतादृशस्य जीवनस्य स्वाभाविकपरिणति
हिंसावास्ति । यदा प्रतिद्वन्द्विताया विजय मानवसदृशता यजेत् तदा मानवो येन पे-
नापि प्रसारेण प्रतिद्वन्द्विपराजयमेव वेष्टिष्ये । अन्ततः हिंसाग्रहणस्याम्नाणां
प्रादुर्भावं एव कथं जान ? प्रतिद्वन्द्विताया विजयशक्तेरावाशाया पूर्वार्थमेव नु ?
अथ एव यदि मानव हिंसाया मुक्तिं कामयते तदा स प्रथममेव जीवनदर्शने मौलिकं
परिवर्तनं कुर्यात् । न जानातु यत् स्वर्गं जीवन नास्ति न वा प्रतिद्वन्द्वितायामेवो-
न्नति-प्रेरणा वर्तते । यदा जीवनदर्शनं एव मौलिकपरिवर्तनं जायते तदा सम्पूर्णं
समाजस्य व्यवस्थाया सम्पाना स्वप्ने तथा जीवनप्रमेय्यामून्वूटारिवर्तनं करणीयं

भावे'-महोदय विश्वशान्त्यर्थं शासनमुक्तममात्रस्य रथापनाया लक्ष्ये सम्पत्ति-विसर्जनान्दोलन करोति ।

अनेप प्रश्न उत्थितो भवति यत् किं पूर्णशासनमुक्ति व्यावहारिकी वर्तते किम् ? व्यवहार आदर्शश्च पथक् वस्तुनी न स्त । मनुष्य आदर्श-प्राप्त्यर्थं व्यवहार करोति, तदा व्यवहार आदर्श-प्राप्ते मार्ग एवास्ति । प्रथमत एतत्स्पष्टमस्ति यत् शासनमुक्तिपथे प्रथमतोपान शासननिरपेक्षतास्ति । अर्थात् सधिकाले यदि कमपि सीमान यावत् शासनसंस्थाया आवश्यकता भवेदपि तदा समाजस्य नित्य-जीवने मनुष्य एतन्निरपेक्ष तिष्ठेत् । अर्थात् समाजस्य नित्यजीवने शासनसंस्थाया अस्तित्वस्यानुभवो न भवेत्, सा समाजजीवने पुष्पमालाना सूक्ष्मसूत्रवत् स्यात्स्यति । पूर्णविकसितकुसुमाना मालाग्र-यनाय सूत्रस्यावश्यकता भवति । परन्तु जना तामेव माला मालासंज्ञया व्यवहरन्ति, यस्या सूत्र न दृश्येत । यदि तत् दृश्येत तदा मालाया वैरूप्य कल्प्यते । तथैव शासननिरपेक्षसमाजे पूर्णस्वावलम्बिन एकाकस्यैक-सूत्रे बन्धन विधाय राष्ट्रनिर्माण कियत्कालकृते सभव भविष्यति । परन्तु यदि मानव नित्यजीवने राज्यसंस्थाया अस्तित्वस्यानुभव कुर्यात्, तदा शातव्य भविष्यति यत् समाजो नीरसो जात । स्पष्टमस्ति यत् यदि मानवकृते जीवन राज्यसंस्था-निरपेक्ष विधेयमस्ति, तदा तेन स्वकीयाना नित्यावश्यकताना पूर्ति स्वय विधेया भविष्यति । प्रकृते साधने धर्माध्ययनेनोत्पादन भवति । अद्य संसारस्योत्पादनस्य प्रक्रिया सञ्चितसम्पत्ति-(पूँजी) मूलिकास्ति । अर्थात् धनसंचितसंपदो सञ्चित-संपद् मुख्या स्वामिनी वर्तते, धनश्च तदधीनो गौणो वर्तते । शासनसंस्थाया मुक्त्यर्थं गांधी सञ्चितसंपदाधृतोत्पादनपद्धतिं परावर्त्य धमाधृतोत्पादनपद्धतिं प्रवर्तित्वा वाञ्छति स्म । स कामयते स्म यत् प्रकृतिसाधने प्रत्यक्षधर्मैर्लोत्पादन भवेत्, तदैव मनुष्य स्वावलम्बी भूत्वा स्वतन्त्रो भवितुं शक्नोति । एतदेव कारणमस्ति यत् गांधी शान्तवचनक्रमहिंसाया प्रतीक मनुते स्म । अतएवाहिंसकसमाजप्राप्त्यर्थं मानवस्य शासनमुक्त्य तथा सञ्चितसम्पत्ति-निरपेक्षसमाजस्य स्थापनमेकमान मार्ग विद्यते । एतादृशी गान्धिनो मान्यता विद्यते स्म ।

मानवसंस्कारे तथा समाज-व्यवहारे हिंसोत्पादनस्य द्वितीय कारण वर्गविपमता वर्तते । एव गम्भीरतया विचारेण स्पष्टतया प्रतीत भविष्यति यत्, वर्गविपमताया स्थिति काचन स्वतन्त्रा स्थिति नास्ति । राज्यसञ्चालितव्यवस्थायास्तथा सञ्चित-धनाधृतोत्पादनपद्धत्याश्च परिणतिरेव वर्गविपमताया परिस्थितिरस्ति । पुरातन-शास्त्राणामृषीणा कथनमस्ति यत् सत्ययुगे एक एव वर्ण आसीत् । मानवसमाजस्य प्रारम्भे मनुष्य द्वयो वर्गयो विभक्तो नासीत् । सर्वे मनुष्या उत्पादकवर्गीया आसन् ।

ते प्रकृति-साधनेषु स्वयम् भुवन्त आसन् तथा उत्पाद्य खादन्ति स्म तथा परस्परं मिलित्वा स्वसमाजस्य व्यवस्थामकुर्वन् । पश्चात् राज्यप्रथाया सञ्चितार्थवादित्या अर्थनीति कारणात् समाजे सेवकनामधारिण एकस्यानुत्पादकस्योपभोक्तृवर्गस्य सृष्टिर्जाता । प्रारम्भे त्वमेवर्मा पुरोधोनाम्ना सामन्तनाम्ना चाविर्भूता । मनुष्यो यदा त सम्यक् ज्ञातवान्, तदा त वर्गं विघटितवान् ।

परन्तु शीघ्रमेव तत्स्थाने स्थान्तरितो भूत्वा स संचितार्थवादिवर्गनाम्ना-विर्भूत । मानवसमाजोऽद्येवमपि विनाशयितुं सलग्नो विद्यते । परन्तु सेवका इमेऽद्य तत्स्थाने व्यवस्थापकवर्गरूपेण सघटिता भवन्त सन्ति । अन्य वर्गस्य यथा-यथा पुनर्जन्म भवदस्ति, तथा तस्य बलेनैव प्रवर्द्धितो भूत्वा तस्य व्यापनतापि वर्द्धमानास्ति । सामन्तवादापेक्षया सञ्चितधनवादीऽधिक व्यापकोऽभवत् तथाच सञ्चितधनवादापेक्षया व्यवस्थापकवादस्य विस्तार इतदुत्पादिको भूत्वा समाजस्याङ्ग-प्रत्यङ्गेषु एव प्रकारेण प्रविशन्नस्ति, यत् वर्तमानजगतः समक्षे मुख्या भौति सर्वोधिकारवादस्यैव भवन्ती विद्यते, य जनमतस्यापेक्षा विनैव सम्पूर्णविश्व ध्व-सोन्मुख नयन्नस्ति ।

एतदेवकारणमस्ति यद्विभोका राज्यस्य सञ्चितधनस्य च विघटनचेष्टाया प्रथमचरण धेणी-विपमता-निराकारण स्वोक्तवान् तथैवदेव कारणमस्ति यत् मार्ग्यी शरीरश्रमेणोत्पादकानां स्वावलम्बिसमाजस्य स्वप्न पश्यति स्म । य स्वकीयसमस्त-कार्यक्रमेणोत्पादकश्रमाय मुख्य स्थानं ददाति स्म ।

काग्रमेव विधाने सूत्रकर्तव्यम्, सदस्यताया नियमरक्षाया चेष्टा, चर्त्तासिधे हस्तनिर्मित-वस्त्र-विक्रमार्थं सूत्रसंकेतनियम, य स्वहस्ताभ्यां नोत्पादयेत् स भोजनाधिकारवञ्चित, एतन्मात्रताया प्रचार, स्वाश्रमेषु मूलस्वच्छीयारणादारम्य कृपेरद्योगस्य चादिसकलकर्मणा स्वहन्ते सम्पादनस्य नियम — इत्यादिकार्यक्रमा-एतस्यैव सिद्धान्तस्य पूर्य्यं रक्षिता अभवन् ।

स्पर्धमस्ति यन् समाजे चेत्तद्व्यवस्थापकवर्गस्योत्पादकवर्गस्य च सृष्टिः। विध्यस्तदा तदुन्मूलनं विधाय यच्चैववर्गस्य समाजस्य स्थापना शिष्यास्ति तदा स वर्गं उत्पादकवर्गं एव भवितुं शक्नोति ।

इदानीं प्रश्न एषः अस्ति यन् समाजस्यैतद्व्यवस्थापकवर्गस्यानुत्पादरोपभोक्तृणा विघटनं कथं भवेत् ? एतस्य द्वे एव मार्गौ भवितुं शक्नुवन् यथा-यथा वा वर्गपरि-वर्तनम् । मानवसमाजस्य यस्मान् हिमावादान्मुक्तिरद्यतनविद्वस्य लक्ष्यमस्ति, तत्सिद्धौ वर्गभर्षणस्य चिन्तनं विदम्बनामात्रमस्ति । अनोद्यतापरिस्थितौ वर्ग-परिवर्तनादौ धेनीनिराकरणस्य नाय बन्धनं मार्गोऽस्ति । अर्थादद्यतन

समस्यासमाधाने त्वेतावश्यकमस्ति यद्बुद्धिजीविनामधारी शासकवर्गः. धर्मजीवी उत्पादकः भवेत् । बुद्धिः जीविकायाः साधनं न भूत्वा धर्मस्य पूरकं तथा समाज-स्योत्पादनं भवेत् । एतस्यैवोद्देश्यस्य पूर्यर्थं गाधोयनप्रत्येकमानवाम् शरीरधर्मस्यावश्यकतामवदत्, तत्रैव सम्पूर्णसमाजं सुसंस्कृतं बुद्धिमन्तमुत्पादकं धर्मिकं च विधातुं शिक्षायामामूलपरिवर्तनस्यमन्त्रमददात् । वस्तुतः गान्धिन 'नई तालीम' नवशिक्षाव्यवस्थानसमाजस्य समस्यायाः समाधानस्य स्थायी तथैकमात्रं मार्गोऽस्ति । यतः समाजस्य प्रत्येकव्यक्तिः क्षैत्रवावस्थाया एवोत्पादकधर्ममाध्यमेन बुद्धेः संस्कृतेश्च विकासं करिष्यति । तदा अथ योऽनुत्पादकवर्गोऽस्ति तस्य संतानं उत्पादकवर्गे परिणतो भविष्यति । तथैव सत्यामुत्पादनप्रक्रियाया शिक्षामाध्यमभूतायामद्ययोवर्ग-उत्पादनकार्ये संलग्नतया पूर्णशिक्षार्थमवकाशं न प्राप्नोति, सोऽपि बुद्धेः संस्कृतेश्च विकासायावसरमधिगमिष्यति । एव गान्धिप्रतिपादितशरीरधर्ममूलकवर्गपरिवर्तनस्य सामाजिकक्रान्तिः तथा (नई तालीम) नवशिक्षायाः शैक्षणिकक्रान्तिः मिलित्वा वर्तमानयुगस्य सृष्टिसमस्यायाः समाधानमुपस्थितं कुरुतः ।

महात्मगान्धिनः शिक्षादर्शनम्

श्री वाचस्पति द्विवेदी, एम० ए० (द्वय) एम० एड०, साहित्याचार्यः

शिक्षाक्षेत्रे भारतेतिवृत्त गौरवास्पदम् । अस्मत् प्राच्यशिक्षाशास्त्रिभिः शिक्षायाः प्रत्येक मूलभूततत्त्वमनुशीलयन्ति न रूपनीतशिक्षासरणिर्व्यक्तित्वस्य सर्वांगविकासस्य, सम्यक्तायाः सस्कृतेन्द्रोद्योगे भूत प्रमापिता । पौरस्त्याचार्यकुलगौरवमय्याः परम्परायाः परिपाकस्वरूपं ज्ञानविज्ञानक्षेत्रेऽग्रणीत्वमादधौ । पर वैदेशिकाक्रमेण निधौ वैमनस्येन विभक्तः यमनापनमखण्ड भारत स्वैक्यमेव व्यनाशयत् । कथं कथमप्यस्मदुपयस्वमूल सररक्षु ।

प्रगतिरवहृद्धा, वेनापि प्राचीनगननिधि सररक्षित । एतदन्तरेवाङ्गल-विज्ञान प्रगति-भरितमानस सलोभयामास । आङ्गलदेशीया अस्माकमुपरि शैशिकव्यवस्थान्ययोजयन् । “मेकाले” महाशयं शिक्षायाः प्रारूपं विहितम् । तेषामेतदेव वचोयत् प्राच्यग्रन्थागामवमूल्यं तद्ग्रन्थपत्रमूल्यमपि न, किं सीराविषं वचोपलभ्यते ? केवल लोमप्रतिलोमारमामेव वचो वेदपुराणादिषु विहितमस्ति । सत्पाठनस्याने आङ्गल-शिक्षापद्धतिरेव प्रचालिता । तैरेव मुनिदिक्षित यद्वक्तेन भारतीयो अपि मानसेन विचारेण च पादचारायाः स्युरिति । तैः स्वोद्देश्ये सापन्थ सलब्धम् । यदा आङ्गलदेशीयशासनपद्धती सहायका सहस्रशो भारतीयदासा उच्चतरविद्यालयेभ्यो महाविद्यालयेभ्यश्च सप्रास्तादानीमेव भारतीयजनजीवन पतनगतद्विहिनिष्प्रासयन्त अस्मत्समशः समायाता महात्मगान्धिन एतद्दुरवस्थामसहमाना भारतीयाना विलुप्ता-स्मविदवासमुद्गोपयन्तो गौरवमय प्राच्यस्मृतिचर स्मारयन्त पौरस्त्यशिक्षादर्शनमा-पारीकृत्य नूतनमेक शिक्षादर्शनं व्यरचयन्, यद्धि व्यक्ते सर्वाङ्गोन्नतिविकास वर्तमानावस्थास्यपि सहायकं स्यादिति, एव वर्तमानानातयो सामञ्जस्य सस्थाप्य नवा शिक्षा समस्यापि । तैरेव स्वसम्मुख शिक्षायाः वैचर्यमेतुपेयोद्देश्यत्र व्यवस्था-पितम् । वर्तमानस्थित्यनुकूल तद्विचारा अपि परिवर्तनताययुः, विन्तु कानिचिद् यचासि सर्वत्र समानानि स्थितानि । जना स्वावलम्बिनो भवेयुरिति तदव शिक्षायाः परमं लक्ष्यं मन्यन्ते स्म ।

चेच्छिशा मानवजीविकार्थं न सर्वनात्मिका तदा याज्यार्था । तरेव वक्षितम्—

हरिजन—सेप्टेम्बर—११-१९३७

शिक्षा सज्ञानार्थं अर्थप्राप्तिका स्वीकृता । सट्टभाषमाणेन श्रोतं यन्मया शैक्षिकसांस्कृतिकपक्षाय भूतं महत्त्वं वितोर्यते । तदनुसारं सांस्कृतिकतत्त्वगुण, या प्रत्येक व्यवहार परिपोषयेत् ।

सारतो व्यक्तित्वस्य, शरीरमानसयोरेवमात्मनः सर्वाङ्गविकास एव शिक्षाया उद्देश्यम् ।

भारतस्य प्राच्यसिद्धान्ताप्रतिबूल सञ्चारिण्यमेव शिक्षाया मूलभूतआधारः ।
गांधीजी जीवनी — पृ० ४०८

देशस्य स्वान्वयान्तर शिक्षाया उद्देश्यं किं स्यादिति पृच्छाया त्वरितमेवोत्तरितचरित्रनिर्माणमिति । तेन युगपद्रष्टाविज्ञातमिदं मञ्जुस्तस्यैव चरित्रनिर्माणसमस्यैव सर्वाप्रजा नविष्यति । अस्मन्नेतृभिश्चेदम्युपगम्येत तदाऽस्मच्छिक्षाव्यवस्था एतत्तदुरवस्थामानुयात् । लेखनाध्ययनादिभ्योऽप्यधिक शक्त्यादिगुणभ्यो बलप्रदानम् । चरित्रनिर्माणमेव शिक्षाया साध्यमिति ।

गान्धिन शिक्षादर्शनस्य मूलं भारतस्य प्राच्यविचारदर्शनमेव न पाश्चात्य-विचारस्रोतः । अनादित एव चारित्र्यप्रस्फोटनमेव शिक्षाया परम साध्य मतम् ।

एतदनन्तरमात्मचिन्तनस्यैवावश्यकत्वमप्युपगतम् । “या विद्या सा विमुक्तये” इति शब्दान्तावलम्बनाज्यात्मचिन्तनस्यानिवार्यत्वमभिहितम् । ब्रह्मचारिपद ब्रह्मगवेषणपरमिति प्रयुज्यते ।

इतीत्य जीवनाय वृत्तिसाधनेन सह सांस्कृतिकविकासस्य, चारित्र्यनिर्मितेर-ध्यात्मचिन्तनस्य च प्रामुख्यमापादितम् । व्यक्ते समाजस्य आवश्यकत्व मनसि विचार्य शिक्षासरणिर्व्यवस्थापि ।

तद्युगानुसारं विद्यार्थप्राप्तिकैव वैशिकशिक्षाया स्तम्भः । अतः कुटीरोद्योग-प्रोत्साहनाय श्रमादेशच श्रैष्ठ्यप्रतिष्ठापनाय वैशिकशिक्षाम् (बुनियादी शिक्षा) आविरकरोत् ।

एतेन केनचित् क्रियात्मकप्रयोगेण ज्ञानावाप्स्योत्पादनाय बुद्धिविकासाय स्वावलम्बनाय चैषा परमोपयोगिनी आसीत् । शिक्षा मातृभाषामाध्यमेनैव भवितव्या सामवायिकजीवनाय नागरिकताया अपि शिक्षाऽवश्यकी । इतीत्य शिक्षास्थाने

यथारुचि यथाप्रतिभं क्रियात्मकज्ञानादिना बालकानां स्वावलम्बित्वाधानमेवैतच्छि-
दाया उद्देश्यमासीत् ।

प्रारम्भेऽयं विस्तृतिरजनि परं स्वातन्त्र्याधिगत्यनन्तरमस्माभिरेतन्मूलभावनैव
विनाशिता । एतेन केवलं मूत्रयन्त्रेण सूत्रोत्पादनन्तेन खादीवस्त्रोत्पादनमिति-
संकीर्णैवार्थोऽवबुद्धः । एतेन स्वावलम्बित्वस्थाने परमुत्सापेक्षित्वनेवालम्बितम् ।
एतच्छिक्षादर्शनमवबुध्यमानैरस्मानिनि सहायानां समाजस्यनिर्धनानामुपेक्षितवर्णा-
नाञ्च शिक्षा आपादिता । परिणामतः प्राचीनव्यवस्था तु विनष्टैव, नूतनशिक्षा-
व्यवस्थाभावे समस्तभारतस्य शिक्षातीतिर्नेरास्यमुपागमत् । अद्यतनं भारतस्य
शिक्षादर्शनं किं स्यादिति न निदिचीयते । अस्त्येव गान्धिनः शिक्षातीतिनिधि
सम्भवेत्, परं तच्छिक्षादर्शनमिदानीमप्युपयुक्तमेव । तदाधारीकृत्य चेन्नूतनशिक्षा-
सरणिर्व्यवस्थाप्येत तदा गत्यवरोधं दूरोकर्तुं शक्यत इति । शिक्षाया अभिनाञ्च
धार्मिकशिक्षेति स्वीकृतम् । धर्मो न मानववृत्तीनां संकीर्णत्वमपि तु मानवताया
स्तद्धरातलं प्रतिष्ठाप्यते, तत्रगते मानवानामोत्सर्गिजनैर्बल्यं सहजत एव दूरी
भवति । एतद्धि आत्मविश्वाससबलमुद्बोधयति । जीवने नवा दीप्तिं समाधाति ।
तस्य धर्मोऽतिदेवकालं सार्वजनोपदेशागोत् । आदितश्चेदुच्चतमादर्शभावना वितीयेत
तदा तन्निर्मयवृत्तिरपि समाजोपयोगितामाधातुं शक्यत इत्येतदर्थमेव धर्मशिक्षा
परमोपयोगिनी । निरवद्यास्मप्रोतिनिदेशना धर्मनाम्ना रक्तवसनेन युयुदह्वोद्विग्ना
भवन्ति । परं छात्राणामननुशासनत्वं तदीदृशप्रभृता महदतिमहती समितिनिर्माय
प्रस्तुतीकरणम् । युषकर्ममूलनैव परिज्ञायते, फलतः उत्तरोत्तरं समं शिक्षावेन्द्रं
दोषाणां केन्द्रमेव सुमम्पन्नम् । गान्धिनो ऋतुर्ज्योतिर्मविष्यदवस्थामोक्षते स्म । अतो
मानवधर्मस्यैव शिक्षाया स्वजीवने महत्त्वं प्रादात् ।

कतिपयप्रचलितशिक्षादर्शनसन्तुलनाया गान्धिमहाशयः सर्वस्मात् पृथगेव
प्रतीयते । प्रकृतिवाचनबुलमयमपि सीवलीट्टाः त्रिकज्ञानविरोधि—“इत्यो”
महाशयानुसारं पारम्पर्यरुद्धिगतशिक्षाविरोधिनाऽपि प्रकृतिवाचनबुलप्र सर्वथा तस्य
हेतुत्वमवबुद्धम् । अपित्वाददर्शवादस्यैव प्राबल्यं प्रकृतम् । अत आदर्शवादस्यैव अधिकं
शाम्यम् । आदर्शवादी सहजतो मानवमध्यात्मवादिनमप्युपगच्छति । मानवाना-
माध्यात्मिकप्रवृत्तयः संस्कृति-बला-धर्मनैतिकादिरेषाभिध्यग्यन्ते । गान्धिमहाशयः
पारिव्यनिर्मितिं साष्टुतिबाम्दुयमिष्यमाणोऽपि आदर्श-यापार्ययो समन्वयबोधाय
पशपातो आसीत् । यायात्म्याद् प्रभिन्नो ह्यदर्शनोपयोगी । अनो व्यक्ति-समाजयो-
र्वापार्यसमस्या यदा समाधोयेत तदैव शिक्षा आदर्शानुभूता भवेत् ।

प्रकृतिवाददर्शवादयोर्मध्ये उपयोगितावादो यदुपान्तः । “दिशे” महाशयानुसारं

महात्मगान्धिनः शिक्षादर्शनम् ॥ ५७

गान्धिनाऽपि त्रियैव ज्ञानस्य केन्द्रमिति स्वीकृतम् । क्रियैव ज्ञानाधिगतिर्यथाहं च
बालकानामधिवमनुबलता याति ।

अतो वेशिक (बुनियादी) शिक्षैव क्रियाकेन्द्रिता समस्यापि ।

इतीत्य समेषा प्रचलितशिक्षादर्शनानां साद्गुण्यं समुद्दिष्टमात्रे नैव स्वकीय
शिक्षादर्शनं प्रदत्तं यदि मानवानां सर्वाङ्गीणविद्यासाय परमोपयोगि ।

महात्मगान्धिनामोश्वरदृष्टिः

डॉ० जगन्नाथ पाठकः, साहित्याचार्यः, एम० ए० (द्वयम्)

पी०एच० डी०

यद्यपि महात्मगान्धिना जीवनस्योद्देश्यभूतं सर्वाङ्गीण भारतीय स्वातन्त्र्य-
मासीत् तथापि तेन सुमहत्या सत्यान्वेपिण्या निजमनोपामूक्षमेधिकया समग्रमेव
भारतीयं जीवनं गोचरीकृतमित्यत्र नास्ति संशयितव्योऽपि । यथाऽऽधुनिका नेतारः
केवला राजनीतिमेवावलम्बमाना देशस्य ऐहिकमभ्युदयमेव सर्वस्वमाकलयन्तो
याह्यदृष्टयोऽवलोक्यन्ते, न तथासन्महात्मान । तदीयादृष्टि देशस्याध्यात्मिकदृष्ट्याऽपि
समुदयमाकाङ्क्षमाणासीत् । भारतं तु तस्य बर्मदेशमासीत्, किन्तु तदीयस्य
प्रयत्नस्य प्रत्येकस्यैव सम्पूर्णा मानवजातिरेव विपद्यतामवलम्बते स्म । राजनीति-
दृष्ट्या भारतस्य स्वातन्त्र्ये ससिद्धे तेन सर्वथा निजजीवनमध्यात्मपरमेव यापितम् ।
तदीयाध्यात्मिकी दृष्टि बोधिसत्त्वानामिवासीत्, ते न केवलमात्मनो देहस्य मुक्तये
प्रयतन्ते परन्तु समग्रस्यापि लोकस्य मुक्तिमाकाङ्क्षमाणा भवन्ति ।

मानवसमाजस्य कृते यद् यदेव हितकरञ्चिन्तनीयमासीत् महात्मगान्धिभिस्तत्र
तत्र सूक्ष्मेदिकया विचार कृत । एव सत्यान्वेपणशालिनी स्वसन्ना च तदीया
बुद्धिर्दार्शनिकाना रुढिग्रस्ता सरणि नापेक्षते स्म, यथा ते केवलं परम्परया विवाद-
मात्रोपजीविनो व्युत्पत्तिप्रदर्शनमेव कुर्वन्ते । एव महात्मा गान्धी दार्शनिककोटी
परिगणनीयतामभजमानोऽपि विचारकदृष्ट्या तद्भिन्नोऽपि सत्सदृश आसीत् । ईश्वर-
विषमकं प्रश्नमवलम्ब्य महात्मना विचारो हि प्राय सर्वविधित, परं तदीयप्रभाव-
स्याकलनं विवेत तदा तदीयं महत्त्वं स्पष्टीकृत स्यात् ।

महात्मगान्धिना समग्रस्यापि सिद्धान्तस्याधारभूतं यदस्ति तत् सत्यम् एव,
तदेव सत्यं तद्दृष्टो 'ईश्वर', यथा च स्वकीयात्मिकाया भूमिवाया संललितम्—

But for me, truth is the sovereign principle, which in-
cludes unmerous other principles This truth is not only
truthfulness in word, but truthfulness in thought also, and

not only the relative truth of our conception, but the absolute truth, the Eternal Principle, that is God.¹

इदमेव सत्य महात्मना राजनीतिकेषु वा सामाजिकेषु वा धार्मिकेषु वा सिद्धान्तेषु मणिमणेषु सूत्रमिवानुस्यूतमित्यत्र जीवने घटिताना घटनाना वातावरणस्य च प्रभावोऽपि तदीयविचारनिर्माणे प्रवर्तते इति मत्वा यदि महात्मना जीवनस्या-रम्भ परिशील्यते तदा स्पष्टं भवति यत् तस्मिन् ईश्वर सगुणरूपेण वात्य एव प्रतिष्ठितो बभूव । प्रभूतधामिवभावनाप्रवणता तन्माता 'हवेली' (श्रीकृष्णोपासक-बल्लभसम्प्रदायमन्दिर) गच्छति स्म । वात्य एव च कयाचिद् घात्रा भयं जेतुं रामनाम्न उपदेशं कृतः । एव सस्काररूपेण तदीय चित्तमीश्वरसहगतं बाल्या-देवासीत् । परं यथा यथा तेषां चिन्तनं गम्भीरतरमात्मगतं च बभूव तथा तथा तस्मिन् 'रामे' सशोधनं जातम् । अन्ततो महात्मना राम ऐतिहासिकत्वं परित्यज्य पतितपावनोऽज्जन्मा किञ्चिदेकं तत्त्वमासीत् । एव तदीयो राम माहम्मदानां 'अल्लाहु' ख्रिस्तोयानां च 'गौडत' अभिन्नं कश्चिद् विलक्षणं एव जातं ।

वस्तुतो रामतत्त्वस्येदं सामाजिक विलक्षणं सार्वजनीनञ्च रूपं गान्धिनो न तावन् बुद्धिविलसितम्, किन्तु प्रत्यक्षोक्तमासीत् । सत्यपि विश्वस्मिन् प्रभावशालिनि शाङ्करवेदान्तविचारे द्वयमीश्वरदृष्टिः प्रभाविता नाभवत् । वेदान्तविचारस्य प्रतिपादनं स्वामिविवेकानन्दमहाशयेन देशे विदेशेषु च कृतम्, तदवगच्छतामपि महात्मनामीश्वरो विलक्षणं एव बभूव । तं स्वविचारस्य प्रकाशनं दार्शनिकानामेव पद्धत्या तत्प्रयुक्तपारिभाषिकशब्दप्रयोगपुरस्सरं कृतम्, तथा च तैरेकत्र स्पष्ट-मुक्तम्—

'I am an Advaitist and yet I can support Dvaitism. The world is changing every moment, and is therefore unreal, it has no permanent existence. But though it is constantly changing, it has something about it which persists and it is therefore to that extent real. I have therefore no objection to calling it real and unreal, and thus being called and एकान्तवादिन् or स्याद्वादिन् । But my स्याद्वाद is not the स्याद्वाद of the learned it is peculiarly my own २

१ पृष्ठम् XV (My Experience with truth')

१ 'Young India' जनवरी २१-१९२६ ई०

एवं यद्यपि महात्मानोऽपि सृष्टिजालं 'माया' इति सम्भावयन्ति, तथापि वेदान्तिनामिव तदीयविचारे जगन्मिथ्या नास्ति । वेदान्तिना मुक्तिर्यथा ज्ञानविषया भवति (ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः), परं महात्मानो मुक्तिलाभे आत्मसमर्पणं कृपालाभं च हेतुं परिकलयन्ति स्म ।

इत्थं विलक्षणोऽपीश्वरो यथावच्छिन्नं सामीप्येन वा सादृश्येन वा प्रकारान्तरेण समालोच्यते तदा तस्य वैष्णवानामीश्वरदृष्टिरेव तुलना समारोहति । यथा च श्रूयते एव यत् 'वैष्णव जन तो तेने कहिये जे पीर पराई जाणे रे' इत्यादि पद्यं तेषां प्रियतरमासीदिति । यथा च महात्मना स्वयमेकत्र निर्दिष्टं यत् तदीया विचाराः कथञ्चित् 'वाद' बुद्ध्या न स्वीकर्तव्या इति । इत्थं निर्देशेन तदभिमतमित्येव प्रतीयते यत् तदीयं चिन्तनं सत्यान्वेषणपरम् । सत्यस्य च स्वरूपं सर्वथा मानवोऽ-
शतयैव प्रत्येतुं शक्नोति । यथाऽऽवा कतिपये कस्यचिद् गजस्य विभिन्नमङ्गं स्पर्शन्तो भिन्नतया स्वस्पर्शानुकूलमेव मतमात्मनः प्रकाशयन्ति तथैव मानवानां सत्यस्य विनिर्णये पक्षपातो भवति । अतएव महात्मभिः साम्प्रदायिकानामिव इद-
मित्यमित्याग्रहवृद्धिं परित्यज्य विश्वजनीनभावनानुगतरैव स्वात्मन्येन ईश्वरचिन्तनं कृतम् ।

महात्मान ईश्वरास्तित्वविषये सन्दिहानैर्नास्तिवैर्नैव विवदन्ति स्म । यद् वस्तु प्रत्यक्षमिव यस्य गोचरो भवति तस्य साधने व्यर्थं श्रम इति मत्वा ततो वैमुख्य-
मङ्गो कुर्वन्ति स्म ते । ईश्वरोऽस्ति मसारे, तथापि स तव पारे स्थितः, स हि सर्वात्मना स्वात्मानं न प्रकाशयति, यथा कश्चित् कवि संपूर्णतया स्वरचनाभिर्न व्यक्तो भवतीति तदभिमतम् ।

एवमीश्वरविषये महात्मना स्वतन्त्रं सहजं च चिन्तनं सर्वथा भारतीयाया विद्वज्जनीनाया आध्यात्मि-
नदृष्टेरेव परमं प्रसादः, यो हि तदीयव्यक्तित्वं परि-
शीलयता बुद्धौ सामान्येन परिस्फुरति । तदीयेश्वरदृष्टिः सहजा स्वाभाविकी, न तत्र प्रदर्शनस्य कश्चिदवसरः । तथा साधारणोऽपि कश्चित् आत्मनः प्रदर्शनेन ईश्वरगाम्मुस्यमनुभवितुमर्हति ।

महात्मगान्धिन ईश्वरदर्शनम्

श्री श्रीरञ्जनसूरिदेव , साहित्याचार्य.

भारतीयविचारगारा प्रायेण दर्शनपरिवेशप्रचुरा वरीवर्ति । प्रमाणेन प्रमेयसिद्धिरिति भारतीयदर्शनानां समुद्देश्यम् । ईश्वरवादिदर्शनानां प्रमेयसिद्धिरन्तर्गतत्वाद्दीश्वरतत्त्वसिद्धावेव पर्यवसितेति मुविदितम् । राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी परम ईश्वरवादीति को न जानोते । तस्येश्वर खलु गीतोक्तदिशा सर्वव्यापक^१ आसीद्यतो हि स बहुव्यापके सामान्ये विद्वसित इति स्म । अपरञ्च, महात्मा गान्धी रामभक्तिविषये दृढविश्वास आसीत् । परं तु रामापेक्षया रामनाममहिम्नि तस्यास्था सुदृढेति तद्विचारमौक्तिकसंग्रहे 'मेरा नाम'^२ सङ्ग्रे पुस्तके बहुधा व्याकृतमस्ति ।

हिन्दूधर्मे हीश्वरस्यानेकानि नामानि सन्ति । अनेके जना रामं कृष्णञ्चैति-हासिकपुरुषत्वेन समाद्वियन्ते, अथ च राम दशरथपुत्र मन्यन्ते । स एव राम ईश्वररूपेणैव मर्त्यभूमावततार । तमेव पूजयित्वा नरा दुर्लभा मोक्षपदवीमायान्ति । इयमेव धारणा कृष्णविषयेऽप्यस्ति । अत्र हि कल्पनेतिहाससुदृढसत्यानामेवविध परस्परानुबन्धो विद्यते यदेतेषां पृथक्करणं नितरामसम्भवम् । विषयेऽस्मिन् 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहं'—मिति मन्यमानो महात्मा गान्धी स्वमनोभाव प्रकटयन्निगदति "यन्मया सर्वाण्यभिधेयानीश्वरस्य स्वीक्रियन्ते, परं तेषु हि निराकार सर्वगतो राम एव मन्मनोलोचनगोचरो भवति । मत्कृते मन्त्रां सीतापति-दशरथनन्दनश्चारायाम्या विभ्रुतोऽपि सन् सर्वशक्तिमानीश्वर एवेति, यन्नाम्नि हृद्गमे सति सर्वदुःखानि विनश्यन्ति ।"^३

अहमदावाद स्थितेन नवजीवनस्टेट्याख्येन संस्थानेन प्रकाशिताया 'गान्धी-जी' सङ्ग्रे ग्रन्थमालया^४ स्पष्टतयोद्बुद्धितमिदं यन्महात्मा गान्धी जनताजनार्दनयो-

१ 'ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।'—गीता, १८।६१ ।

२ मेरा राम गान्धी, प्र० मातृभाषामन्दिरम्, दारागञ्ज, प्रयाग, द्वितीय संस्करणम्, दृष्टम् ७ ।

३ गीता, ४।११ ।

४. मेरा राम, उपरिबत, पृष्ठम् ८ ।

५. खण्डम् ११, भाग २, पृष्ठम् १०५ ।

रेकत्वमनुभवति स्म । नरे नारायणत्वं प्रतिष्ठितमस्तीति मन्यते स्म । यतो हि शरीरभिन्नत्वेऽप्यात्मनोऽभिन्नत्वम् । सूर्यस्यैका मरीचि परावर्तनवैविध्यादनेकत्वमधिगच्छति । परं तु तदुदगमस्त्वेक एवास्ति । अतएवोक्तं वेदात्तवादिना—‘जीवो ब्रह्मैव नापरः’ जीवे ह्यज्ञाधिमाचनं ब्रह्मत्वप्रतिष्ठैव गान्धिन ईश्वरतत्त्वदृष्टिः । मानवव्यतिरिक्तो न हि कोऽप्यीश्वरस्तन्मते इति निश्चयश्चम् । मानवहृदयस्थमीश्वरमतिक्रम्य न हि कोऽपि गच्छेज्जगदीश्वररूपम् । वर्तते चोपनिषदावयम्—‘मृत्योर्मा-
ऽमृतं गमय ।’

श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य तत्परवर्तिनो रामानन्दकजीर-गुरुनान्धादे परम्पराया महारमा गान्ध्यापि अद्वैतवादस्यैव ईश्वरवादस्य वा समर्थक इत्यत्र नास्ति विचित्रित्वा-
धरारः । गान्धिना भूतानुसारेण^१ वस्तुतस्त्वीश्वर एव एव । ईश्वरस्त्वगमागोचरः,
बहुजनसमाजानां कृते नितान्तमज्ञातं वस्तु चेति । स खलु सर्वव्यापकः । स हि बिना
नेत्रं पश्यति, वणं बिना च शृणोति । स हि निराकारा भेदाभेदरहितोऽजगमा च ।
यद्यपि न सन्ति तस्य मानुषितृप्रभृतयः स्वजनाः, तथापि स मातृपितृपत्नीसन्तानादि
बहुभूतं पूजां स्वीकरोतीति तन्मानेकान्तायह । विद्वद्भ्यः यत् कष्टपापाणादिरूपै-
रपि स्वार्चनामन्त्रोपरोति । वस्तुतस्तु स खलु नैव बाधे नापि प्रस्तरम् । स खलु
हस्ताभ्यां गुतरां कुर्वन् । किन्तु यदा स प्रत्यभिज्ञायते तदास्माकमतिशयं समीपस्थो
जायते । उक्तञ्च गोस्वामिना महाबलितुल्योदात्तेन—

‘तोद जानं जीह देह जनाई । जानत तुमहि तुमहि होइ जाई ।’

अतो हीश्वरस्य गृहे गव्यमपारत्वज्ञानाप्रानुभूयो तस्मात्प्रियम् । व्यापारत्या-
नुभवः यिना तद्गुरुत्वमानं स्वाभाविकमेव । सन्त्यप्यनेकेषु दवेषु वेशः शेषमेव ईश्वर-
भजत इतीश्वरतत्त्वप्रतिपादने महामगगान्धिना वाचोपुक्तिरिति सुषोभि विमाध्वम् ।

गान्धिनो मते^२ ईश्वरविभूताविश्वमपि ज्ञेयं यन्महात्मा गान्धी वेदं कुराणयोरी-
श्वरस्यैव स्वीकरणे नानुभवति सङ्कोषदाह्मण्यम् । एवमेव ‘जैदावस्ता’-‘बाइ-
बिल’-‘ग्रन्थगार्व’ प्रभृतीनां धर्मग्रन्थस्वीकारे नास्ति विधिदपि धारण्यं तन्मानमे ।
तन्मते हीश्वरीयः श्रवाशः कस्यापि राष्ट्रस्य जातेर्वा नास्ति रजोया सत्ता । ईश्वर-
व्यापारत्वस्वीकारादेव हिन्दूधर्मं समायोजकत्व-व्यापित्वमनातन्त्रादिगुणैरेव परि-
स्थित्यनुसारं वैयर्थ्यवत् योऽहं धर्मस्य । हिन्दूधर्मं प्रतिष्ठितस्त्वेत्यस्य विषये
नास्ति पातुगमस्य गतानुगतिकत्वं वा । हिन्दूधर्मात् ईश्वरस्यावकाशे यथातन्त्रावतर-
न-

१. गान्धीजी-ग्रन्थमाला, उपरिष्ठा, पृष्ठ १०९ ।

२. उपरिष्ठा, पृष्ठ ११० ।

वेसर' परिकल्पनाप्रकारश्च । भारतीयदर्शनानां विचारवैविध्यस्य मतवैभिन्न्यस्य चेदमेव कारणम् ।

महात्मा गान्धी हिन्दूयवनयोरोश्वरबुद्धि-विषयके विचारवैभिन्न्ये एकत्वोपस्था-
पनाय कृतप्रयत्नो दरोदस्यते । तेन हि सर्वस्मिन् धर्मे सत्याहिंसयो पारमार्थिक-
सत्ता मृग्यते स्म । स खलु सर्वथा भगवदप्यितेन व्यक्तित्वेन विलसति स्म । स हि
वाह्यतोऽभ्यन्तरतश्च ईश्वराधीनं जीवनं यापयति स्म । अतो हि तेनोक्तम्—‘अहं
हि निन्दास्तुती सर्वशक्तिमति परमात्मनि न्यस्य स्वमार्गे गतिशीलोऽस्मि ।’ महात्मा
गान्धी हीश्वरस्याखण्डसत्ता प्रति भृशं विस्वासशील आसीत्, यतो हि स साम्प्रदा-
यिकविवादसन्दर्भे सततं कथयति स्म—‘ईश्वरकृतमखण्डत्वं न हि कोऽपि मनुष्यो
खण्डितुं शक्नोति ।’^२

महात्मगान्धिनो मते^३ होश्वरस्य नास्ति पुरुषाकृतित्वं नास्ति च व्यक्तित्व-
वैशिष्ट्यम् । किञ्चिद्विशेषणञ्चापि नास्ति । ईश्वरस्तु सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः । स हि
स्वयमेव नियमरूपेणावस्थितः, स्वयं नियामको न्यायकर्त्ता च । ईश्वरस्य साङ्गो-
पाङ्गवर्गनमद्यावधि न हि केनापि कृतम् । सर्वे दार्शनिकाश्रितकाश्च तस्य विराटरूप-
मनुभवन्तो नेति नेति तद्विषये प्रवदन्ति । अदृश्योऽद्भुतश्च भगवान् खलु त्रिकालद्वेषा
सर्वदा पूर्णश्चास्ति । एतत्प्रसङ्गे प्रसिद्धञ्चेदमुपनिषद्वाक्यम्—

पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

रामनाममाहात्म्य प्रकटयता महात्मगान्धिना ईश्वर-प्राप्तनिधिभूत रामनाम
स्वीकृतम् । रामनामद्वारेण हि स ईश्वरं भजते स्म । तन्मते ईश्वरकृतस्य नियमस्य
पालनमेवेश्वरजयः । तार्त्तिकदृष्ट्या यो हीश्वरनोत्पा साकं तदाकारतामधिगतो
नास्ति तत्कृते जपस्यावश्यकता । जपः नामोच्चारणं वा यस्य स्वासोच्छवासीभूतं
स खल्वोश्वरमय इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहः । ईश्वरमयत्वं तावदोश्वरनोत्पाभि-
ज्ञाने सहजयुद्धित्वं सन्तोतिपालने सहजभावत्वञ्च ।

ईश्वरसामोप्यार्थं प्रार्थनाया सातिशयं महत्त्वमङ्गीकरोति एव महात्मगान्धि-
महोदयः । राष्ट्रस्वतन्त्रतायै तत्प्रतिष्ठापनायै चारमसमर्पणविधिप्रतिक्षणस्य प्रथम-
पाठः प्रार्थनैवास्ति । प्रार्थनायै ईश्वरे सत्यपूता श्रद्धा नितान्तमावश्यकः । दिना-
श्रद्धा सत्याग्रहस्य साफल्यमावाप्तुमुभयसदृशम् ।

१. उपरिवत्, खण्डम् ११, भाग ३, पृष्ठम् २३८ ।

२. उपरिवत्, पृ० २७४ ।

३. मेरा राम, उपरिवत्, पृ० १९ ।

ईश्वरस्य सत्ता मानवेन प्रतिष्ठिता, अथवा ईश्वरो हि मानवेन निर्मित इति कुतर्कविषय खण्डयन् महात्मा गान्धो ईश्वरस्य स्वयसर्गसर्जकत्वमुपपादयति सतर्कं कथयति च^१ यदीश्वरो हि स्वयमेव सृष्टि स्वयमेव सष्टा । अतो हि कुतस्तन्निर्माणस्य प्रश्न ? अणोरणीयसो महतो महोषसो होश्वरस्य क्षुद्रमानवेन निर्माणस्य विषय एवोपहास्यतामधिगच्छति । अभियंता मानवो हि सेतुरचनाया क्षम पर नदीप्ररचनाया नास्ति तस्य किमपि सामर्थ्यम् । पीठिकाकरणे क्षमो वर्धकि काष्ठोत्पादने सर्वथा सामर्थ्यरहित । मानवा ईश्वरस्य परिकल्पनाप्राचुर्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, पर यो नदीकाष्ठयोस्तत्पादने सामर्थ्यविरहित स ईश्वरस्य निर्माणे कथं समयो भविष्यति । अनेन विचारवैदग्येन निश्चितमिदं यदीश्वरेणैव मानवो निर्मित इति शुद्धसत्यम् । मानवेनैश्वरो विनिर्मित इति तु सत्याभासमात्रम् । मानवस्य रचनापक्षे ईश्वरस्य कर्तृत्वम्, ईश्वरस्य मानवद्वारा रचनापक्षे तस्याकर्तृत्वम् । अतः सिद्धमिदं यदीश्वरः कर्तुं भक्तुं मन्यथा कर्तुं क्षमः । निगुणत्वात्तस्याकर्तृत्वं सगुणत्वाच्च तस्य कर्तृत्वं सुस्पष्टमेव । एतद्विपरीतं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरुदासीनोऽपीश्वरः परिकल्पनायामायाति । निषेधात्मकत्वं विध्यात्मकत्वं तदुभयनिष्ठत्वं च सर्वं खलु ईश्वराधीनमेवेति महात्मगान्धिनः प्रवचनप्रकर्षः ।

महात्मगान्धिनः प्रार्थनासभाया ईशोपनिषदं निम्नाङ्कितं प्रथमो मन्त्रः प्रत्यहं पापठयते स्म—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्स्य पश्यत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध, वस्यस्विद्वलम् ॥

अस्यापिमाशयो यमया सर्वं स्रु भगवते समर्पित्य, पुनश्च स्वीयावदयवतानुसारं तदुपयोगं करणीयः । विदोषनया ध्यातव्यमिदं यदस्माभिः परब्रह्मेषु किञ्चिन्मात्रमपि लोभो न करणीयः ।

अनेन हि परिज्ञायते यत्स्वकीयं सर्वस्वमीश्वरापितं कृत्वा तत्प्रदत्तवस्तूनां व्यवहारं तत्सेवार्थमेव कर्तव्यः । इदमित्यमत्र महात्मगान्धिनो ह्येश्वरापितभावनाया एव समर्थनं सञ्जायते । ईश्वरापिता मानव एवेदुसी धोषणां कर्तुं प्रभुः —

न स्वहं कामये राज्यं न स्वहं नापुनर्मयम् ।

कामये ॥ सतसनाप्राणिनामार्ति - नाशनम् ॥

राष्ट्रं हि महात्मगान्धिनो राष्ट्रस्यातन्त्र्यसंग्रिह्ये ध्यातव्यमीश्वरतत्त्वविधूतिः । ॥ सतसनां प्राणिनां दुःखं शारीरिणः मानवश्चापि भवेत् । परस्वमतो-

१. मेरा राम, उपरिखन्, पृष्ठम् ४१ ।

महात्मगान्धिनः ईश्वरदर्शनम् . १५

विकार पारतन्त्र्यादुदभूतमात्मदुःखं शारीरदुःखादपि समधिकं कष्टकरं भवति । ईश्वरस्तु स्वयं दुःखविनाशार्थं नहि समागच्छति, अपि तु स कम्पि मानव निमित्तरूपेण प्रेषयति प्रेरयति वा । अतो हि भगवत्सकाशात् परपोडाविनाशप्रार्थनाया अयमेवाशयो यद् वयं स्वयमेव तन्निमित्तं यत्नेम । प्रायनेय जातिसम्प्रदायादिभेदाभेदरहिता सर्वेषां समानरूपेण हितावहा । अस्या हि सर्वे जना सम्मिलिता भवितुं सगर्था । मनुष्यमानस्य कृतेयं प्रार्थना । यदेव प्रार्थनाविधिं साङ्गतां समिप्यति तदा जयदिदं स्वर्गराज्ये परिणतं भविष्यतीत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः ।^१

महात्मगान्धिन ईश्वरभावना भारतीयोपनिषदिकचिन्तनाधृता वर्तते । ईशोपनिषद् प्रथममन्त्रमाश्रित्य तत्कृतमिदं भाग्यमस्ति यत् समग्रमिदं जगदीश्वराच्छादितम् (ईशावास्यमिदं सर्वम्) । सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म, न हि बिद्भिदपि मामकीनम् । अतो हि मानवं सर्वं स्वकीयं वस्तुजातं भगवते समर्पितव्यम् । एतद्भाषनाया एवानुध्वनिः श्रीमद्भगवद्गीतायामस्ति—

‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।’^२

रामनाममहिमानं वर्णयता महात्मगान्धिना धाव्यते यद्गमनाम स्वात्मसमये साहाय्यं प्रयुज्यते । अस्मिन् हि एतादृशीं सन्तिर्वरोचति या वागवासनामीश्वरदर्शनस्य पवित्रेच्छायां परिणमयति । राष्ट्रपितृविचारेण वागवासना सावत्पुण्डलिनीमात्रायां पर्यायात्मिका । या स्वयमेव निरन्तरमेवमाना तिष्ठति । यथा भ्रान्तं प्रारब्धं एव प्रवृत्त्या सादृष्टं प्रतिद्वन्द्वितामाप्नुवन्नास्ते तर्ह्यवानया पुण्ड्रिकाया सह मानस्य स्वाभाविकी प्रतिद्वन्द्विता भवितव्या । अथ यः यत्नात्तादृशव्यवहारं या मायं ऊर्ध्वरेतां च भवेत् । यदा मानस उर्ध्वरेता जायते तदा तस्य बाह्याभ्यन्तरं सर्वं जगदीश्वरमयं प्रतिभाति ।^३ उर्ध्वरेतस्य तु निर्मतेः सर्वे भागा लभ्यन्ते । अत उक्तम्—
‘नायमात्मा बलहीना लभ्य ।’

अनुष्ठानमीश्वरासनमनसो महात्मगान्धिन ईश्वरविषयका निष्ठाश्रिता गीतानुगीता विधारा अपि महार्था सन्ति । तेन समुपपद्यते—

हिंसायां प्रतिरोधक ईश्वर एवास्ति । मायया तु तत्प्रतिरोधे निमित्तमात्रम् । यय होश्वरस्य सर्वनिर्गमरमिता रम । यतोहि स्वकीयवस्तुद्वयपुकारेण कर्मणि प्रमत्तव्यम् । ईश्वर निदृष्टः यदा निमित्तं निमित्तं च स्यात् । शिरोधार्यदां न कोऽपि निमित्ततामाप्नुयात् । अत्रापि यदापस्तम् । स्वयमेवाह स्वभावात्

१ मेरा राम, उपरिष्ठा, पृष्ठ ४७ ।

२ गीता, १८।६६ ।

विनाशको विकासकश्च भवामि । ईश्वर एवास्माकं तमोलोकाज्ज्योतिर्लोकं प्रेरयति । ईश्वरो ह्यपरमाणुपर्वतं सर्वत्र सर्वदा प्रतिष्ठितोऽस्ति । स्वात्मशुद्धयं हृदयाभ्यन्तरे तद्विद्यमानतानुभूतिगंमो रतया प्रकर्तव्या । स्वात्मबलप्राप्त्यर्थं एतदतिरिक्तो नान्यः कोऽप्युपायः । अतोहि स्वात्मशक्त्यै ईश्वरानुभूतमहौषधमिव फलप्रदेति । ये केऽपि ग्रामवासिनः स्थिरतनगरवासिनः, सर्वेपामादर्शरचनायामीश्वर एव मध्यविन्दुर्भवितुमर्हति । साम्प्रतम्, राम एव जनताया जनार्दनरूपेण प्रतिष्ठितः । भारतीयजनताया जीवनस्याधिकतमो भागो विशेषतस्तु रोमशोकादिपीडाघातक्षणे उपायशून्यतावस्थायामीश्वरमेव मध्यविन्दुरूपं परिकल्प्य स्वा निष्कृतिं निर्वृतिञ्च लभते ।^१

अतोहि भारतीयजीवनस्य कृते ईश्वरसत्तायाः स्वीकृतिरनिवार्या वरीवर्ति । किन्तु स्मरणीयमिदं यदीश्वरो हि न कोऽपि व्यक्तिविशेषः, स हि जीवच्छक्तिरूपेण सर्वत्र रमते । सर्वं जगत्स्मिन्नेव समाहितमस्ति, अत एव स ईश्वरो मानवबुद्धि-सीम्नो दूरं दूरतरमिति किं बहुना प्रजल्पितेन ।

१. मेरा राम, उपरिखन्, पृष्ठम् ५१ ।

२. विशेषपरिचयार्थं 'मेरा राम' (उपरिखन्) पुस्तकं द्रष्टव्यम् । एतत्सन्दर्भे गीताया आन्धिष्टुता आनासक्तियोगव्याख्यापि पर्यवलोकनीया ।

गान्धि-ज्ञानमीमांसा

श्रीदशरथसिंह., एम० ए० (लब्धस्वर्णपदकः,)

गान्धि-दर्शने ज्ञान-मीमांसाया महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । ज्ञान-मीमांसा दर्शन-शास्त्रस्य सा शाखा वर्तते यस्या सम्बन्ध ज्ञानविषयकान्वेषणेन सहास्ति । तत्त्व-वादिभिरतत्त्ववादिभिः, विश्लेषणवादिभिर्वा समग्रवादिभिः, सर्वविधैः दार्शनिकैः ज्ञानस्य स्वरूपे, प्रकारे, नाम्नि, साधने, सत्यतायामसत्यतायाश्च प्रत्यक्षरूपेण परोक्ष-रूपेण वावश्यमेव विहितो विचारः । गान्धिमहोदय एक समग्रवादी दार्शनिक आसीत् । सोऽपि ज्ञान-विषये स्वविचारं प्रस्तुतवान् ।

गान्धिनो ज्ञान-मीमांसा दार्शनिकानां ज्ञानमीमांसभ्यो भिन्नास्ति । प्रायो-व्यवसायिदार्शनिका विभिन्नशास्त्रासु दर्शनस्य बौद्धिकस्तरे चिन्तनं कुर्वन्ति । तेषु क्रमशः स्वसिद्धान्तं प्रस्तुवन्ति । गान्धि नेतादृशो व्यवसायी दार्शनिक आसीत् । स दर्शनस्य न कस्यामपि शास्त्राया वादनिर्माणस्य श्रेष्ठा कृतवान् । अतो ज्ञान-सम्बन्धे-ऽपि क्रमशः स न कमपि स्वसिद्धान्तं प्रस्तुतवान् । स व्यावहारिकदार्शनिकरूपेण केवलं सत्येन सह प्रयोगं कृतवान् । एतस्यैव प्रयोगस्य परिणामस्वरूपः प्रकाशः ज्ञानस्य विभिन्नशास्त्रासु समागतं, तस्य ज्ञानमीमांसाया अप्येष एवेतिहासोऽस्ति । ज्ञानस्य स्वरूपे, सीम्नि, साधने प्रकारे च स पृथक्-पृथक् गम्भीरतया विचारं न कृतवान् । परन्तु दैनिकजीवने संभवसमस्यानां समाधानान्वेषणे तथा जनैः दृष्टाणां प्रश्नानामुत्तरदाने ज्ञानस्य वास्तविकस्वरूपे, सीम्नि प्रकारे च पूर्णः प्रकाश आपत्ति-तोऽस्ति । अतो गान्धि-ज्ञानमीमांसाया विचार-प्रसंगेऽस्माकमप्रावधानं परममनि-वार्यं विद्यते ।

द्वितीयं दस्तव्यमयमेतदस्ति यत् गान्धिनो ज्ञानविषयको विचारः तस्य तत्त्वविष-यकविचारेष्वाधृतोऽस्ति । अतोऽस्य ज्ञानसिद्धान्तं चरमतत्त्व-स्वरूपसन्दर्भे एव बोद्धव्योऽस्ति ।

उपनिषत्सु कथितमस्ति यत्—“ऋतेज्ञानाथ मुक्तिः” । अन्येऽपिभारतीयाः दार्शनिका इमं सिद्धांतं सत्यं मन्यन्ते । गान्धिमहोदयोऽपि सत्यज्ञानाभावे मुक्तिं संभवा न मनुते । प्राचीनयवनदेशीयदार्शनिकमुकरातसदृशः सोऽपि ज्ञानमेव

सद्गुण स्वीकृतवान् । तस्यै पदद्वयो विश्वासोऽस्ति यत् सत्यज्ञानाभावे नोचितं कार्यं भवितुं शक्नोति । उचितकार्यं सत्यचिन्तनस्यैवाभिव्यक्तिर्विद्यते । स उक्तवान्—
 "A man is but the product of his thought, what he Thinks he becomes " ? अतो नैतिकजीवनकृतेऽनिवार्यं उचितज्ञानस्य सद्भावोऽस्ति ।

इदानीं प्रश्नः समुत्थितो भवति यत् यथार्थज्ञानं किमस्ति ? गान्धिवृष्ट्याध्यात्मिकज्ञानमेव यथार्थज्ञानमस्ति ।

एतादृशेनैव ज्ञानेन व्यक्तिः समाजश्च मुक्तिप्राप्तौ सफलौ भवतः । तदनुसारं मानवः अज्ञानकारणे न बद्धो भवति । अज्ञानेनैव सौर्जन्यविकार्याणि कुरुते तथा सर्वविषयदुःखं पीडितो जायते ।^२ अज्ञानकारणादेव स आत्मानं सत्यस्यैव स्वस्य वाशं न मत्वा क्षणभङ्गुरं शरीरं मनुते । शरीरस्वीकृत्या तस्मिन् नैतिकसुखस्य लाक्षा जायते तथैतेन तस्य जीवनं महीर्णं जायते । स निःस्वार्थलोको एव रतो निवसति तथा सामाजिकजनानां प्रेम्णा वञ्चितो भवति । स प्रेम शिक्षते एव न । परन्तु प्रेम विना न व्यक्तिः कल्याणं भवितुं शक्नोति नचा समाजस्यैव । गान्धिवृष्ट्याऽनुभूतवान् यत् प्रेमभ्रंशमेव व्यापकं विनाशं व्यक्तिस्माजौ स्ववास्तविकस्वरूपं प्राप्स्यतः ।

प्रेम्णा उत्पत्तिरकस्मात् मानवमनसि न जायते । एतस्य विकासः आध्यात्मिकज्ञानस्य विकासेन भवति, यद्धि यथार्थज्ञानमस्ति । एतेनैतत् स्पष्टमस्ति यत् मानवस्य चरमलक्ष्यप्राप्तौ यथार्थज्ञानस्य प्रमुखं स्थानमस्ति ।

यथार्थज्ञानसम्बन्धे गान्धिनो दृष्टिकोणो व्यापकोऽस्ति । केचन पाश्चात्यविचारका यथार्थज्ञानमन्यजानात् पूर्णतः पृथक् विधाय शोचन्ति । पाश्चात्या अनुभववादिन इन्द्रियानुभवप्राप्तप्रत्ययैः निर्मिताभ्येव वाक्यानि यथार्थज्ञानमीप्सि स्यादितवन्तः । एतदविपरीतं बुद्धिवादिन बौद्धिकप्रत्ययैः निर्मिताभ्येव वाक्यानि यथार्थज्ञानरूपेण स्वीकृतवन्तः । 'कान्ट'-सदृशं समीक्षावादी ज्ञानमस्याभाविकरूपेण बुद्धिप्रत्ययानामनुभवप्रसूतसामग्रीणाञ्च समन्वयमन्यतः । विश्लेषणवादिनो यथार्थज्ञानं सार्थकशायपर्यन्तमेव सीमितं रक्षितवन्तः । यत् महत्त्वपूर्णतमं विश्लेषणतमकवाक्यं यावदेव सीमितमस्ति ।^३

रहस्यवादिन रहस्यात्मकानुभूतेः प्राप्तं ज्ञानमेव वास्तविकं ज्ञानमन्यन्तः ।^४

1 Selection from Gandhi, N K Bose P 21

२ गान्धीजीने १९३४वे भूकम्पको मनुष्येन द्वारा दृष्टाद्युक्तं रूपं किये गये पापका परिणाम माना था ।

३ Language Truth and Logic, Ayer

४ Bradley, Bergson, इत्यादि विचारकानि रहस्यात्मकं अनुभूतिमे प्राप्तं ज्ञानमेव वास्तविकं माना है ।

द्वितीयरूपेणैवं वक्तुं शक्यते—यदनुभववादिनः भौतिकंविज्ञानं बुद्धिवादिनः गणित-
तर्कशास्त्रञ्च समीक्षावादिनः मध्यममार्गं तथा रहस्यवादिनोऽलौकिकज्ञानं वास्त-
विकमादर्शं मन्वते ।

गान्धिनोदृष्टिकोण उपर्युक्तसमस्तविचारापेक्षया व्यापकोऽस्ति । एतद्दृष्ट्य-
चरमतत्त्वं सत्यं वर्तते, शाश्वतमस्ति । एतस्य शाश्वतसत्यस्यानेके पक्षाः सन्ति ।
तेषामपि स्वेपु पर्याप्तं महत्त्वं विद्यते । सत्यस्य समग्रपक्षाणां ज्ञानाय कस्यापि विशेष-
प्रकारस्य साधनस्याग्रहो नापेक्ष्यते । अतः शाश्वतसत्यमिन्द्रियानुभवसीमायां
बद्ध्वा संरक्षणमसम्भवं विद्यते । न तद्बुद्धि-तर्कयोः संकर्षणशृङ्खलासु संयमनीयं
भविष्यति । तत्केवलसार्थकवाक्यानां पिहितप्रकोष्ठे एव रक्षितुं शक्यते । तदलौ-
किकानुभूतिभ्यः पृथक् रहस्यात्मकानुभवस्य शून्ये विलीनं कर्तुं न शक्यते । सत्यस्य
विभिन्नपक्षाणां ज्ञानं विभिन्नसाधनैरेव कर्तुं शक्यते । पार्थिववस्तूनां ज्ञानमिन्द्रिया-
नुभवेन, दूरस्थवस्तूनां ज्ञानं बुद्ध्या तथा विवेकेन, परमसूक्ष्मवस्तूनां ज्ञानमन्तर-
नुभूत्या तथा कियता वात्तानां ज्ञानमाप्तवाक्यैः संभवमस्ति ।

सत्यम्येतस्मिन् नैतत्कथयितुं शक्यते यत् सम्पूर्णसत्यस्य ज्ञानमस्मभ्यं पार्थि-
वेनानेन शरीरेण भवितुं शक्यते । सम्पूर्णसत्यसम्बन्धेऽस्मभ्यं श्रद्धा-विश्वासयोः साहाय्यं
प्राप्तव्यं भवति ।^१

स उक्तवान्—

It is impossible us to *realize* perfect truth so long as
we are imprisoned in this mortal frame. We can only
Visualize it in our imagination. We can not through the
instrumentality of this ephemeral body. See base to base
Truth which is eternal. That is why in the last resort we
must depend on faith.

सत्यस्याभिःप्रकृतिरसीमातोऽगान्धिदृष्ट्या ज्ञानमप्यनन्तं विद्यते । अतो ज्ञानं
सीमितं कर्तुं न शक्यते । तदनुसारं दैनिकानुभवेन यदस्माभिर्ज्ञानं प्राप्यते, तेना-
स्मावमात्मज्ञानेऽनन्तं विस्तारो जायते । एतादृश्येव प्रक्रियाग्रेऽपि कार्यशीला
तिष्ठति । नवानिर्गन्धमिरानुभूतिभिराध्यात्मिकज्ञाने बुद्धिर्जायते । तथास्मासु नव-
नवानां कर्तव्यानामुदयो भवति । परन्त्वेतेन सत्ये किमपि परिवर्तनं न जायते ।
सत्यं तदा एकसद्गुणमेव तिष्ठति । स उक्तवान्—

१. सर्वदा मन्दिर, पेज. (१) Selections from Gandhi N. K. Bose
P. 8

Knowledge is limitless and So also the application is truth every day we add to our Knowledge of the Power of the Atman and we shall keep on doing ever the same New experience will Teach us New duties But Truth shall ever be the same.”^१

एवं प्रकारेणैतादृशं प्रतीयते यत् सर्वेऽनुभवाग्रस्मानन्ततो गत्वात्मज्ञानाश्रयो-
न्मुखमेव नयन्ति । अतः सर्वप्रकाराणि ज्ञानान्यात्मानुभवस्यैव साधकानि सन्ति ।
येन प्रकारेण सर्वेषां चिद्विन्दूनां क्रिया ईश्वरलक्ष्यस्य साधिका मता
सन्ति, तेनैव प्रकारेण गान्धी सर्वप्रकाराणि ज्ञानान्यात्मज्ञानस्य साधकानि
स्वीकृतवान् ।

गान्ध्यानुसारं किमपि ज्ञान पूर्णं नास्ति । यतोऽज्ञयावत् यत्किमपि ज्ञानमस्माभि-
र्वैज्ञानिकमाध्यात्मिकं वाचासं तत्सर्वं सम्पूर्णज्ञानस्य परमभूद्भाशोऽस्ति । अतः
स उक्तवान्—

“We do not know all the laws of God nor their work-
ing. Knowledge of the tallest Scientist or the greatest
spiritualist is like a particle of dust.”^२

अतः सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं वृत्तमवधेयमिदमस्ति यत् गान्धी ज्ञानमाध्यात्मिक-
मपि पूर्णं नामन्यत । अद्वैतवेदान्तवादिभिराध्यात्मिकज्ञानं पूर्णं स्वीकृतम् । परं
गान्धिमतेनास्मिन् दैनिकं विकासो भवति । पूर्णाध्यात्मप्राप्तिरसम्भवा विद्यते ।
सत्तत्त्विनोवाभावे ब्रह्मेत्यस्यैव तथ्यमेतत् स्वीकृतवान् । स उक्तवान् यत् येन
प्रकारेण विज्ञाने नव-अवनियमानामनुसन्धानं भवति, तथैवाध्यात्मज्ञानेऽपि नव-नव-
शोधस्यावश्यकतास्ति ।^३

यतः सम्पूर्णज्ञाने विजयप्राप्तिरसम्भवास्ति, अतः सर्वप्रकारेण प्रमादेभ्योऽपि
मुक्तिलाभो मानवकृतेऽप्यसम्भवोऽस्ति । सर्वप्रकारेभ्योऽन्यथेभ्योऽपि मुक्तिलाभोऽप्योत्तर-
कृपयैव सम्भाव्यते । एव प्रकारेण गान्ध्यानुसारं ज्ञानमेव सद्गुणो विद्यते । ‘आध्या-

१. गग इण्डिया, ८-४-२६ पेज १३१ Selection from Gandhi N. K.
Eose P 13

२. Harijan, 16

३. हरिजन, 16-2 1934 P 4 (3) Science and self Knowledge
P. 22

त्मिव ज्ञानमेव श्रेष्ठतमज्ञानमस्ति । ज्ञानमनन्तमस्ति तथा प्रमादेभ्यो मुक्तिरीश्वर-
वृत्त्यैव भवितुं शक्यते ।

गान्धिनो ज्ञान-मोमासायामाप्तवाक्यस्य, बुद्धेरन्तर्वोधस्य च विवरणमायात-
मस्ति । अत एषु प्रत्येकमवलम्ब्य विचार क्रियते ।

आप्तवचनम्

गान्धीअन्यभारतीयदार्शनिकसदृशमेव शब्दप्रमाण ज्ञानस्य साधनं स्वीकृतवान् ।
परन्तु तदनुसारमाप्तवचनं स्वस्मिन् पूर्णं नास्ति । साधारणतया जना धर्मग्रन्थानां
प्रामाणिकज्ञानान् च वचनानि विनातर्कं विवेकं चोदयूतानि कुर्वन्ते । गान्धी महोदय
एतस्य विरोधं कृतवान् । स उक्तवान् यत् सर्वप्रकाराण्याप्तवचनानि बुद्धिविवेनाभ्या-
परीक्षयाणि भवेयुः । अतः आप्तवचनं तावदेव सत्यमस्ति यावत् तदबुद्ध्यनुकूल-
स्यात् । ऋते तर्कविवेकाभ्यामेतत्स्वीकृति उर्वरमस्तिपक्षस्य लक्षणमस्ति ।^१

आप्तवचनस्योपयोगं प्रत्येकाश्रयायाः कर्तव्याऽपि नास्ति । यत्र बुद्धेः प्रवेश-
सरलतया सम्भवेत्, तत्रोत्तमोत्तमस्याप्याप्तवचनस्यावश्यकता न भवति ।

स कथितवान् यत् काऽपि धर्मग्रन्थः यदि सौम्यबुद्धेरेवमात्मन आदेशस्य
विरुद्धोऽस्ति, तदासौ सरलतया त्यक्तुं शक्यते । स उक्तवान्—

“I would regret all extrascriptural authority if it is in conflict
with sober reason or the dictates of the heart”

परमेतत्स्यैतत् तात्पर्यं, नास्ति यदाप्तवचनात् किमपि ज्ञानं प्राप्यते) यत्र बुद्धेः
प्रवेशो न भवितुमर्हति तत्राप्तवचनस्य, श्रद्धाविश्वासयोश्च साहाय्यं ग्राह्यं भवति ।
यथेश्वरसन्दर्भे ज्ञानं नन्द्रियानुभवे जायते न वा बुद्धिसाहाय्येन । एतत्कृते तु
यस्य शास्त्राणामेव प्रामाणिकव्यक्तीनामनुभूतेरेवाधिता भवाम । अत ईश्वरीय
ज्ञानं विश्वाससहायेनैव भवितुं शक्नोति ।

प्रश्न एष उत्थितो भवति यदाप्तवचनं विना तर्कं कथं न ग्राह्यो भवेत् ? किं
शास्त्राणि नेश्वरवचनानि सन्ति । यदि तानीश्वरवचनानि तदा का तर्क-
स्यावश्यकता ? गान्धी मनुत यत् शास्त्रवचनमोश्वरप्रेरितमस्ति परमेतस्मिन् सत्यपि
स नैतन्मनुत यत् शास्त्रं साक्षात् रूपेणेश्वरकृतमस्ति । तदनुसारं शास्त्ररचना धर्म-
प्रवक्तृकरीश्वरद्वैतं वा क्रियते । तदनन्तरं तदुपरि विभिन्नटिप्पणयः क्रियन्ते । एत-

१ यग इडिया, ६-१९'२६, पेज ३४७

२ यग इडिया, ७-१०-१९२६ पेज ३४७

प्रक्रियानन्तरं तज्ज्ञानमस्माभिः प्राप्यते । अत एतादृशं ज्ञानं साक्षात् रूपेणैश्वरप्रदत्तं न वक्तुं शक्यते । एतादृशे ज्ञाने प्रमादशङ्का भवति । अतः प्रत्येकधर्मग्रन्थस्य वार्तासु जन निर्णयाधिकारं गृहीतवान् ।^१

गान्ध्यानुसारं शास्त्रं बुद्धेः पूरकमस्ति । अतो यद्येतत् बुद्धेरतिक्रमणं कुर्यात्तदा तस्याः परिस्थित्या तस्य परित्यागो विधेयः । योपवाधिष्टस्य न्यायप्रकरणेऽपि कथितमेव । गान्धी तस्य प्रेरणां गृहीतवान् ।^२

अपि पौरुषमाद्येयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधः न,
अन्यत्वाप्यर्थमपि त्याज्यं मार्गं मार्गैकमेवित्नाम् ।
युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि,
अन्यत्तृणमिव त्याज्यं पृथक् पदमज्जन्मना ।

अर्थात् मानवनिर्मितं शास्त्रं तदैव स्वीकार्यं यदा तद् विवेकानुकूलं स्यात् । यदा नद् विवेकानुकूलं नास्ति, तदा तद् बहिष्कार्यं स्यात् । तथापि तदीश्वरप्रेरणया स्वत्वप्रतिपादनं करोति । सदेवास्माभिरोचित्यभावनया परिचालितं भाव्यम् । यदि बालकोक्तं एव युक्तिपूर्णं स्यात् तदा ता अपि ग्राह्या भवेयुः । यदि किमपि ब्रह्मणेरितमपि वाप्य भवेत्, परतन् विवेकपूर्णं न स्यात्, तदा तत्सर्वं त्याज्यं भवेत् ।

गान्धी स्वानुभवैर्नैतदुक्तवान् यत् तत्र बुद्धेः प्रवेशः सरलतया स्यात्, तत्र कस्यापि प्रमाणिकजनस्योक्तोद्घरणे हानिकरमपगतं च वर्तते ।^३

धारणं स्पष्टमस्ति यत् यदा वयं कस्यापि प्रमाणिकजनस्य कथनमनुमानस्या धारयिता मन्यामहे, तदा तत् अनुबूलप्रतिबूलयोग्ययोरापि पक्षयोर्दुष्टं वक्तुं शक्नुमः । अर्थात् व्यक्तिः स्वपूर्वधारणानुकूलं तस्माद्विषयं निष्काशयितुं शक्नोति । अतः एतादृशे ज्ञाने तत्पस्यान्वेषणं न जायते । अतएव गान्धी महापुरुषाणामुक्त्या-धारे निगमन-प्रक्रियामसंगतमुक्तवान् ।

एवमेतत् स्पष्टमस्ति यत् यद्यपि गान्धी शास्त्रं प्रमाणं स्वीकृतवान्, परन्तु तस्य सोमामप्यङ्गीकृतवान् । बुद्धेरतद्विद्वत्तस्य च विरोधिनः शास्त्रवचनस्य तस्य ज्ञानमीमांसायाः ॥ विमपि स्थानमस्ति ।

१. हरिजन ५-१२-१९३६ पृष्ठ ४

२. In search of the supreme, Kheyo P 108,

३. Young India 8-13-128 P 75 & ibid, p 316

वैद्विज्ज्ञान-भोमांसा

उपरि वयं गान्धिन द्वादशप्रमाण-सम्बन्धे एतद्दृष्टवन्तो यत् तदीया सत्यता तदेव तिष्ठति, यदा सा बुद्धेरखूला भवति । परमेतस्य तात्पर्यमेतत् कदापि नास्ति, यद्बुद्धिरेव ज्ञान-प्राप्ते ध्येष्ठनम साधनमस्ति । यथा द्वादशज्ञानस्यात्मीया मर्यादा विद्यते, तथैव बुद्धेरपि स्वीया सीमास्ति । गान्धी महोदय एतत्स्वीकृतवान् । बुद्धेः सीमोपरि विचारात्पूर्वं बुद्धे स्वरूपस्य तथा तस्या भावनया सह सम्बन्धस्य ज्ञानमनिवार्यमस्ति ।

बुद्धि गान्ध्यानुसारमस्माक मस्तिष्केन सम्बद्धा वसते तथा भावनाया सम्बन्धोऽस्माक हृदयेन सह्यस्ति ।^१ तथापि बुद्धिभावनयो कश्चनान्तरिरोधो नास्ति । वस्तुतः सतत विवेकपूर्णं जीवनयापने कौञ्चि विचार भावनाया विश्वासस्य वा रूपं दधाति ।^२ यदि कस्मिन्नपि विश्वास बुद्धितत्त्व विद्यमान न भवेत् तदा तादृशो विश्वासोऽप्य विश्वास एव उच्यते । अन्वविश्वासस्य च जीवने किमपि महत्त्वं नास्ति । स विश्वासरूपं यदापि न गृह्णाति ।^३

अतएवैतदुक्त्याधार एवैतदपि कथयितुं शक्यते यत् बुद्धिहीना भावना वासं नातिरिक्तमपरं किमपि नास्ति । अतो बुद्धि-भावनयोर्मध्ये गम्भीर सम्बन्धा विद्यते । विनोदामहोदय स्पष्टरूपेण एतदुक्तवान् यत् भावना बुद्धेरेव परिणामोऽस्ति । यदा बुद्धि परिपक्वा भवति, सा परिनिष्ठिता भवति । तदैतादृशी बुद्धिरेव भावना कथ्यते ।^१ एव प्रकारेणैतत् स्पष्टमस्ति यत् बुद्धिभावनयो कोप्यन्तविरोधो नास्ति । तथापि द्वयोरैक्यं स मन्यते । एतद्भेदं हृदय निधायदानीं बुद्धि-सीमा-परिज्ञानं विधेयम् ।

गान्ध्यानुसारं बुद्धि ज्ञानप्राप्ते साधनमवश्यमस्ति परमेतन्मर्यादा वसते यदा बुद्धि स्वसीमातिव्रमणं करोति, तदा सा भयङ्करो राक्षसी जायते । अतो बुद्ध्या सत्यस्य सर्वज्ञा न ज्ञातुं शक्यन्ते । अतो बुद्धे सर्वशक्तिमत्ता न स्वोक्तिपते ।

इदानीमेव प्रश्नो जायते यद् बुद्धि स्वसीमाया अतिक्रमणं कदा करोति ? यदा बुद्धि नैतिककार्याणां सम्पादने बाधा समुपस्थापयति, तदा सा स्वसीमाया अतिक्रमणं करोति । अधिकाधिका बुद्धिवादिनः प्रत्येककार्यरिम्भात् पूर्वं तर्कं न कुर्वन्ति, ते भावनया कार्यं विदधति । अतो महत्त्वपूर्णकार्याणां सम्पादनकृते भावनाया

१ I bid 11/10 '28 P 340

२ I bid 14, 4. 1927 P. 120

३ I bid 14 4 1927 P, 20

एवावश्यकता भवति । बुद्धिः सदा सन्मार्गगमनेतुमिच्छति । परमनया कार्यं न सम्पाद्यते । कार्यसम्पादनार्थं भावनायाः विश्वासस्य सकल्पस्य चापेक्षा भवति । इदानीं गान्ध्यानुसारं जीवनं कर्तव्यानुसारं कार्यानुसारं वा किमपि नास्ति । अतो यदा कस्यापि कार्यस्य सम्पन्नतायाः बुद्धिः बाधिका भवति, तदा तत्रैषा सीमातिक्रमणं करोति । अतोबुद्धिः सदा निर्देशिकास्वरूपैव ग्राह्या भवेत् । तया हृदय-कार्याणामतिक्रमणं न विधेयम् ।

बुद्धिद्वारेण सत्यस्य बाह्यरूपमेव ज्ञायते । अनया वयं मनुष्यस्यान्तःस्थामनुभूतिं न ज्ञातुं शक्नुमः । अन्तःस्थानुभूतीनां प्राप्त्यर्थं मस्तिष्कधरातलमपहाय हृदय-धरातलस्य प्राप्तिरपेक्षिता भविष्यति । असह्यपीडास्वनुभूतास्वेवात्मगह्वरे गन्तुं शक्यते । अतः स्पष्टमस्ति यद् बुद्धिरन्तःकरणे प्रवेष्टुर्नार्हति । परन्तु महत्त्वपूर्ण-कार्यकृतेऽस्माभिः तत्रापि प्रवेशो बाञ्छनीयो भवति ।

गांधिमहोदयः एतदुक्तवान् यत् बुद्धिः रहस्यात्मकशक्तेः ज्ञानमस्मभ्यं दातुं समर्था न भवति । एतत्तत्पक्षं नैतदस्ति यद् रहस्यात्मकमबौद्धिकमस्ति । अतः एतादृशे ज्ञानेऽबौद्धिके स्वीकृते न तद्विकृतं कल्प्यते । एतादृशस्य ज्ञानस्य यथार्थता महापुरुषाणामनुभूतिभिस्तथा तेषां परिवर्तितव्यक्तित्वमेव ज्ञायते । अतः एतत् स्पष्टमस्ति यत् सर्वप्रकाराणि ज्ञानानि बुद्धेरपिदण्डेनैव न मीयन्ते । किञ्चिदेतादृशं ज्ञानमस्ति, यदस्माभिरन्तर्ध्वनिमिदं प्राप्यते । यस्मै गान्धिना तत्रात्मनः सज्ञा प्रदत्ता । अतोऽस्य ज्ञानस्य सम्यग्धेऽपि तस्य विचाराः ज्ञेयाः स्युः ।

अन्तरनुभूतिः

गान्धी स्वजीवनकालेऽनेकेषां स्वान्तरात्मानुसारं महत्त्वपूर्णं निर्णयं कृतवान् । अतः एतादृशज्ञानस्य तस्य ज्ञानमोमासायाः परं महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । एतादृशं ज्ञानं दार्शनिकभाषायाम् अन्तरनुभूतिगद्देनाऽतर्बोऽशब्देन वा व्यबह्रियते ।

अन्तरात्मनो ध्वनिविषये गान्धी वक्षितवान् यत् एषोऽस्मात् मध्ये प्रभोरीद्वरस्य ध्वनिरस्ति । अस्माकमन्तःशक्तिरेतादृशो विद्यते या यदा कदा स्ववेदनाप्रकाशाय प्रेरयति । एषा शक्तिः कदापि न वञ्चनां करोति । इयं कदाचित् संसारस्य समस्तप्रियजनानां निर्णयानां विरोधे वचनाय कथयति । अस्याः सम्बन्धोऽस्माकं हृदयस्य विशेषभागिनः भवति । इयं शक्तिरस्मान् महाकार्येभ्यः सदा प्रेरयति ।

एतस्याः शक्त्या प्राप्तिः सततप्रयत्नेन भवति । केवलमिच्छया नैषा नोपयते । बालकेषु, पशुषु, मूलेषु च नैषोत्पद्यते । एषा प्राप्तिः कठिनानुशासनस्यावश्यकता भवति ।

अन्तर्ध्वनि व्यक्तिस्माजयो भेदरूपेऽपि नो मन्यते । योध्वनि व्यक्तिवृत्ते सत्योऽस्ति स एव समाजकृतेऽपि तथास्ति । अतो वैयक्तिक-सामूहिकात्मनोर्भेदगणना नोचिता विद्यते ।

येनैषा शक्तिरूपलब्धा, स जन कातरो भवति । यत स आत्मानं कदाप्यन्येभ्य श्रेष्ठ न मनुते । तस्मिन् पूर्णा विनम्रता तथान्यवाक्श्रवणाय तत्परता भवति । स सदा स्वापराधश्रवणाय सज्जो भवति ।

प्रायो वैज्ञानिका एतादृश ध्वनिभात्मसमूचनसज्जया समलङ्घुर्वन्ति । तथाहि तं यथार्थज्ञानकोटौ न गृह्णन्ति । पर गान्धी त विशेषार्थे—आत्मसमूचन स्वीकृतवान् । एतदात्मसमूचनमस्ति, यतोऽस्माकमन्त करणेध्वीश्वरध्वनिरस्ति । एषध्वनि न दैत्यध्वनि वदयते, यथाहि वैज्ञानिका मन्यन्ते । इम ध्वनिं प्रत्येकजन श्रोतुं शक्नोति यदा स एतदर्थं निर्धारितनियमान् पालयति ।

अन्तरनुभूतेरुल्लिखितविवरणेनैतत्स्पष्टमस्ति यत्सर्वविधज्ञानेध्वस्य महत्त्वपूर्ण स्थानमस्ति । अन्यैरप्यध्यात्मवादिभि दार्शनिकैरेतज्ज्ञान सर्वोत्तमं स्वीकृतम् । यस्य ज्ञान वयं बुद्ध्या न प्राप्नुम, तस्य ज्ञानमन्तरनुभूत्या सरलतया जायते । गान्धिनैतादृशमपि ज्ञान नाबौद्धिक कथितम् । अतोऽस्य ज्ञानस्य बुद्ध्या सह न कोऽपि विरोधो विद्यते । डा० राधाकृष्णनोऽपि बुद्ध्यन्तरनुभूत्योर्मध्ये विरोध न स्वीकृतवान् । स कथितवान् यदेपानुभूति बौद्धिकज्ञानानुशासनेनैव लभ्यते । गान्धिनेऽप्येतन्मान्यमस्ति । गान्धिन एतज्ज्ञानस्य विशेषतैपास्ति यदेतस्य ज्ञानस्योपयोग केवलमात्मज्ञाने ब्रह्मज्ञाने वा न भविष्यति । प्रत्युतास्योपयोग दैनिकसमस्याना समाधानेऽपि भविष्यति । यदि गान्धिन ज्ञानसम्बन्धि विचारस्य समीक्षा क्रियेत तदैतत्, स्पष्टरूपेण प्रतीयते यत्तस्य ज्ञानसम्बन्धिविचारा केवलबौद्धिकव्यायामार्थमेव सन्ति, प्रत्युत जीवनस्य निपुणतायै । स एतदुक्तवानपि—“तद्दर्शन यस्य सम्बन्ध जीवनेन सह नास्ति, भूतशरीरसदृश विद्यते” सम्प्रति विशेषत आमेरिका दार्शनिका ज्ञानसम्बन्धे मार्गान्वेषणे तथा सिद्धान्तस्थापने व्यस्ता भवन्ति । तेषां विचारेषु शास्त्रीयता, सूक्ष्मता तथा स्पष्टतावश्यमेव प्राप्यन्ते पर तेषां सम्बन्ध सम्पूर्णजीवनस्य विकासेन सह नास्ति । तेषां स्थिति केवलमस्माक मस्तिष्कधरातल एव भवति । चरित्रे तस्य प्रभावो न लक्ष्यते । परमेष्ठा गान्धिन एव विशेषत विद्यते यत् ज्ञान-मीमांसायामपि सम्पूर्णजीवनस्य सफलता वाञ्छिता ।

गान्धिनो ज्ञानमीमासा जैनदार्शनिकानां स्याद्वादस्यानेकान्तवादस्य च परं समीपेऽस्ति । अतएतेषां विचारेषु विवादस्यालोचनायाश्च न किमपि स्थानं वर्तते । एतेषां ज्ञानसम्बन्धिविचारेषूपयोगितायां सर्वथा सद्भावो वर्तते ।

एतेषां विचारस्यैका द्वितीया विशेषतयेवमप्यस्ति यत् सर्वाणि ज्ञानान्यध्यात्मवादेन सह संबद्धानि सन्ति । अतस्तैरस्मभ्यं चरमलक्ष्यप्राप्तौ सहायता लभ्यते अतः किमपि ज्ञान नानुपयोगि विद्यते ।

गान्धी ज्ञानं शक्तिस्वरूपं ज्ञातवान् । सर्वा शक्तयोजन्त आध्यात्मिकशक्तयैव परिणता, जायन्ते । अतः सर्वविधानि ज्ञानान्यन्तत आध्यात्मिक ज्ञान एव परिणतानि भवन्ति । परमेतेन व्यावहारिकजीवनस्याल्पापि क्षतिर्न जायते ।

अन्तर्ध्वनि व्यक्तिसमाजयो भेदरूपेऽपि नो मन्यते । योध्वनि, व्यक्तिकृते सत्योऽस्ति स एव समाजकृतेऽपि तथास्ति । अतो वैयक्तिक-सामूहिकात्मनोर्भेदगणना नोचिता विद्यते ।

येनैषा शक्तिरूपलब्धा, स जन कातरो भवति । यत स आत्मान कदाप्यन्येभ्य श्रेष्ठ न मनुते । तस्मिन् पूर्णा विनम्रता तथान्यवाकुश्रवणाय तत्परता भवति । स सदा स्वापराधश्रवणाय सज्जो भवति ।

प्रायो वैज्ञानिका एतद्दृश ध्वनिमात्मसूचनसज्जया समलङ्घुर्वन्ति । तथाहि स यथार्थज्ञानकोटौ न गृह्णन्ति । पर गान्धी त विशेषार्थे—आत्मसूचन स्वीकृतवान् । एतदात्मसूचनमस्ति, यतोऽस्माकमन्त करणेऽबोश्वरध्वनिरस्ति । एष ध्वनि न दैत्यध्वनि वक्ष्यते, यथाहि वैज्ञानिका मन्यन्ते । इम ध्वनिं प्रत्येकजन श्रोतु शक्नोति यदा स एतदर्थे निर्धारितनिधमान् पालयति ।

अन्तरनुभूतेऽल्लिखितविवरणेनैतत्स्पष्टमस्ति यत्सर्वविधज्ञानेष्वस्य महत्त्वपूर्ण स्थानमस्ति । अन्यैरप्यध्यात्मवादिभि दार्शनिकैरेतज्ज्ञान सर्वोत्तमं स्वीकृतम् । यस्य ज्ञान वयं बुद्ध्या न प्राप्नुम, तस्य ज्ञानमन्तरनुभूत्या सरलतया जायते । गान्धिनैतादृशमपि ज्ञान नाबौद्धिक कथितम् । अतोऽस्य ज्ञानस्य बुद्ध्या सह न कोऽपि विरोधो विद्यते । डा० राधाकृष्णनोऽपि बुद्ध्यन्तरनुभूत्योर्मध्ये विरोध न स्वीकृतवान् । स कथितवान् यदेपानुभूति बौद्धिकज्ञानानुशासनेनैव लभ्यते । गान्धिनेऽप्येतन्माग्यमस्ति । गान्धिन एतज्ज्ञानस्य विशेषतैपास्ति यदेतस्य ज्ञानस्योपयोग केवलमात्मज्ञाने ब्रह्मज्ञाने वा न भविष्यति । प्रत्युतास्योपयोग दैनिकसमस्याना समाधानेऽपि भविष्यति । यदि गान्धिन ज्ञानसम्बन्धि-विचारस्य समीक्षा क्रियेत तदैतत्, स्पष्टरूपेण प्रतीयते यत्तस्य ज्ञानसम्बन्धिविचारा केवलबौद्धिकव्यायामार्थमेव न सन्ति, प्रत्युत जीवनस्य निपुणतायै । स एतदुक्तवानपि—“तद्दर्शन यस्य सम्बन्ध जीवनेन सह नास्ति, मृतशरीरसदृश विद्यते” सम्प्रति विशेषत आमेरिका दार्शनिका ज्ञानसम्बन्धे मार्गान्वेषणे तथा सिद्धान्तस्थापने व्यस्ता भवन्ति । तेषां विचारेषु शास्त्रीयता, सूदमता तथा स्पष्टतावश्यमेव प्राप्यन्ते पर तेषां सम्बन्ध सम्पूर्णजीवनस्य विकासने सह नास्ति । तेषां स्थिति बेबल्मस्माक् मस्तिष्कधरातल एव भवति । चरित्रे तस्य प्रभावो न रक्ष्यते । परमेपा गान्धिन एव विशेषता विद्यते यत् ज्ञान-मीमांसायामपि सम्पूर्णजीवनस्य सफरता वाञ्छिता ।

तेमाञ्जत्यवादिन सत्येन जयति ।' ब्रह्मादत्तस्य गुणान् श्रुत्वा मल्लिकस्य मृत ब्रह्मा-
दत्त प्रशस्य स्वकीय रथ पश्चात् कृतवान् । तथैव महात्माऽपि दुर्जनान् सुजनतया
दुर्गुणान् च गुणैर्जेतुं यतते स्म । अवया नीत्या तस्य विजय न केवल विपक्षाणां
शरीरेषु अपितु हृदयेषु अभवत् ।

अहिंसापरोपकारविषये गान्धिनो दर्शनम्—सामान्यतः जनानामिदं धारणा
विद्यते यदुपकारवृत्तिर्येषा जनानां हितं सम्पादयति । अहिंसकोऽपि परपोषानिवारको
भवति । परन्तु महात्मनः सिद्धान्तं नितरां भिन्न एवासीत् । महात्मा गान्धी मनुते
स्म यत् परोपकारकर्ता परस्य हितं सम्पादयति किं तु प्रथमं स्वस्य हितं करोति ।
यदि स्वकीय शरीरे कस्मिन्नपि अवयवे पोषा भवति तर्हि आत्मप्रदेशसम्बन्धात्
सर्वमेवाङ्गं पीडायुक्तं भवति, ततः सर्वतः पोषा दूरीकर्तुं यतते । यस्यात्मा महान्
भवति तस्य प्रेम व्यापकं भवति । यदि स्वसमक्षे कोऽपि प्राणी दुःखो भवति तर्हि
तस्य दुःखं स्वात्मनि सत्कामति । यथा पुत्रस्य पोषा दृष्ट्वा माता व्यथिता भवति,
पुत्रस्य व्यथा यदा दूरीभवति तदा मातुर्वेदनाऽपि दूरीभवति । यः स्वहृदये सक्ता-
न्तस्य परस्य दुःखस्य दूरीकरणाय यतते, स प्रकारान्तरेण स्वहृदयस्य दुःखं दूरी-
कर्तुमेव यतते । अहिंसकं परस्य वेदना दृष्ट्वा विरुलं व्यथितश्च भवति, स्वस्य
व्यथा दूरीकर्तुमेव परस्य वेदना दूरीकरोति यदा परस्य वेदना दूरीभवति तदा
अहिंसकस्य हृदये शान्तिर्भवति गान्धिनो जीवनस्य बहूनि उदाहरणानि विषयेऽस्मिन्
सन्ति । एका कथा विद्यते यत् एकस्य पुत्रस्य विषये द्वयोः मात्रो कलह आसीत् ।
ते पुत्र स्त्रियस्य प्रति कर्षतः, यदा कर्षणेन पुत्रं दुःखी आसीत् तदा तस्य पुत्रस्य
यथार्था जननी पुत्रस्य दुःखेन दुःखिनी भूत्वा पुत्रं त्यजति, कथयति च इमं पुत्र
त्वमेव पालय, यत् पुत्रस्य यथार्था जननी तस्य पुत्रस्य वेदना सोढुमसमर्थाऽसीत् ।

समाजमशाधनाय स्वमशोधनमावश्यकम्—जनाः कथयन्ति यत् समाजस्य
समूहस्य वा हितं सम्पादनीयम् समाजस्योद्धाराय समाजदोषाणां परिमार्जनमावश्यकं
वर्तते इति । किन्तु गान्धिनः सिद्धान्तोऽयमासीत् यत् व्यक्तेरुद्धारणं समाजस्योद्धार-
भवति । अन्येषां दोषपरिमार्जनार्थं स्वदोषान् परिमार्जय । यदा गान्धी युवाऽपि
वस्थापि अकार्यं पश्यति स्म तदा स्वशुद्ध्यर्थमुपवासं करोति स्म । तस्य विश्वास
आसीत् यदात्मशोधनेन परेषां शुद्धिः स्वयमेव भवति ।

सैन्यशक्त्यपेक्षायाऽऽवश्यकत्वलोपसौ—महात्मनः कथनमासीत् यद् यदि
कस्यापि देशस्य जनता स्वात्मशक्तिमवबुध्येत तर्हि कोऽपि वैदेशिक शासकः तस्या
उपरि शासनं कर्तुं न प्रभवत् । सैन्यशक्तिवशेन यदि सर्वा जनता नश्यति तर्हि
जनानामभावे कस्योपरि शासनं परिप्यति । सैन्यबलं भयमुत्पादयति, किन्तु सैन्य-

गान्धि-नीतिदर्शनम्

प्राध्यापकः कञ्छेदीलाल, एम० ए०, साहित्याचार्यः

महात्मा गान्धी तेषु महात्मसु एक आसीत् यै. प्रतिपादिताना सिद्धान्ताना पालनं स्वजीवने कृतम् । महात्मा गान्धी तं सिद्धान्तं सिद्धान्तरूपेण न मनुते स्म, यस्य सिद्धान्तस्य पालनं जीवनेऽशक्यं भवेत् ।

नीतिकारा कथयन्ति “शठे शाठ्यं समाचरेत्” किन्तु महात्मनो नीतिविपरीतासीत् । स कथमिति स्म यत् विरोधिगुणेनैव प्रस्तुतगुणस्य परिमार्जनं शक्यम् । यथाऽन्धकारस्य नाशः अन्धकारेणैव न भवति, किन्तु प्रकाशेन भवति, पापप्रक्षालनं पापकर्मणा न भवति, किन्तु पुण्यकर्मणा पापप्रक्षालनं भवति । मलप्रक्षालनं मलेन, पङ्कप्रक्षालनं पङ्केन न भवति किन्तु जलेन पङ्कादिप्रक्षालनं भवति । अनेनैव प्रकारेण शठस्य शठता शाठ्याचरणेन न दूरीभवति अपितु विनयाचरणेन शठता दूरीभविष्यति ।

जातककथासु राजोवादजातकनाम्नी एका कथा विद्यते । वाराणस्या ब्रह्मदत्त-कुमारो राजा स्वदेशेऽसितलोकप्रिय आसीत् । स चिन्तितवान् मम देशस्य जना मम शासने निवसन्ति, अतएव ते मम नियन्त्रणभयात् मम प्रशंसां कुर्वन्ति । अन्यदेशं गत्वा स्वसन्ध्ये जनानां कीदृशी सम्मतिर्विद्यते इति ज्ञातव्यम् । रथमारुह्य सारथिं निवेश्य देशान्तरं प्रचलितः । तथैव कोसलदेशात् मल्लिकार्जुनो नृपः स्वसम्बन्धेऽन्य-देशस्य जनानामभिप्रायान् ज्ञातुमागच्छतासीत् । एकस्या नद्याः सेतौ उभयो रथाबन्धोन्मस्य समक्षमास्ताम् । सेतो संकीर्णत्वात् रथयो वस्यापि रथस्याग्रे गमनं शक्यं नासीत् । उभयो रथयो मूतो स्वकीयस्य रथस्य पश्चात्करणे स्वकीयस्य राजकुमारस्यावमानं भवता पश्चात्कर्तुं तत्परी नास्ताम् । उभो मूतो निर्णयं कृत-वन्तौ यत् यो राजकुमारः अन्यापेक्षया ह्येनं स्यात् तस्य रथ एव पश्चात्करणीय इति । वयमि, राज्यविस्तारे, विद्यायामग्न्यासु च बलासु उभावेव राजकुमारो समा-नावास्ताम् । वस्य रथः पश्चात्करणीय इति समस्याऽऽसीत् । अन्ते कोसलराज-कुमारस्य मूतोऽब्रवीत्—“मम राजकुमारः मानिनः मानेन, दूरं शीघ्रेण, शटं शाठ्येन जयति ।” ब्रह्मदत्तस्य मूतेन वक्षितम्—“यदि इमे गुणा तर्हि अरगुणा के ? मम राजकुमारस्तु लुब्धं दानेन, अभिमानिनं विनयेन, बहिर्न श्रमया, दुर्जनं राजन-

नीतिपु धर्मस्य सम्बन्धः—महात्मनो गान्धिनः स्पष्टं मतमासीत् यत् नीति-
धर्मेण सहाभिन्नः सम्बन्धो वर्तते । नीतिबीजं धर्मजलेन यदि न सिञ्चेत् तर्हि
फलार्थं बीजे प्ररोह एव नोद्भविव्यति । धर्मजलेन विना नीतिबीजं शुष्कता याति ।
अथ च नीतिरूपा मूलभित्तिर्न स्यात् तर्हि धर्मरूपस्य भवनस्य उच्छेदः स्यात् ।
अतएव सर्वे धर्मप्रचारका धर्मेण सह नीतिं संयोजयन्ति ।

नीतिबलं महत्तमम्—शरीरबलेन बुद्धिबलं महत्तरं भवति, मनुष्यः । पशुस्य-
शरीरेण बलवत्तरो नास्ति, तथापि स श्रेष्ठो वर्तते । शरीरबलेषु शृङ्गाः, महिषा,
गजा इत्यादयः मनुष्यापेक्षया बलवत्तरा सन्ति, यदि जनास्तैः सह शरीरयुद्धं
करिष्यन्ति तर्हि जनानां पराजयो भविष्यति, किन्तु बुद्धिबलेन जनाः बलवतः पशून्
स्वयसो कुर्वन्ति । युद्धकाले येषां महतां सेना भवति त एव विजयं न लभन्ते अपितु
येषां राज्ञां सेनापतयः बुद्धिमन्तः भवन्ति ते राजानः अल्पसैन्ययुक्ता अपि जयं
लभन्ते । अनेन सिद्धयति यत् शरीरबलात् बुद्धिबलं महत्तरं वर्तते ।

गान्धिना लिखितं यत् डाबिनमहोदयस्य मतानुसारेण शरीरबलात् बुद्धिबलं
महत्तरं भवति, किन्तु नीतिबलं शरीरबुद्धिबलभ्यां महत्तमं वर्तते । नीतिबलस्य
समग्रे बुद्धिबलमप्युक्ता अपि न प्रीभूय पराजिताः भवन्ति । संसारे जीवनस्य लोभः
सर्वेषां प्राणिनां भवति । यस्य बलं भवति स एव जीवति किन्तु शरीरबलात्
बुद्धिबलं, बुद्धिबलादपि श्रेष्ठं नीतिबलं भवति । गान्धिना दस्तदधाना बहून्पुदाह-
रणानि लिखितानि । प्रोचदेशस्य जनता बुद्धिशालिनी आसीत् किन्तु यदा तस्य
देशस्य जनता नीतिं तत्याज तदा तस्य जनतायाः बुद्धिरेव शत्रुः संजाता । मनुष्यस्य
गर्वरूपोऽस्ति तस्यैव कण्ठे पतति ।

यसुधैव कुटुम्बकम्—महात्मा धामदामचन्द्राणां सिद्धान्तं प्रभावित आसीत् ।
महात्मा गान्धी न केवलं मानवान् अपितु सर्वान् जीवान् पशून्, कीटादीनपि आरम-
बन् पश्यति स्म । एकदा बारागारे स्वर्षाडारक हृत्पीजनमपि कण्टकपीठ्या
व्याकुलं दृष्ट्वा तस्य व्यथा निराकृतवान् । स गान्धिनो विपरीतं समस्तो बभूव ।
उदारचरितानां यमुधैव कुटुम्बकम् भवति किन्तु अधुना तनजनानां सिद्धान्तः
अस्याः नीतिविपरीतो वर्तते । ते स्वकुटुम्बमात्रं संसारं मन्यन्ते । यदि स्वस्य कुटुम्बं
स्वस्य गुरायुक्तं च वर्तते तर्हि ते संसारे कस्यापि प्राणिनः दुःखं न पश्यन्ति, न
च कस्यापि वेदनां शृण्वन्ति । स्वस्य कुटुम्बरयः गुरायां सर्वेषामन्येषां जनानां प्राणिनां
याग्रहितं कर्तुं तत्पराः भवन्ति । ते नीतिमनोतिथयः न गणयन्ति । भारतवर्षे इयं
प्रवृत्तिर्वर्धमाना वर्तते । अतएव सर्वत्र अज्ञानारस्य साम्राज्यं वर्तते । रामकीय-
सेवकाः जनश्रयाः कार्यं परस्य कार्यं मन्यन्ते, ते सेवानायेन सद्भावनाया च

बलस्य हृदये कोऽपि प्रभावो न भवति । आत्मबलं सैन्यबलात् प्रभावकरं भवति ।

नीतिधर्मविषये महात्मनः प्रशस्ताभिप्राया — (क) परोपकारः सज्जनस्य भोजनम्—महात्मना गान्धिना नीतिधर्म इत्याख्ये पुस्तके लिखितं यत् कोऽपि सत्पुरुषः कीर्तिकामनामात्रेण परोपकारं न करोति अपितु परोपकारं विना स व्याकुलः भवति, यथा जनः भोजनं विना न जीवति तथैव परोपकारं करणं सज्जनस्य भोजनं वर्तते ।

(ख) नीतिकार्यं विफलाऽपि नीतिनं दोषकारिणी—न्यायमार्गस्य नीतिमार्गस्य वाऽऽचरणं कुर्वन् जनः यदि विफलो भवति तथापि नीतेर्न्यायस्य वा दोषो नास्ति अपितु ये जनाः नीतिं न्यायं वा त्यजन्ति स एव दोषभाजनानि सन्ति ।

(ग) नीतिकार्यं सदभिप्रायेण कर्तव्यम्—नीते न्यायस्य ज्ञानमानं न पर्यतिमपितु नीते न्यायस्य सज्जनानां च नीते न्यायस्य वा पालनं जीवने आवश्यकं वर्तते । नीतियुक्तं कार्यं यद्यपि सत्कार्यं भवति किंतु सत्कार्यकरणमात्रं पर्याप्तं नास्ति, अपितु तत्कार्यं सदभिप्रायेणापि कृतं न वा इत्यपि विचारणीयम् । द्वौ जनौ एकमेव कार्यं कुरुत, एकस्य कार्यं नीतियुक्तमयस्य च नीतिरहितं भवेत् । एको जनो वयया द्वौभावमवाप्य दीनेभ्यो भोजनं ददाति, द्वितीयो मानं कीर्तिं वा लब्धुं दीमानं भोजयति । उभयोः कार्यं तुरयं वर्तते किन्तु प्रथमस्य कार्यं नीतियुक्तं विद्यते ।

(घ) नीतिकार्यं निर्भयं कर्तव्यम्—नीतियुक्तं कार्यं सदभिप्रायेण कृतमपि यदि निर्भयतापूर्वकं कृतं, परेणा नियन्त्रणं विना कृतं च भवति, तदेव कार्यं नीतियुक्तं भवति । यदि किमपि सत्कार्यं परेणा नियन्त्रणेन भयेन वा कृतं तर्हि तत्कार्यं नीतियुक्तं न भवति । यथा कोऽपि श्रेष्ठो सेवकस्य मासिकवृत्तिं कर्तव्यबुद्ध्या वर्धयति तदा तत्कार्यं नीतियुक्तं भवति अथ च स्वामी जानाति यदि सेवकायाधिका वृत्तिर्न दीयत तर्हि सेवकः कार्यं त्यक्षति, तेन चाहं दुःखी भविष्यामि, अतएव तस्य सेवकस्य वृत्तिं वर्धयति तर्हि वृत्तिवर्धनं नीतियुक्तं न भवति । इंग्लैंडस्य राज्ञः द्वितीयरिचर्डस्य समीपे यदा कृपकाणां समूहः क्रोधवशात् स्वाधिकार-आचनार्थं प्राप्तः तदा भयात् राजाऽधिकारपत्रं हस्ताक्षरं कृत्वा कृपकेभ्यः दत्तवान् किन्तु यदा कृपकेभ्यो भयं दूरीभूतं तदा तेन राज्ञा स्वप्रदत्तमधिकारपत्रं निरस्तम् । तस्य द्वितीयरिचर्डस्येदं कार्यं कथमपि नीतियुक्तं नासीत् । नीतिमार्गं वीराय महावीराय वा भवति । भीरवो जना नीतिमार्गं चलितुं न प्रभवन्ति ।

नीतिपु धर्मस्य सम्बन्ध — महात्मनो गान्धिनः स्पष्टं मतमासीत् यत् नीतै-
 र्धर्मेण सहाभिन्नः सम्बन्धो वर्तते । नीतिबीजं धर्मजलेन यदि न सिञ्चेत् तर्हि
 फलार्थं बीजे प्ररोह एव नोद्भविव्यति । धर्मजलेन विना नीतिबीजं शुष्कता याति ।
 अथ च नीतिरूपा मूलभित्तिर्न स्यात् तर्हि धर्मरूपस्य भवनस्य उच्छेदः स्यात् ।
 अतएव सर्वे धर्मप्रचारका धर्मेण सह नीतिं संयोजयन्ति ।

नीतिबल महत्तमम् — शरीरबलेन बुद्धिबलं महत्तरं भवति, मनुष्यः पशुभ्यः,
 शरीरेण बलवत्तरो नास्ति, तथापि स श्रेष्ठो वर्तते । शरीरबलेषु ऋक्षाः, महिषाः,
 गजा इत्यादयः मनुष्यापेक्षया बलवत्तरा सन्ति, यदि जनास्तैः सह शरीरयुद्धं
 करिष्यन्ति तर्हि जनानां पराजयो भविष्यति, किन्तु बुद्धिबलेन जनाः बलवतः पशून्
 स्वबले कुर्वन्ति । युद्धकाले येषां महती सेना भवति त एव विजयं न लभन्ते अपितु
 येषां राज्ञा सेनापतयः, बुद्धिमन्तः भवन्ति ते राजान् अल्पमैत्र्ययुक्ता अपि जयं
 लभन्ते । अनेन सिद्धयति यत् शरीरबलात् बुद्धिबलं महत्तरं वर्तते ।

गान्धिना लिखितं यत् डाविनमहोदयस्य मतानुसारेण शरीरबलात् बुद्धिबलं
 महत्तरं भवति, किन्तु नीतिबलं शरीरबुद्धिबलाभ्यां महत्तमं वर्तते । नीतिबलस्य
 समक्षे बुद्धिबलवयुक्ता अपि नग्नोभूय पराजिताः भवन्ति । वसारे जीवनस्य लोभः
 सर्वेषां प्राणिनां भवति । यस्य बलं भवति स एव जीवति किन्तु शरीरबलात्
 बुद्धिबलं, बुद्धिबलादपि श्रेष्ठं नीतिबलं भवति । गान्धिना दन्तखाला बहून् युदाह-
 रणानि लिखितानि । ग्रीसदेशस्य जनता बुद्धिभालिनी आसीत् किन्तु यदा तस्य
 देशस्य जनता नीतिं तत्प्राज तदा तस्य जनतायां बुद्धिरेव क्षयः संजाता । मनुष्यस्य
 गर्वबोधोऽस्ति स्वस्यैव कण्ठे पतति ।

वसुधैव कुटुम्बकम् — महात्मा श्रीमद्रामकृष्णसिद्धान्तं प्रभावित आसीत् ।
 महात्मा गान्धी न केवलं मानवान् अपितु सर्वान् जीवान् पशून्, कीटादीनपि आत्म-
 बत् पश्यति स्म । एकदा बारागारे स्वपीडाकरकः हृष्टो जनमपि कष्टवपीडया
 व्याकुलं दृष्ट्वा तस्य श्वाया निराकृतवान् । स गान्धिनो विपशोऽपि समक्षो बभूव ।
 उदात्तरितानां वसुधैव कुटुम्बकृत्या भवति किन्तु अधुना तनजनानां सिद्धान्तः
 अस्या नीतैर्विपरीतो वर्तते । ते स्वकुटुम्बमात्रं सारं मन्यन्ते । यदि स्वस्य कुटुम्ब-
 स्वस्यं मुग्धयुक्तं ॥ वर्तते तर्हि ते संसारे बस्याऽपि प्राणिनः दुःखं न पश्यन्ति, न
 च बस्यापि घेदना शृण्वन्ति । स्वस्य कुटुम्बस्य मुगार्थं सर्वेषामन्येषां जनानां प्राणिनां
 याऽहितं वक्तुं तत्तरा भवन्ति । ते नीतिमनीतिमपि न पश्यन्ति । भारतवर्षे इयं
 प्रवृत्तिर्वर्धमाना वर्तते । अतएव सर्वत्र भ्रष्टाचारस्य साक्षात्कारं वर्तते । राजकीय-
 सेवकाः जनतायां कार्यं परस्य कार्यं मन्यन्ते, ते सेवाभावेन सद्भावनाया च

जनतायाः कार्यं न कुर्वन्ति । उत्तरोचलीमेव सर्वत्र जनतायाः कार्याणि भवन्ति ।
नोतिबलेन रहितस्य देशस्य पराजयः अयं च विनाशः सम्भव एव ।

अर्थनीति — महात्मा गान्धी रस्विनमहोदयस्य पुस्तकं पठित्वा तस्य चिन्तनेन
प्रभावितः आसीत् । गान्धिनोऽर्थशास्त्र-विषये चिन्तनं दार्शनिकस्य चिन्तनेन न्यूनं
नास्ति । अर्थशास्त्रं केवलं धनलाभस्य विवेचना करोति । अर्थशास्त्राणां शास्त्रं केवलम्
धनार्जः शास्त्रं विद्यते इति जनानां धारणा । धनं तु अनेकोपायैः प्राप्यते, एकस्मिन्
युगे यूरोपमहादेशे जनाः धनिकः विपदानेन हत्वा तस्य धनेन स्वयं धनिकाः भवन्ति
स्म । अधुना व्यावसायिका निर्धनेभ्यः स्वारूपदार्पणं मिश्रणं कृत्वा धनिकाः भवन्ति ।
अयं प्रयोगोऽपि विपदं कृत्वा धनिकीभवनमिव विद्यते । अयं प्रयोगः धनिकीभवनस्य
कलाप्येवा विज्ञानं विद्यते । परन्तु नोतिरनीतेर्वा विवेकः त्यक्त्वा धनार्जनं भवति ।
धनं साधनमात्रं मन्तव्यम्, धनेन सुखं दुःखम् उभयं सम्भाव्यते, यदि धनं विवेकिनो
हस्तं गच्छति तर्हि वृषिर्भवति, अन्नमुत्पद्यते, कृपया विदोषं श्रमं कृत्वा सन्तोष
रुभज्ते । परन्तु दुर्जनस्य हस्ते धनस्य सञ्चयेन युद्धस्य सामग्री निर्मायते, जनानां
सर्वनाशो भवति । युद्धे सलमावुभौ नश्यत ।

नैतिकनियमैरर्थशास्त्रे स्नेहस्य सहानुभूतेश्च संसर्गो भवति । स्नेहस्य
सहानुभूते संसर्गेणैव कार्यस्य सफलता दृश्यते केवलमर्थशास्त्रनियमेन कार्येषु
सफलस्य न दृश्यते । यदि सेनानायकः अर्थशास्त्रस्य नियमानुसारेण सैनिकैः सह
अवहरति, तदा निर्दिष्टं कार्यं न सम्भवम् । सेनापतेः सैनिकानां मध्ये स्नेहस्य
सहानुभूतेश्च वस्तुमेव यथार्थं दलं भवति । स्नेहेनैव सैनिकः सेनापत्यर्थं मर्तुं तत्सरो
भवति ।

सैनिकः परेषां जीवनशाशयः न भवति, अपितु स जनानां प्राणरक्षार्थं स्वजी-
वनं समर्पयति । सैनिकः सैनिकपदग्रहणसमये एव स्वजीवनं राष्ट्राय समर्पयति ।
अयमेव नियमः प्राङ्ग्विवाकस्य, चिकित्सकस्य, धर्मोपदेशकस्य कृते विद्यते । प्राङ्ग-
विवाकेन मरणपर्यन्तमपि व्याय प्राप्त्यर्थं प्रयतितव्यं, चिकित्सकेन प्राणसङ्कटेऽपि
आतुरस्योपचारः कर्तव्यः । धर्मोपदेशकः प्राणसंकटेऽपि सञ्ज्ञानं नीत्युपदेशं समागं
च प्रदर्शयेत् ।

व्यापारिकक्षेत्रे बनेरिदं स्वीकृतं यत् व्यवसायिनः कार्यं केवलं धनसञ्चयो
वर्तते, किन्तु यथार्थरूपेण इयं मान्यता त्रुटिपूर्णा वर्तते । यदि व्यवसायो केवलं
नीत्याज्जीव्या वा केनाऽपि प्रकारेण धनं सञ्चिनोति तर्हीदं तस्य कार्यं चौर्यमेव
विद्यते । अथा सैनिकस्य कर्तव्यं राष्ट्रहिताय प्राणत्यागो विद्यते, तथैव व्यावसायि-
कस्य कर्तव्यं जनहिताय न केवलं धनत्यागः किन्तु प्राणत्यागोऽपि विद्यते । सर्वेषु

राज्येषु व्यवसायिनः कार्यमावश्यकवस्तूनां व्यवस्थाकरणं विद्यते । घनस्य लाभस्तु तस्यानुपेक्षिकं फलं विद्यते । व्यावसायिको बहुभ्यो जनेभ्यः सेवायां यवसरं दत्त्वा जीविकां ददाति । कतिपयकालकां स्वनिवासस्थानं त्यक्त्वाऽन्यत्र कार्यं कुर्वन्ति । तत्र व्यावसायिका एव बालानां पित्रोः स्थाने भवन्ति ।

सार्वजनोपभोग्यशास्त्रमेव कल्याणवरलोचनप्रियं च भवति । सार्वजनोपभोग्य-शास्त्रस्य अर्थं उचितस्थाने, उचितसमये सुखदायकानां दुःखनिवर्तकानाञ्च वस्तूनां उत्पादनं सप्रहृष्टम् । यः कृपकं समये उत्पादनं करोति, यः शिष्टकारं उचितं कार्यं करोति या स्त्री समये भोजनं पचति ते सर्वे यथार्था अर्थशास्त्रिणः सन्ति । ये जना समस्तस्य राष्ट्रस्य सम्पत्तिवर्धने सलग्नाः सन्ति, ते यथार्था अर्थशास्त्रिणः सन्ति । अनेन प्रकारेण महात्मनो गान्धिनः अर्थशास्त्रविषयेऽपि नूतनं दर्शनं विद्यते ।

यद्यपि महात्मनो गान्धिनः नाति-सिद्धान्ता पूर्वं महापुरुषप्रतिपादिताः सन्ति तथापि तेषां विषये मौलिकचिन्तनेन एव स्वजीवने पालनेन च गान्धिसिद्धान्ता "गान्धिनोति" रिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धाः सन्ति । तस्य सिद्धान्ता गान्धिदर्शननाम्नाऽपि प्रसिद्धाः सन्ति । गान्धिनो विचारेषु समन्वयो दृश्यते अतएव तस्य विचारधारा सर्वोदयनाम्नाऽपि ज्ञायते । गान्धिनोति जनकल्याणकारिणी, समाजव्यवस्थापिका च वर्तते ।

महात्मागान्धिनो जीवन-दर्शनम्

श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः, एम० ए०,

न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्य

अयन्ति ते महात्मानो गान्धिनः सत्यशालिन ।

भास्ति येषां यज्ञ काये जरामरणज भयम् ॥

महत्प्रमोदावहमेतत् यद् वर्षेऽस्मिन् प्रायोऽल्लिले विश्वस्मिन् भारतस्य राष्ट्रपितु महात्मागान्धिन शतसप्तत्सरोमहोत्सव परया श्रद्धा-भक्त्या परिचात्यते । १७६९ मितेशवीप्रवत्सरे अक्तूबरमासस्य सोमने द्वितीये दिने प्रेष्ठेनानेन भारतवसुधरा-लङ्कारेण न केवलमस्काभेव राष्ट्र समुदभासित स्वावतरणेन, प्रत्युत विश्वस्मै भारत प्राणपद सत्याग्रहवागीधूय श्रवणाञ्जलिपुटपात्रेण पाययित्वा भीतिकता हालाहलस्य तापशामकोऽमोघ उपाय परया कृपया उपायनीकृत ।

सामान्यतो नैकेषु राष्ट्रेषु यथाकालमसंस्थाता महापुरुषा समुदयन्ते । भारतेऽपि अनादिकालतोऽयं भावत किपन्तो महात्मानोऽवतीर्णाः । किन्तु आत्महन्तो भीतिकविज्ञानस्य चरमोत्कर्षकरेऽस्मिन् युगे शाश्वतिकया शान्तिं भारतीय प्रगततरो राट्टान्तोऽग्नितरखाधारणेन लोकब्राह्मणेन नय्येन व्यापकेन रूपेण महात्मागान्धिनैव प्रसारितः । नूनं सर्वथा समुचितेऽवसरे विश्वस्मिन् सत्प्रसारण-माध्यमस्य सौभाग्यमेतेभ्य एव महात्मस्य सुलभीभूतम् । अत एव काम राज-नीतिकयादिदुष्टिभिस्तेषां व्यक्तित्वमतितरा स्पृहणीय समनुकरणोयञ्च । यय पुनः राजनीतिललनाया सौभाग्यवि-दोर्धर्मस्याध्यात्मस्य वा प्रोभायवस्य तात्त्विक-सन्तविशेषरूपेणैव तान् सर्वाधिकस्पृहणीयान् मग्नहे । लोकोत्तरमेतत् तेषां मतमेव तदा सर्वथा निश्चास्यमस्माक राष्ट्र चिरकालिकवैदेशिकदासतापात्रे उन्मोचयितुं प्रामवत् ।

महात्मागान्धिभिरस्माव संसारवाग्निष्ठावृते नैकानि बहुमूल्यानि जीवापायेयानि उपायनीटानि । तानि विल परत्र इव इहापि शान्ति-सौमनस्याय मुखमय-जीवनसाधनाय च सविशेष प्रभवन्ति । नूनम् ईश्वरस्तत्शरण्य, अहिंसासत्यादीनि एवादास्यतानि धनादृशायेव उपायनानि । पूर्वमेतानि व्यक्तित्वतोपास्तिसाधन-यन, तथापि च पारमाधिनसाधनचण्णैरेव समाश्रियन्ते स्म । गान्धिमहाभागं पुस्तानि

सामूहिकसाधनरूपेण तत्रापि च न केवलमध्यात्ममार्गे एव, प्रत्युत जीवनस्य निखिलेषु क्षेत्रेषु निविशेषतया प्रयोजकानोति महता भरेण सङ्घुष्टम् । यदि वयं तेषु दशमावर्जयन्तो जीवने तानि समनुकर्तुं प्रयतेमहि तदा संसारयानायामपि कदापि वैफल्यं न भजेम । परत्र च तेषां यादृशी कार्यकारिता, न सा विपश्चिता तिरोहितेति न तत्र बहु वक्तव्यमवशिष्यते । अत आगच्छन्तु, शुभेऽसरेऽस्मिन् क्षणं तानि जीवन-पाथेयानि तेषामेव शब्दैराकलय्य समीक्षया समासतो भावयाम ।

ईश्वरस्तत्प्रार्थना

ईश्वर-

ईश्वरविषये महात्मानस्ते वदन्ति—“ईश्वरोऽत्येव । न दृश्यत इति तु अस्माकं दौर्भाग्यम् । निर्धनानां सेवैव ईश्वर-सेवा । स हि पिपीलिकायै कर्णं हस्तिने च तदभिमतं ददाति । पिपीलिकाया अपि ज्ञानवोऽपरिपोडनं तस्तेवैव । यो हि ता समाचरति, सोऽप्यान् प्राणिनः स्वसजातीयं मानवञ्च कथन्नाम परिपोडयेत् ? आत्मज्ञानमिदं जीवजातेन अपात् ईश्वरेण सह ऐक्यतन्मयभावेन नैव समधिगम्यते । जीवजातेन सहैक्यसम्पादनं नाम तद्दुःखेन स्वात्मनि दुःखानुभूतिस्तद्दुःखनिवारणञ्चे”ति ।

ईश्वरविषयकाण्येतानि तेषामूत्राणि सर्वथा अध्यात्मनिष्ठाण्यपि व्यवहारविधि-मपि सौमनस्याघायिनी विदधतीत्यहो तेषां प्रौढत्वम् ।

प्रार्थना

‘प्रार्थना’-शब्दार्थं निरूपयन्तस्ते प्राहुः—“स्वीयाऽऽयोग्यताया अशक्तेश्च स्वीकरणं प्रार्थना । सहस्रनाम्नो भगवतो यत्किमपि नाम रोचेत, तद् भजनीयम् । सर्वाण्यपि नामानि एकं श्वैतन्यमेव व्याहरन्ति । प्रार्थना भजनं वा न जिह्वया, हृदयेन जायते । अत एव मूका अपि प्रार्थनां कर्तुं क्षयनुवन्ति । हृदि हालाहलं चैतर्कतं जिह्वाप्रवर्तिना अमृतेन । यावन्मानवोऽतर्कहि सत्यं सामाजिकताया विभ्यादि-कञ्च गुणजातं न वर्धयति, हृदयेन रामनामोच्चारणं सर्वथा शम्भवि” इति ।

प्रार्थना-निरूपणेऽस्मिन् हादिकतया सप्तं सद्गुणानामाधानाय तद्वर्धनाय च लक्षदेशोऽयं प्रत्नोपदेशसागरात् नूत्नरत्नाविष्करणं नाम । महात्मना श्रेष्ठतमाः शिष्याः सर्वोद्भेददर्शनाचार्या धीविनोवा भावे महोदया अपि कथयन्ति यदात्म-स्मृतिव्यतिरिक्तानां सर्वासां स्मृतीनां निवारणं ब्रह्मनिर्वाणाय आवश्यकम् । आत्म-स्मृत्यैव इतरस्मृतीनां विलयः । परं स्मृतिविलयोऽप्रपत्तीव कठिनतरः । अन्ततस्तदर्थं भगवतो भक्तिरनिवार्यैव । भगवत्स्मृत्यैव भगवत्परतयैव वा व्यर्थ-स्मृतिनिराकरण-

मिद प्रभवति । अतएव भगवान् वदति—‘अनन्यचेता सततम्’ इत्यनन्तर ‘यो मा स्मरति नित्यशः’ ‘युक्त आसीत मन्त्रः’ इति च । अनन्यचेतस्त्व स्मृतिनिराकरणमेव । तच्च अन्ततो ‘यो मा स्मरति नित्यशः’ इत्यनेन अर्थात् भगवत्स्मृत्यैव साध्यते । अपूर्णे पूरणं वाह्यतो वस्तु समादायैव क्रियते सर्वस्या अपि । आत्म-स्मृतेरपि पूरणं पर्यन्ते परमात्मन एव शक्यते । स हि आत्मना निधिः । इत्थम् ईश्वरस्मरणम् ईश्वरप्रार्थना वा सर्वथाऽनिवार्येति ते ससाधितमस्ति ।

एकादशव्रतानि

व्रतानां मूल्यम्

व्रतानि पुनर्भारतीयसंस्कृते सुप्रमाणितानि समुत्कर्षसाधनानि । तैरेव मानव-क्रमस्य उच्चादुच्चतरं पदं समारोढुं दृढावलम्बं प्रभवति । व्रतपालनं कस्यापि साधकस्य, सैवकस्य, ब्रह्मचारिणः, गृहस्थस्य, वानप्रस्थस्य, सन्यासिनः, किं बहुना, सर्वस्य मानवस्य अनिवार्यं वस्तु । अतएव वैदिके धर्मे ‘चतुर्वर्गं चिन्तामणि’ प्रभृतिषु ग्रन्थेषु स्वतन्त्रमेव व्रतखण्डं निर्माय तद्विशेषतो व्याख्यानविषयता गच्छति । जैन-बौद्ध-सिख-याचनाद्यवान्तरसम्प्रदायानपि तानि पूर्णतो अप्याप्नुवन्ति । जैनधर्मे पुनः समग्रं जीवनमेव प्रायो व्रतमयं व्याप्यते साधकैः । महात्मगान्धिभिरपि व्रतान्येतानि समादृत्य स्वीययाऽनितरसाधारणया प्रतिभया अष्ट्यात्मजीवनवत् व्यावहारिकेऽपि जीवने सक्राम्य मानवस्य उभयलोकपन्थानौ प्रवृत्तौकृतौ । ते वदन्ति—

“प्रतिज्ञाहीनं जीवनं क्लिप्तं निराधारं गृहमिव । प्रतिज्ञाग्रहणं नाम निश्चली-भावः । अनिश्चलोऽद्विप्रतिज्ञाश्च कस्य विश्वासभाग् भवेत् ? यो हि स्वार्थमनो जीवनं प्रतिज्ञामयं न विदधाति, न स जातुचित् स्वैर्यं भजते ।

“भगवतः पञ्चव्रतेषु यः कमप्येकं समादाय समुपास्तिश्चिकीर्षेत चेन्न सा सम्भविनी । किन्तु तेभ्यः सत्यमेकमाद्रियेत चेत्तदा तु सत्सम्भवः । यतो हि विशिष्टानि चत्वारि महाव्रतादिसत्ये निगूहितानि । अयच्छ, युगस्यास्य कृते पुनर्न पश्यैव, प्रसूत एकादशव्रतान्मेव महाव्रतोपव्रतानि परमावश्यकानि । श्री विनोबाभावे महाभागं नीति-मूत्रस्येण सप्रवितानि श्लोकद्वयेः । यथा—

अहिंसा सत्यं अस्तेयं ब्रह्मचर्यं असमग्रं ।

शरीरश्रम अस्वात् सर्वत्र भयवर्जनं ॥

सर्वधर्मसमानत्वं स्वदेशी स्पर्शमावना ।

विनम्रं धर्तविष्टं से ये एकादश सेव्ये हि ॥ इति ।

व्रतायेतानि सत्यपालनादेव आविर्गम्यानि । सर्वाण्यपि समबलानि । एवं-

स्यापि वैकल्ये सर्व-वैकल्य-प्रसंग । स एव यथार्थतो ब्रह्मचारी यो मनसा, वाचा
कर्मणा च एकादशव्रतान्येतानि समाचरेत्” इति ।

एतेषु आदित पञ्च ‘महाव्रत’ नाम्ना प्रथितानि, प्राचीनकालत समाजे प्रच-
लितानि । शिष्टानि पद पुनर्महात्मनानेन सयाजितानि ‘उपव्रत’ कल्पानि । अहिंसा-
सत्या अस्तेय-ब्रह्मचर्याग्निरिग्रहस्थाणा महाव्रताना यमापरपर्यायाणा प्रचलन प्राचीन-
कालत एवाऽऽसीत् । पर तानि मुमुक्षुमात्रानुसरणीयान्येवाऽभवन् । उपव्रतसहिता-
न्येतानि पुन सर्वेषा मानवाना कृते निर्विशेषतया समादरणीयानीति महात्माऽय
व्याजहार । व्रतानामेतेषा साधनाय तेन महात्मना दक्षिणाऽफ्रीकादेशो भारते
च नैका आधमसस्या सङ्घटिता । तत्र स्थित्वा स्वयं साग्यनूढाय आधम-
वासिभिरपि तदमुष्ठान कारयामास स । एकादशव्रतानामेतेषा स्वरूपाणि तेषा पर्य-
वेक्षणञ्च परमुपयागीति कृत्वा समासतस्तदत्र समुपन्यस्यते ।

अहिंसा

अहिंसा-विषय महात्मभिरेभि बहु प्रपञ्चितमास्ते । तेषा समग्र जीवनमेव
अहिंसाया मूर्तरूपम् । तदेव व्रत व्याचिख्यासुरय महात्मा वदति—“प्रेम नामैता
दृश वस्तु यत बढोरतममपि शत्रु मित्रता मयसि । मुपुत्तौ या किलाहिंसानाम्ना
प्रथिता, सैवाऽवस्या जागरे प्रेमाख्या भजत । अहिंमार्गो न भयाप्लुताना कापु-
रुपाणाम । धानधर्मस्य परिधीमैव सा । यतो हि तत्रैवाऽभयस्य पोडशकला
समुल्लसति । अस्या आरम्भो गृह्यत एव भाव्य । मानसिकोऽय स्थितिविशेष ।
एवमहिंसा गिहाय कापि मयादा न किमपि मूल्य वत्ते ।

“इत्यमहिंसा नाम प्रेमसमुदायो वैरभावस्य सर्वथा त्यागश्च । तत्र दोषता
भीष्टता वा कथमपि पद नादधत् । दृढता, वीरता, निश्चलता चैव तदुपादानभूता ।
केवल जीवदयापालननैव न कामादिपद्भिर्पूणा जय साध्यते । पर प्रतिमानवम-
हितैव तत्र प्रभवति । पद्भिर्पुविजयिनश्चत प्रेमरसाप्लुत भागरो नाम” इति ।

अहिंसाया विस्तृत विवरण योगशास्त्रे पुराणेषु जैनधर्मे च द्रष्टुं शक्यम् । भग-
वता पतञ्जलिना तु स्पष्टमेवोक्तम्—“अहिंसाप्रतिप्राया तत्सन्धिर्धौ वैरत्यागः” इति ।
पर महात्मनाजेन साऽत्र इत्य व्याख्याता यथा इह परत्र च सममेव समुपयुक्ता
सिद्ध्यति । विनोवामहाभागे पुनरस्या महात्मोक्ते यादृश विश्वतोमुख भाष्य
कृत तदपूर्वमेव । सप्तपतस्तेषा मदन अहिंसाया गणित नाम ‘आत्मदर्शनम् + हरि-
दर्शनम् = पूर्णाहिंसा इत्येव निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते । अतो व्रतमिद सर्व-
विशेषेण समनुष्ठेयम् ।

सत्यम्

द्वितीयस्य सत्यव्रतस्य विषये महात्मान सङ्क्षिपन्ते यत् 'सत्यं नाम मनोवाक्कायानामैकरूप्यम् । ततोऽप्यधिकं यदि किञ्चित् चेत्तदपि । जगति यद्वर्तते, आसीत्, भविष्यति वा, तदेव सत्यम् । एतादृशं सत्यं परमात्मैव, नहि तत् परं किञ्चित् । शुद्धसत्यस्य घोषनं नाम राग-द्वेषादिद्वन्द्वेभ्यो विमुक्तिः ।"

इत्थं यदा सत्यं परमात्मवद एकमेव किमिति तदा एकस्यैव तस्य विभिन्नानि रूपाणि दृश्यन्ते जगति । एकमेव सत्यभग्न्यस्मै असत्यं प्रतीयते, कोऽन हेतुः ? प्रश्नमिमं समुत्तरयन्तो महात्मान आह्वयन् "महत्तरस्य विभ्वस्य आश्रयमेवेन विभिन्नरूपतेतिवत् सत्यस्यापि नैकानि रूपाणि दृश्यन्ते । तयाप्यन्ततस्तत् एकलूपमेव । एव स्थितौ 'सत्याचरणमेव मे लक्ष्यम्, इन्द्रियाणां कदापि न भविष्यामी' ति निश्चयवान् मनोभ्रमो स्थित्वा मनसा यादृग्-रूपं सत्यमनुभवेत्, तदाचरणमेव सत्याचरणं तस्मै हितम् । परस्यानुकरणं न जातु सत्याचरणम् । मनसा, वाचा, कामेन चैकरूपमेव वक्तव्यं सत्याशेषेकेन । इदं तु सर्वं कर्तुं शक्यत एव, कामचरणस्य सत्यस्य समनुष्ठानं सुदुष्करं भवेत् ।

"अ-यच्च, सत्योपासकस्य कृते मौनं महत्तरमुपकारकम् । भाषणेऽतिशयोक्तेर-वकाशोऽवर्जनीय एव । परं मौनं नूनमसत्यवर्जं बहुश सहजतश्च सिद्ध्यति । मितभाषी अपि विचार्यं वदतीति मितभाषणेनापि असत्यतो रक्षणं सत्यपालनञ्च अर्घतं ससाध्यते" इति ।

त्रिकालावाप्य सत्त्वम्, तच्च ब्रह्मणो नीरूपस्य निर्धर्मिणः प्रथमं रूपं सहजो धर्मो वा । तदेव हि सत्यं महात्मनोऽस्य अन्ततः समुद्दिष्टम् । तदेव पुनर्यथा तैर्ध्या-वहारिकोपास्तिविषयता नेतुं समुपदिष्टम्, सर्वं शास्त्रसारं एव । सत्येन सह मौनस्य साध्य-साधनभावः पुनरतिरसास्पर्णीयोऽनुकरणीयश्च । इत्थं प्रत्येकेन सत्ययतो-पासनेन चरमसत्यपदं सर्वथा समाक्रमणीयमेव ।

अस्तेयम्

अस्तेयव्रतविषये गान्धिमहाभागा वदति यत् "जगति परस्य वस्तुवनं वस्तु-नोऽग्रहरणं चोद्यं स्तेयं वेति नाम्ना प्रथितमेव । तदभाव एवाऽस्तेयम् । पुनः स्वाधि-कृतस्यापि पैतृ-इत्यादेः विना तदाज्ञा ग्रहणमपि स्तेयमेव । किं बहुना, यत्स्वात्मनो न परमावश्यकम्, तद्ग्रहणमपि अस्तेयव्रत-विप्रतीकमेव" इति ।

मार्गे पतितस्य अनपि वृत्तवत्पस्यापि वस्तुनो ग्रहणं स्तेयमेव । उपवास-नास्ते-स्यादिविन्तनमपि अस्यामेव शोटी अन्तर्भवति । अन्ततः परोद्भासितस्य विचारस्य

स्वीकृतविचाररूपेण समुपस्थापनमपि तथा । एवमादीन् स्थूलसूक्ष्मान् स्तेयप्रकारान् सावहितमालदय तेषां वास्तविक वर्जनमेव अस्तेयव्रत महात्मना मतेन । अस्तेयव्रतानुष्ठातु कृतेऽतितरा नम्रता, विचारशीलता, सावधानता, निराडम्बरता च परमावश्यकौ ।

महात्मनामेवा प्रेष्ठनिष्यं श्रोविनोवा महाभागैः पुनरयं विषयः प्रकारान्तरेण व्याख्यातः । ते वदन्ति—“मनुष्यस्य त्रयो जीवनयात्रा-प्रकारा भवन्ति १ भिक्षा, २ व्यवसायः, स्तेयं च । भिक्षा नाम समाजस्य अधिकाधिका सेवां कृत्वा स्वल्पात् स्वल्पतरं ग्रहणम् । व्यवसायो नाम समाजस्य विशिष्टा सेवां कृत्वा तस्यां समुचित-शुल्कग्रहणम् । इतोऽन्यत् स्तेयं नाम समाजस्य न्यूनातिन्यूनां सेवां कृत्वा अधिकाधिकग्रहणम् । प्रसङ्गविशेषे समाजस्य हानिमपि कृत्वा स्वार्थसाधनं स्तेयमेव । एतादृशस्य स्तेयस्य सर्वथा परिवर्जनमेव अस्तेयव्रत महात्मानुगृहीतस्य अस्तेयव्रतस्य रहस्यतमं वस्तु” इति ।

ब्रह्मचर्यम्

ब्रह्मचर्य-व्रतविषये महात्मना व्रतमिदं यत् “यो मनसा विकारी तस्य ब्रह्मचर्यं स्थलितमेव मन्तव्यम् । विचारे निर्विकारतामविभक्तं कोऽपि पूर्णब्रह्मचारी भवितुं न शक्नोति । तच्च ‘पर’-दर्शनेनैव साध्यते । दृष्टे परादरे स्त्री-पुंभेद एव विलय गच्छतीति कृतोऽष्टविधमैथुनान्यतमरूपस्य ब्रह्मचर्यविप्रतीपभावस्य प्रसरः । निर्भय-स्यास्य ब्रह्मचर्यस्य पालनं सर्वदा शुभचिन्तनमेव साध्यम् । नामस्मरणमप्यत्र भूयसा सहायकं भवती”ति ।

व्रतस्यास्य निरूपणे महात्मना हार्दमिदमवगम्यते यत् न केवलं जननेन्द्रिय-संयमनमेव ब्रह्मचर्यम् । प्रत्युत एकादशेन्द्रियाणां सर्वेषां संयम एव । आसक्तं परो न कोऽपि ब्रह्मचर्यस्य परिपन्थाः । सङ्कुचितं प्रेमैव तस्यापरं पर्यायः । व्यापकं प्रेम तु अनासक्तत्वादेव परिगम्यते । अतएव गार्हस्थ्येऽपि सन्तापमानकामनया स्त्रीसङ्गं ब्रह्मचर्यं न व्याहन्यते । तत्रापि प्रथमसन्तानपर्यन्तं नियतकाले ऋतुकाले तथा गमने इति हि शास्त्रकृता निदेशः । प्रथमसन्तान एव धर्मज उच्यते । द्वितीयादि-सन्तान-जातानि पुनः कामजा-न्येवेति शास्त्रकृता राहान्तः । एतादृशं पूर्णं निर्भयं ब्रह्मचर्यं तु परदर्शनेनैव साध्यत इति महात्मना वचः सर्वथा शास्त्रानुमोदितमेव । यावत् तत्र सिद्ध्यति, तावत् शुभचिन्तन-भगवन्नामस्मरणेऽपि ब्रह्मचर्यसाधने परं प्रयोजकं जनसाधारणानुकरणीयम् । सर्वदा शुभचिन्तनेन मनसि विकारप्रसरो वार्यते । भगवन्नामस्मरणेन च देवात् तादृशप्रमादावसरे समुपस्थितेऽपि नूनं ततो रक्षणं भवति ।

अपरिग्रह-व्रतम्

अपरिग्रहापरपथीयस्य असङ्ग्रहव्रतस्य विषये महात्मानो वदन्ति यत् “अनावश्यकवस्तुनो ग्रहणमेव सङ्ग्रहः । सत्यशोधनेन सदैव असङ्ग्रहिणा भाव्यम् । आदर्शभूत आत्यन्तिकोऽपरिग्रहस्तु गृहात्त-वस्त्र-वलहीनो भूत्वा विचरणम् । अन्ना-दोनामावश्यकता भगवानेव पुरयिष्यतीति मत्वा तथा वर्तनम् । अमुमेवापरिग्रहं हृदि विभाव्य जीवने यावच्छवयम् अनावश्यकवस्तुनो ग्रहणं परिवर्ज्य व्रतमिदमनुष्ठेयं जनसाधारणेन । परिग्रहेऽस्मिन् निरर्थकविचारा अपि विषयता भजन्ते । ईश्वर-विमुखतापादका विचारा अपि तथा । अतोऽपरिग्रहमिष्टेऽस्म्य सर्वेभ्यो विरतेर्भा-व्यमिति ।

महाव्रतमिदं सावधानतावृत्ते समानान्तरं वस्तु संसर्गने । यावदावश्यकं तावदेव उपदेयम्, अप्यत् त्याज्यमिति सावधानवृत्त्यैव पालयितुं शक्यमिदम् । तदर्थं स्वल्पा-तिस्वल्पवस्तुभिः जीवन्तिर्वाहः स्वावलम्बनञ्च परमावश्यकम् । कस्यापि वस्तुनो-ऽधिकाधिकमुपयोगः स्थिरोत्तराश्चेति व्रतस्यास्य मुख्यं सूत्रम् । अपरिग्रहो नाम नालस्येन प्रमादेन वा वस्तुना विनाशतम् । अपरिग्रहेणानेन सुखमधिनाभूतम् । अन्ततो देहस्यापि अपरिग्रहपर्ववसाया त्यागः परमस्य लक्ष्यम् । देहं विसृज्य पर-मात्मनि विलीय तदीयसाध्वतामन्दानुभवं एवासङ्ग्रहस्य वास्तविकी सिद्धिः । तदेव लक्ष्यं पुरतः सत्स्याप्य ययाशक्तिः तदनुकूलं प्रयतनमेव असङ्ग्रहव्रतनिष्ठया सारतर्त्वं वक्ष्य्य भवति ।

शरीर-श्रम-व्रतम्

शरीर-श्रम-व्रतविषये महात्मगान्धिताभिहितम् यत् “कामि-श्रमो मानव-मात्रस्य कृतं सर्वथा अनिवार्य एव । जीवनयात्रायां वृत्ते श्रमकरणम् ईश्वरीयो निर्देश एव । यस्यस्य पालनं प्रामाणिकतया क्रियेत चेत् साम्प्रतिकं स्वामि-भूत्ययो व्यापकं बलहो विवादः सङ्घर्षो वा सहजत एव विलयं गच्छेत् । अहिंसायां पालनाय, शरणस्य आराधनाय, ग्रहचर्यस्य च स्वाभाविकीकरणाय यापिकं श्रमो रामबाण एव । ‘स्त्रीयस्वेदविन्दून् पातयित्वा वरपट्टिवामर्जय’ इत्यस्ति ‘बाइबिल’ ग्रन्थस्य वचनम् । यज्ञा हि बहुविधा भवन्ति । तेषु वरपट्टिका (रोटी) समर्जनं नाम शरीरश्रमोऽन्यन्तम । तथा प्रयतमानं विपुलाऽनलाभो राष्ट्राय, तेन च विविधचिन्ताभ्यो निवृत्तिश्च जायते” इति ।

धीविनोवामहाभाषं यज्ञस्य ध्यात्येवैव वृत्ता यज्ञयती मानवः समाजस्य उपकारं गृह्णाति । तेन च तत्तापनात् हासो जायते । यज्ञा पुनस्तद्ध्यस्य

पूर्तिमाचरन्ति । एवञ्च समाजोपभुक्तवस्तूना ह्यासपूर्तिकरो यज्ञ सिद्ध्यति । सत्येवं शरीरश्रमस्य यज्ञत्वमुत्पद्यते । महात्मगान्धिभिः शरीरश्रमस्यास्य सिद्ध्यै एव चरखा-चक्रं प्रस्तूय सूननिर्माणविधिरुद्धावित । तेन च दैनन्दिनावश्यकताया अनानन्तर द्वितीयावश्यकताप्रकारस्य वस्त्रस्य स्वावलम्बन सहजत सिद्ध्यति । स्वावलम्बि-जीवनस्य महत्त्वं विदुषा कृते पृथक् निष्पणीयता नापेक्षत एव । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे महात्मभिः घनाध्यक्ष (ट्रस्टीशिप) करपनाप्रस्ताव समुपस्थापितो येन घनपति-निर्घनाना स्पर्धाऽपि अकस्मादेव विलयं याति । शरीर-श्रमव्रतेन च अध्यात्मपरिपन्थी समोगुणो रजोगुणश्च मानवस्य नियम्यते । इत्यमनेन व्रतेन अध्यात्मसाधनेन सहैव लौकिक स्वामि-सेवकसङ्घर्षः, घनपति-निर्घनसङ्घर्षोऽपि सहजत परिह्रियते इति व्रतमिदं सर्वथाऽनुष्ठेयम् ।

अस्वाद व्रतम्

अस्वाद व्रतविषये महात्मगान्धिनः प्राहुः — “अनायासेन यत्किमपि पाचितं भवति, सर्वमपि अस्माकं कृते ग्राह्यम्, न कयमपि त्याज्यम् । ईश्वरकृपां मत्वा सन्तोषपूर्वकं शरीरनिर्वाहाय तदग्रहणमस्वादव्रतनिष्ठाया परं रहस्यम् । ब्रह्मधर्म-व्रतपालनाय सर्वेन्द्रियाणां सयमनस्य आवश्यकत्वेऽपि स्वादग्राहकस्य रसनेन्द्रियस्य सयमनं परमनिवार्यम् । आहारं सदैव स्वल्पं, स्वाभाविकोऽनुसृजेतश्च भाव्यः । अन्ततोऽस्वादो नाम स्वादस्याभावः । स्वादश्च रसः आनन्दो वा । औषधं यथा शरीररक्षणायैव भक्ष्यते, न तत्र स्वादस्याऽवसरः तथैव भोजनमपि ग्राह्यं केवलं शरीररक्षानिर्वाहाय । इतोऽयत् सामूहिक-भोजनेनापि अस्वादनिष्ठा पोषणे साहाय्यं भवति । तत्र कस्याप्येकस्य रुचिर्विशेषेण पाको न निष्पाद्यते । अतएव सहजत प्रतिव्यक्तिगता भिन्ना रुचयो नियन्त्यन्ते ।”

अस्वाद-विषये विशेषतो विमर्शनीयं नावशिष्यते । अत्यन्तदौर्बल्यप्रयुक्तो दोषो नाम स्वादरसः, यो हि महतो विषदः पदम् । स्वादलोभेनैव मोहा बद्धिश्च बध्यन्ते । ‘जितं सर्वं रसे जिते’ इति सूक्तिः प्रथिततमेति व्रतमिदं सर्वसाधारणैरनिवार्यतोऽनुष्ठेयमेव ।

भयवर्जनम्, अभयं वा

भयवर्जनम्, अभयं वा दैवीसम्पत्तेः सर्वाग्रगण्यो गुणो भयवर्तैव गोसायाः प्रोक्तः — अभयं सत्त्वसंयुद्धं इत्यादिना । तद्विषये महात्मानो लिखन्ति — “अभयमन्तरा सत्यगोधनमेव कथम् ? ‘हरितो भारगः हो नूराणो कापरनु काम जोरे’ अर्थात् हरेर्भागं नूराणां वर्तते, न तत्र कापुरुषाणां प्रसक्तिः । अभयं नाम

समस्तबाह्यभयेभ्यो निवृत्ति । काम-क्रोधाद्यान्तररिपुभ्योऽपि भयनिवृत्तिरावश्यकी । वस्तुत एतेषा जयेनैव बाह्यभयेभ्यो निवृत्ति सुलभा जायते । परं 'सर्वमेतत् न मम, ईश्वरस्यैव एतत्सर्वम्, अहमपि तस्यैव' एतादृशनिष्ठाया दृढीकरणेन नूनं सर्वभयतो निवृत्तिर्भवति । उपनिषदाह—'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा ।' तस्यैव सेवका भूत्वा शून्यभाव स्वीक्रियते चेत् सर्वभयतो निवृत्ति, सहजा शान्तिः, सत्यनारायणस्य दर्शनं च जायते ।”

अभयव्रतमिदं सत्याहिसाम्या सम्बद्धम् । अहिंसाया पूर्वोक्तरूपद्वयेन आत्म-दर्शन-हरिदर्शनात्मकेन निर्भयतापरपर्यायमभयमाविर्भवति । भयमिदं शारीरिक-मानसिके व्यक्तिगत-सामूहिके चेति विभज्यते । तत्र शारीरिकं मानसिकञ्च व्याख्यातपूर्वम् उपरिष्ठात् । व्यक्तिगतनिर्भयता पुनस्त्रिविधा थीविनोयामहाभागी-व्याख्याता वर्तते । सा चेत्यम्—१. निष्ठाता निर्भयता, २ ईश्वरनिष्ठा निर्भयता, ३. विवेकिनी निर्भयता च । भयान्तितस्य विषयविशेषस्य अभ्यासेन जायमाना आद्या । द्वितीया भक्ति-वैराग्याद्याध्यात्मिक-साधनसाध्या । चरमा विवेकिनी निर्भयता च नान भयप्रसङ्गेष्वपि चित्तस्थैर्यं विधाय विवेकेन सम्प्राप्तया स्थित्या सह-सफलसङ्घर्ष, अन्ततश्च हरिस्मरणेन नि सङ्कोचं देहोत्सर्गश्च । व्यक्तिगतनिर्भय-ताया इदं निष्कृष्टरूपम् । सामूहिक-निर्भयता पुनरस्माभिः वैदेशिकदासतापाशाना छेदनावसरेऽनुभूतपूर्वम् । सेयं निर्भयता अथयं वा अहिंसा-पालनेनैव साध्यत इत्यस्ति महात्मन समग्रस्य व्याख्यानस्य तत्त्वम् ।

सर्वधर्म-समानत्वम्

सर्वधर्म-समानत्वस्य सर्वधर्मसमभावस्य वा विषये गान्धिमहाभागा आहुयत् "सर्वधर्मसमभावेन स्वधर्मविषये न जातु औदासीन्यमायाति । प्रत्युत स्वधर्म-विषमिण प्रेम्ण, आन्ध्यं दूरीभूय तद्धि शुद्ध ज्ञानमयं सत् परिजायते । सर्वधर्मसम-भावेन अस्माकं दिव्यचक्षुषि समुन्मीलन्ति । धर्मान्विता-दिव्यदर्शनयोः उत्तर-दक्षिणामितमन्तरं नाम । सर्वधर्माणांमेवयं किल नावश्यकम् । प्रत्युत विभिन्नधर्मा-भूयामिन परस्परमादरभाव सहिष्णुता च धारयन्तु । सर्वेषा धर्माणामात्मा एक एव । स हि विभिन्नप्रकृतिर्भूतत्वरूपता याति । कालस्य आन्तं यावदिदं वस्तु-चिरस्थायि । अतो मतिमता बाह्यकलेवरमुपेक्ष्य विभिन्नाकृतिषु वर्तमान एक आत्मैव परिदर्शनीयः " इति ।

सर्वधर्मसमभावाद्यमेतत् व्रतम्, एतन्नामात्रं महात्मगान्धिना चेतसि दक्षि-णाऽप्रीया देवो सत्याग्रहप्रसङ्गे उत्त्पूर्णम्, भारते च पुनरभ्यासेन तद् दाढर्पणतम् । अहिंसासत्याग्या सम्बद्धमेतद् व्रतम् । अनेनाऽनेकजातिशङ्कुलेऽपि अस्माकं भारते

देशे यूरोपीयराष्ट्रकल्पेषु विभिन्नप्रदेशेषु विलक्षणमैकमत्र परिदृश्यते, यदा किल एकभाषाभाषिष्वपि अस्मदीय-प्रदेशकल्पेषु तद्वाट्टेषु तन्न दृश्यते । अस्य नूनमेको हेतुः सर्वधर्मसमभाव एव । परधर्मस्यानादरः पर्यायतः स्वधर्मस्यैवाज्ञादरो मन्यते । प्रत्येकधर्मस्तदनुयायिना कृते स्वधर्मरूपेण नूनं पूर्णतमः । विनोवा महाभाषानां शब्दे स्वभाषातुत्पासनावत् प्रत्येकधर्मानुयायिभिः स्वधर्मोपासनं कर्तव्यम् । स्वतन्त्ररूपेण पुनः सोऽपूर्ण एव । सर्वधर्मसमवायेन सम्भाव्यमानस्य स्वधर्मप्रमाद-सन्देहस्य परिहारः पुनरुपरिष्ठात् महात्मनैव कृत इति व्रतमिदं सर्वथा राष्ट्रियैक्य-प्रसाधनम् ।

स्वदेशो-निष्ठा

स्वदेशी-व्रतविषये महात्मानः प्रोचुः —“स्वदेशीभावनायाः अयमर्थो यदस्माकं सा भावना, या किलास्मान् दूरतरं क्षेपं विहाय स्वसमीपवर्तिनः प्रदेशस्यैव उप-योगः सेवा च शिक्षयति । मम देशभक्तिवर्जनशीला ग्रहणशीला चाप्यस्ति । वर्जन-शीलायाः अयमाशयः यदहं सप्रथमं स्वकीयं चेतो जन्मभूमावेव केन्द्रितं करोमि । ग्रहणशीलायाः इत्यस्यार्थः यन्मम सेवायाः प्रतिस्पर्धायाः विरोधस्य वा भावना लेश-तोऽपि न वर्तते । स्वसम्पत्तेरेव उपयोगो विधेयो येन भवता प्रतिवेशी कथमपि पीडितो न भवेत् । नायं शासकीयो नियमः अपि तु महत्तरो जीवनसिद्धान्तः एव । अहिंसायाः प्रेम्णो वा समुचितपालनस्य कुञ्जिकैवेयमि”ति ।

स्वदेशभक्तिविषये पुनः विप्रश्नः कतञ्चन ? भगवता मर्यादा पुरुषोत्तमेन रामभद्रेणाप्युक्तम्—

‘अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मणं रोचते ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥’ इति ।

‘स्वतन्त्रताऽस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः, न च नूनं गृहीन्वैव विरता भवेम । इति मन्त्रस्य द्रष्टुं लोकमान्यतिलकस्य पुनरिदं व्रतं तदीयाभिक्रमस्य मुख्यतम-साधनमेवाऽऽसीत् । तथापि महात्मनामयं सङ्केतं कथमपि नानुपेक्ष्यो यत्स्वदेश-भक्तिः परदेशाहितविप्रतीका कथमपि न भाव्या । सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्मदे समा-चरितव्यम् । लक्ष्यं किल विश्वव्यापकम्, कार्यक्षेत्रं पुनः परिसरवर्ती प्रदेश एव भाव्यः एतादृशेन भावेन कार्यकरणं स्वदेशोक्तमुच्यते । स्वराष्ट्रतन्त्रतो व्रतस्यास्य नितरामावश्यकत्वमित्यत्र मतद्वयं जातुचनं न भवतीति सर्वथा सर्वैरविशेषं समुपा-स्पमिदम् ।

स्पर्शभावना-व्रतम्

स्पर्शभावनविषये महात्मना मतं यद् “अन्त्यजाना सेवा करणीयैव । न तत्र पापम्, अपि तु पुण्यमेव । रुग्णस्य अन्त्यजबालकस्य सेवा धर्म एव । रामायणे शबरी-निपादरात्रौ किञ्चाञ्स्पृश्यावेव आस्ताम् । परं रामभद्रेण तौ स्वात्मीयो कृतौ । अन्त्यजा अपि मानवा एव । ‘तेषाम् अस्पृश्यत्वमित्युक्त्वा अवमाननं तिरस्कारश्च मानवताविनाशयदेव भवत ।”

धर्मस्य वास्तविक रहस्यमजानद्भिर् केवलं कर्मकाण्डपरायणैः कर्मजडैः स्वात्मानं सर्वध्वष्टमभ्यै वैश्विद्धमधुरीणैर् निम्नवर्गजाज्ञेन सह क्रूरो व्यवहारं कृतं क्रियते च स्वात्मप्रतिष्ठापन-भावना । न ह्यत्र शास्त्रं तयाकर्तुं समुपदिशति । विषद् प्रस्तोऽन्त्यजबालक एव किम्, पशु-पक्षि-प्रभृतितिर्यग्योनिगतोऽपि स्यात्, तद्विपत्ति-वारणं मानवस्य परं कर्तव्यम् । शुनि स्वपाके विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हन्तिनि च तिष्ठन्तमात्मानम् एकत्वेन द्रष्टुं समुपदिशच्छास्त्रं कथं नाम स्वबान्धवा-नामन्त्यजाना परिपीडनमनुमन्येत ? भारतीयसंस्कृतौ स्पृश्यास्पृश्यव्यवस्थाया ग जातु धृणामूलकत्वम् । अपितु पूर्वजन्मोद्य-कर्मविपाक एव स । परमादरणीया मातरमपि रजस्वलाकाले वयं न स्पृशाम । नैतावता साऽऽत्मभ्यमनादरणीया समु-पेक्ष्या वा जायते । परमनधिकारिणा केपाञ्चन एतद्ब्रह्मस्थानभिज्ञाया स्वात्मगौरव-प्रख्यापनचणाना स्वभ्रातृभूतानामन्त्यजाना परिपीडनेन प्रतिक्रियापीडिताः समु-द्विग्नाः महात्मसुलभकरुणप्रकृतयोऽग्राह्यमहाभागाः स्पर्शभावनामपि द्रुतत्वेन स्वीकर्तुंमतिशयं प्रेरिता अभवन् । तेषां स्पर्शभावना व्रतविषयकमुपरितप्तं विवेच-नमपि निर्विशेषं सर्वभागीयं स्वीकर्तुं शक्यम् । प्रतिगतानामेतेषामस्मद् भ्रातृणा वास्तविकोत्कर्षकारिणी सुविधा अप्रदाय स्पर्शभावना व्रतनाम्नाऽश्च तदनुयायि-भिः प्रतिहिंसाप्रवणं यत्कर्म समाचर्यते, तन्नाम विषदनेन महात्मनः स्पर्श-भावना व्रतेन सङ्गच्छते इति विवेकिना विचारणीयं वस्तु ।

अन्यच्च, वैदेशिकशासकैः प्रतिगतममुं वर्गं लोभेन समावृष्य ‘विभज्य शासन-करणनीते’ (फूट डालो और शासन करो) प्रयोगोऽस्माकं भारतीयानां विरुद्ध-विश्वोपितपूर्व । तेषां महात्मनाज्ञेन स्पर्शभावनाया व्रतत्वेन स्वीकारः कृत-स्त्वेत् तन्नातिविस्मयावहं परमदेशभक्तस्य वक्ष्य च न कृते । तेषां पवित्रफरणा-प्लुतभावनानि न पुन व्रतमिदं तेनैव रूपेण न वक्ष्यामि विप्रतिपत्तिकरं भवेदिति संभावयाम ।

विनम्र-भावना

विनम्रता-व्रतविषये श्री गान्धिन ऊचु — “वस्तुनो व्रते नम्रतायाः प्रवेशस्तस्मै गौरवमेव न्यूनतामापादयति । अङ्गुष्ठममिद्वान्मोक्षं यदहिता-ग्रहचर्यनिष्ठे नूनं

नम्रो भवेत् । नम्रता-विहीना अहिंसा हास्यव्यङ्ग्यचिन्तकत्वा । स्वात्मानं रज कण-
चत् यावन्न म्रन्यते, तावदहिंसाव्रतग्रहणमसम्भवि । मनसि यावदहभावो न ताव-
दोश्वरदर्शनम् । ईश्वरमिलन चिकीर्षित चेत् स्वयं शून्येन भवितव्यमेवे" ति ।

अत्र विषये किमधिकं वक्तव्यम् ? अहङ्कारस्तु सर्वस्यैव अनर्थजातस्य धीजं
शास्त्रकृद्भिर्निगदित इति तत्परिहारो भारतीय संस्कृते प्राणपदमेव । नम्रत्वमिदं
फलोद्गमेन सहजत सिद्ध्यति । ततः पूर्वं किल तत्तत्तत्साध्यम् । स्वस्य शून्यत्व-
भावनम्, परमेश्वरस्य च सर्वशक्तिमत्त्वस्वीकार जगतश्च सद्गुरुत्वप्रत्ययो नम्र-
ताया अमोघानि साधनानि वक्तुं शक्यन्ते । अत इदं व्रतमपि सर्वथा सर्वप्रमदि-
तैरनुष्ठेयम् ।

इदमत्रावधेयम्—यद्यपि एकस्मिन् सत्यात्मके महाव्रते एव पञ्चानां महाव्रताना-
मन्तर्भावो जायते । विवहना, सत्यं यथा साधनं तथैव साध्यमपि । परमलक्ष्यस्य
ग्रहणस्तदुपपत्त्यात् । तथापि निरुपचिन्तकता भगवता पतञ्जलिना अहिंसा-
सत्या-ऋतेयादिपञ्चव्रतानां महाव्रतत्वेन गणनं शिष्य बुद्धि-वैशद्यार्थं साधकानां
साधनानुष्ठानसौविध्याय च कृतम् । एवमेव महात्मगान्धिभिरपि पञ्च महाव्रतै-
रप्यनुपव्रतानां पृथक् गणनं लौकिकालौकिकोभयविधानां साधकानाम् उभय-
विधसाध्यसाधनार्थैव विहितम् । तेन च न विभागासङ्गतिकल्पनायां लेशतोऽप्यव-
सर इति ।

इत्थं महात्मगान्धिमहाभागैः भारतभूय समागत्य एकादशव्रतानां य आचारो
विश्वस्य विशेषतो भारतराष्ट्रस्य कृते प्रदर्शितः, स्वीयया अनितरसाधारणया
प्रतिभया अध्यात्ममानफलानि महाव्रतानि राष्ट्रियहितसन्दर्भेण व्यापकौकृत्य व्या-
ख्यातानि, आवश्यकनव्योपव्रतानि पुनर्विश्वहिताविरोधेन ससामयिकानि सहजानु-
करणीयरूपाणि प्रसाधितानि, तेषामोश्वरप्राधान्यादीनाञ्च समासतः परिचयसमी-
क्षणमस्माभिरत्र विहितम् । वैज्ञानिकैस्मिन् युगे विश्वस्य, भारतराष्ट्रस्य च कृते
अनन्यसाधारणो दायऽयं तेषां महात्मनाम् । ईश्वरप्राथम्यासमन्वितोऽयं धर्माधारो
नूनम् इहामुत्र जीवनयोः सुखसाधकं महत्तरं जीवनपाथेयं नाम । यदि नाम गान्धि-
शतसत्सरी-महोत्सव प्रसङ्गेन वयमस्य दायस्य वास्तविकं मूल्यमभिलक्ष्य जीवने
तमनुकर्तुं प्रवृत्ताः प्रमत्ते, तदैव महत् समायोजनस्यास्य वास्तविकं साफल्यं
भवेत् । तेषां प्रेष्ठस्यास्य राष्ट्रस्य समुन्नत्यै अमरात्मानस्ते महात्मान एवास्मान् तथा
कर्तुं सहबुद्ध्या याजयन्त्वित्यवास्ति जनस्यायं तेषां पदपायोत्रयो श्रद्धामयं शब्द-
सुमनाञ्जलिः ।

गान्धिनः शिक्षा-क्रान्तिः

श्रीरामनाथ पाठक 'प्रणयी', एम्-ए० (द्वयम्), डिप-इन-एड
साहित्यव्याकरणायुर्वेदाचार्य

विद्यावता सुविज्ञातमिदं यद्गान्धिन सर्वस्व सर्वोदयदर्शनमस्ति । तस्य च मुख्यस्तम्भा सत्यमहिंसा प्रेम च विद्यन्ते । गान्धी सत्यमेवेश्वर मनुते स्म । सत्ये तस्याविचलान्तिमाधदासीत ।

गान्धी लिखितवान् यत् सत्याहिंसे एव सर्वद्वे स्तो यत्तयो पार्यवयमसम्भव-
मस्ति । सोऽहिंसा प्रसाध्या सत्यञ्च साधनं मत्वा चलति स्म । साधनं स्वोक्तितर्मनिवध-
मोऽस्ति, यतो साध्यप्राप्तिं तदुपरि निर्भरा विद्यते । गान्धिनोऽहिंसा केवलं हिंसा-
निवृत्तिपर्यन्तमेव न सीमिता, प्रत्युत सऽहिंसाकल्पनापितद्व्यक्तित्वसदृश्येवालौकिक
रूपं धत्ते । गान्धिमतेनाहिंसाया अर्थोऽस्ति प्राणिमात्रप्रति सत्तावता । एतैव सत्तावता
श्रद्धा प्रेम वा कथ्यते ।

अहिंसोपासक गान्धी प्रेम्णोरामराज्यं विधातुं समीहते स्म । ससारं या
दलितजातो घृणया पश्यति स्म ता एव गान्धी हरिजन, शब्देनाभिधाय परमप्रेम्णा-
ञ्जीकृतवान् । वर्गवर्णधनशक्तौना कृत्रिमसीमाम्यो बहिरेकस्य स्वतन्त्रलोकस्य
स्थापना गान्धी समीहते स्म । तस्य विचार आसीद्यत् सत्या मानवसेवैवेश्वरसेवा
विद्यते । स हीश्वर सर्वव्यापिनममन्यत । तस्यापारशिक्षा (बुनियादी शिक्षा)
सिद्धान्ता अपि तस्य तेष्वेव विचारेष्ववलम्बिता आसन् ।

एव हि सर्वोदयव्यवस्थाया सर्वे स्वावलम्बिनो भविष्यन्ति, सर्वे उत्पादकाश्च ।
यत् अधिकं समतैव सर्वोदयाधारो विद्यते । अद्य ॥ यय पश्यामो यदाधिकजीवन
पुञ्जपतीना हस्तेऽस्ति तथा सामाजिकजीवनं प्रतिक्रियावादिनां करे । एतस्य परि-
णाम एव जायते यन् सर्वत्रासतोषं दृश्यते । अतः समाजतत्कारस्यैव एव मार्गोऽ-
स्ति, स च शिक्षया व्यक्तित्वनिर्माणस्य । गान्धी, विचारितवान् यत् मनुष्यं स्वप्रार-
म्भिकवर्णेष्वेव सद्योग्यो भवति । अत एव तेन सर्वोदयलक्ष्यप्राप्तये (बुनियादी शिक्षा)
आधारशिक्षा योजनां समुपस्थापिता । तस्या योजनाया अप्याधार आध्यात्मिक-
जीवनदर्शनमस्ति । एतैव च गान्धिन परा शिक्षाक्रान्तिर्विद्यते ।

१९३७ तमसवीये २३ अक्टूबरे वर्षायां भारतीयशिक्षाशास्त्रिणामाहूते । सम्मेलने गान्धिनाधारशिक्षायाः निम्नाकिताः मूलभूताः सिद्धान्ताः समुपस्था-
पिताः—

(१) प्रथमसप्तवर्षपर्यन्तं देशस्य सर्वे बालकाः बालिकाश्च निःशुल्कमनि-
वार्याश्च शिक्षां प्राप्नुयुः

(२) शिक्षामाध्यमत्वेन मातृभाषा प्रविष्टिता स्यात् ।

(३) शिक्षा-केन्द्रे कश्चनोद्योगोभवेत् ।

(४) शिक्षाया एषा प्रणाली जनैः जनैरध्यापकानां वर्तनमपि निष्कासयेत्, एवं
शिक्षा स्वावलम्बिनो स्यात् ।

गान्धिन एवैव शिक्षापद्धति 'नई तालीम' 'बुनियादी शिक्षा', आधारशिक्षादि-
नामभिराख्याता ।

शिक्षाया अर्थोऽक्षरज्ञानमानमेव नास्ति । अक्षरज्ञानान्तु शिक्षायाः साधनमान-
मस्ति । शिक्षाया अर्थस्तु वर्तते यद्बालकः समग्रेन्द्रियं सत्कर्म कर्तुं शिक्षेत् । स
हि कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च सत्प्रयोगमवगच्छेत् । अत एवाधारशिक्षायाः
बाह्यभूतस्य कस्यचन प्रामोद्योगस्य तस्या परमावश्यकता विद्यते । गान्धिनः
सत्यस्यापि प्रयोग तदीय शिक्षाप्रयोग एवास्ति ।

गान्धी प्रयोगे ज्ञातवान् यन्नेतादृशः कोपि जनोऽस्ति, यस्य हृदये प्रेम न भवेत् ।
अतः प्रेमातिरिक्तं, न किञ्चन वस्तु, यत्मानवहृदये विजयं प्राप्नुयात् । आधार-
शिक्षाया प्रेम्णाः सद्भावस्य च क्रियात्मके रूपे दृश्येते ।

गान्धिनः शिक्षासम्बन्धी सर्वप्रथम प्रयोग १९११ ख्रीष्टाब्दे अफ्रिका निकटे
जोहंस्बर्गसमीपे 'टालस्टायफार्म'-नामके स्थानेऽभवत् । तस्मिन् स्थाने 'हिन्दू-
मुस्लिम-पारसी' जातीनां जनाः आसन् । यदा तेषां बालकानां शिक्षा-समस्यो-
पस्थिता तदैका पाठशालादधादिता । गान्धी तस्या स्वयं शिक्षककार्यभारं गृहीतवान् ।

स उद्योगद्वारेण कार्यं प्रारम्भवान् । एतादृशं वातावरणञ्च निर्मितवान्, येन
बालकानां शारीरिक-मानसिक-नैतिक-विकासा मनोवैज्ञानिकप्रणाल्या भवेयुः ।

१९१५ ख्रीष्टाब्दे यदा गान्धी भारतवर्षं समागत, तदा सर्वप्रथम 'सावरमती'
बाध्रमे, ततश्च सेवाग्रामाध्रमे एतस्या प्रयोगं कृतवान् । प्रारम्भिक-शिक्षाध्ययनक्रम-
योजना-निर्माणार्थञ्च तेनैका विशेषज्ञसमितिराहूता, यस्या अध्यक्षता स्वर्गीयः
डाक्टर जाकिर हुसेन महोदयोऽकरोत् ।

तस्या निम्नाकिताः सदस्या आसन्,

१. आर्यनाथकम्

२. श्री विनोबा भावे
३. काका कालेलकर
४. किशोरीलाल मशहलाल
५. कुमारप्पा
६. के० जी० स्यादेन
७. कृष्णादास जाज
८. प्रो० के जी शाह
९. श्रीमती अरुणा देवी

श्रीमत्या अरुणादेव्योल्लिखितसमितौ विस्तृतशिक्षाक्रमोन्निमित्तो यत्र पश्चात् १९३८ ख्रीष्टाब्देखिलभारतवर्षीयहरिपुराकांग्रेसे रक्षित । वाद-विवादानन्तरं कांग्रेसेनैतस्या योजनाया पूर्ववर्तिनस्त्रयो नियमा स्वीकृता ।

एवं हि गान्धिमतेन शिक्षा (Head) शिरसि, (Hand) हस्ते तथा (Heart) हृदये आधृतास्ति । क्रियाशीलता तयानुबूलोऽवसर, तस्या आधारशिलै स्त । अनुकूलवसर बोध्यैव कर्म-ज्ञानयोरमिश्र सम्बन्ध स्थाप्यते । एवं समवाय-आधारशिक्षायाः द्वितीय नामास्ति । यो अवसर सहजरूपेणात्माकं सम्मुखे आयाति, तस्य सम्यक् रूपेणोपयोग समवाय-कला वर्तते । दुनियादी शिक्षायामेव समवाय परमावश्यकोऽस्ति । कर्मद्वारेण शिक्षा समवायापरणाम विद्यते ।

कर्मद्वारेण शिक्षायाः प्रणाली प्राचीना वर्तते । वैदिकयुगे विद्यार्थिनोऽभ्यसने-रता अभवन् । ते गुरोराश्रम एवनिवसन्त विद्याध्ययनमकुर्वन् । ते केवलं सिद्धान्त-रूपेणैव शिक्षा न प्राप्नुवन्ति स्म, प्रत्युत तेषां शिक्षायाः प्रयोगस्यापि स्थानमासीत् । यत तयैव पदप्रत्या शिक्षिता अनेकेऽर्षेणास्त्रिणो दार्शनिका महात्मनो जाता ।

अतो गान्धिना समुपस्थापिताया शिक्षायामुत्पादनस्योद्योगस्य च महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति ।

उद्योग ज्ञान जनयति, ज्ञानञ्चानुभूत्या जायते । अनुभूतिरिव कार्यादुत्पद्यतेऽतो प्रमाणितमेतत् यत् ज्ञानस्रोतं कर्म, उद्योगोवास्ति ।

उद्योगवेज्रिता शिक्षापद्धति मनोवैज्ञानिको विद्यते । यत उत्पादककार्याणि कुर्वन्तीय विद्यार्थिनायाविजीवनस्य व्यरस्थामापादयति । उद्योग बालानां स्वाध्या-जितप्रवृत्ति प्रोद्यता रचनायाः समयदेव प्रवृत्ती विहासयति । एतेन विनाशेन-तेषामाश्रमप्रद्वन्द्वमावना तुष्यति । उदाहरणार्थं तर्कवज्रस्य, कार्यास्य रचनादेश्य विषये ज्ञानमवाप्य ते स्व-जिज्ञासापूर्तिं समयन्ति । ओष्टनितमहोदय, नययति यत्

“मनुष्य यस्या अपि श्रेण्या भवेत्, विज्ञानस्योद्योगस्य विकासकृतेऽपि तथा समाजस्य सामूहिकलाभदृष्ट्या स एतादृशी शिक्षा प्राप्नुयात्, यया स विज्ञानस्य पूर्णशिक्षया सह ‘दस्तकारी’-शिक्षा योजयेत् ।

अक्षरज्ञानस्य शिक्षया सहोद्योगशिक्षाप्यावश्यकोति विषये स्विटजरलैण्ड (Switzer land) देशस्य शिक्षाविशारद श्रीप्रिक्ट महोदय कथयति यत् बालकानामध्ययनमेतादृशैरनुभवै उत्तरदायित्वेन च सह सम्पन्न भवेत्, येन विद्यालयपाठ्यक्रम एकस्या सजीवाया विज्ञानशालाया परिणत स्यात् ।”

पूज्यगान्धिना बुनियादी शिक्षायै रक्षहीनाप्रदुतस्य सजा प्रदत्ता । स बुनियादी-शिक्षया समाजस्य प्राचीनमूल्यानि समूलानि समाप्य तेषां स्थानेषु नवमूल्यानां स्थापनमहत्वाकाङ्क्षादानप्यासोत् । बुनियादी शिक्षाया नियमानां स्पष्टीकरणं कुर्वन्नेकदासौ एतल्लक्ष्यो मुखमप्युक्तवान् “आचारशिक्षाया (नईतालीमस्य) पूर्व-वर्ति उद्देश्य केवलं सतुलित सामञ्जस्यपूणञ्च व्यक्तित्वमेव नास्ति, प्रत्युत सतुलित सामञ्जस्यपूर्णं समाजोऽप्यस्ति । स च न्यायपूर्णं स्यात् । येन धनिक निर्धनयोः काचन विभाजिका मध्यरेखा न स्यात्, यत्र प्रत्येकजन आजीविकाश्वासनं प्राप्नुयात् तथा प्रत्येकनागरिक स्वतन्त्रताधिकारं प्राप्नुयात् ।”

निम्नांकितपक्षिषु सामाजिकमूल्यानां संक्षिप्ता विवेचना प्रस्तूयते ।

१ डाक्टरजाकिर हुसैन समित्यनुसारं ‘सामाजिकदृष्ट्या शिक्षायामेतादृशानां क्रियात्मकोत्पादकोद्योगानां समावशेनैव बुद्धिज्ञानि धर्मज्ञानिनोर्मध्यस्य रेखा छिन्ना भविष्यति । एव धर्मनिष्ठा तथा मानवैकता सर्वप्रकारं प्राप्ताहिते भविष्यत तदा शिक्षिताशिक्षितवर्गयोः पार्यवर्त्य समाप्तं भविष्यति ।

२ कुलाधृत जमाधृतश्च वर्गभेदः समाप्तः स्यात् ।

३ समाजे सत्याहिंसा सिद्धान्तानां स्थापना । सत्याहिंसयोः सिद्धान्तानां राष्ट्रजीवने प्रयोगाय बुनियादी शिक्षा यतते ।

४ सहयोगि समाजस्य रचना ।

५ बालकेषु सुजागरिक-गुणानां विकासः

समाजं व्यक्तिभिः निर्मायते । यदि कस्मिंश्चिदपि समाजे व्यक्ति-चरित्रं साधु नास्ति, तदा समाजं नोत्ति विघास्यति । बुनियादी शिक्षा एतद्विषये पूर्णा प्रबुद्धा वृत्तते । सा व्यक्तिं समाजमेकाकक्षणेण मूल्याति । तद्विकासञ्च सभाजोन्तिसोपानं मनुते । समाजे उत्थोगेनान्यवृत्तिभिर्वा तदीयविकासस्य व्यवस्था क्रियते ।

आर्थिकदृष्ट्यापि बुनियादी शिक्षाया महत्वं न तिरोहितं विद्यते ।

स्पष्टमस्ति यत् 'दुनियादी शिक्षा'—आधारशिक्षा दर्शनपूर्णा तथा भारत-
वर्षस्य सामाजिकार्थिकावश्यकतानुरूपा विद्यते । एपार्थिकविपमता समाप्य बाल-
कान् शान्तानात्मनिर्भरान् च करोति । एषा ग्रामोद्योग पुनर्जीवित विधाय ग्रामी-
णार्थनोति पुन प्रतिष्ठापयति । गान्धिन एषैव सर्वोत्तमा शिक्षा क्रान्ति विजयते ।

